

תמצית מסקנות הדף

פרק חלק (צ.ק-ג):

גרסה מתוך: תמצית מסקנות הדף למסכת סנהדרין

מהדורה שנייה

לתיקונים ולעדכונים: hluach@gmail.com

- 1 חלק - פרק אחד-עשר (צ.ק-ג):
- 14 הערות - פרק חלק

"עד שתהא סדורה בפייהם" (עירובין נד:); "הסודרן קודם לפילפלן" (ירושלמי הוריות ג, ה). ההמלצה ללומד, אשר בידו לעשות זאת, לכתוב סיכום בעצמו. הרווח שישגי מפך גדול, הן בהבנה והן בסידור הדברים.

הסיכום המוצע כאן הא דוגמה והמלצה לדרך אחת לסיכום הדברים; מובן שיש מקום לסגנונות שונים ולאופנים שונים. מטרת הסיכום שלפנינו להביא את תמצית מסקנות הסוגיה (לא שקלא-וטריא) במהלכה המרכזי. סיכום-תמצית של דברי אנדה הוא, מטבעו, ארוך יותר. אך גם הוא חשוב, וגם בו אפשר להאריך ואפשר לקצר. הלומד המסכם יוכל להשוות את תוצרתו לזו שלפנינו (במקרה של טעות כאן אשמח לקבל הודעה לדוא"ל הנ"ל).

פרטים טכניים לסיכום שלפנינו: רווח של שורה ריקה בא לפני משנה חדשה. הערת שוליים, בד"כ, מיועדות להשלמות מפקומות אחרים בתלמוד הבבלי. הערות שבסוף הקובץ מיועדות להרחבות ולהשמטות. כוכבית (*) באה לפני פרט (או עשפט) הלקוח מהעמוד הבא, ואם הוא פרוחק יותר צוינו בסמוך הדף והעמוד. לא סופנו בכוכבית פרטים המתבארים בהמשך הישיר והטבעי של הסוגיה, המתגלגלת לעמוד הבא.

חלק - פרק אחד-עשר (צ.ק-ג):

לכל ישראל יש חלק לעולם-הבא¹ ("ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ"). לאלו אין - האומר שאין תחיית-המתים מן התורה (מדה כנגד מדה [כפשיש אצל אלישע]), * שאין התורה מן השמיים², ואפיקורוס (ועוד; צט.); * ר"ע: והקורא בספרים חיצוניים (ק); * והלוחש על פצע (קא); אבא שאול: וההוגה השם המיוחד (42 אותיות*) * חוץ למקדש או בלעז (קא:).

צ: [אין לתת תרומה לכהן עם-הארץ (תנדר"י: "לאהרן"; "למען יחזקו בתורת ה'"), והוא כנותן לאריה, ואף גורם לו מיתה ועוונות.]

תחיית המתים, מהתורה - "ויתתם ממנו... לאהרן" (לא כתנדר"י); "ברית אתם לתת להם את-ארץ כנען"; "נשבע ה' לאבותיכם לתת להם"; "חיים כלכם (כ)היום"; "הגג שכב עם-אבתך וקם" (* אין הכרע יומא נב:); ומכאן שידוע העתיד; ר"ש: 2 המובנים אמת); "הכרתו תכרת הנפש הוא עונה בה"; * "יחי ראוהו ואל-ימת" (צב.); * "אמית ואחיה..."; "אז ישרי-משה", "אז יבנה יהושע"; "יחזקו ויבנו"; "עוד יהללך סלה" (צא:); "ויצו מעיר כעשב הארץ" (צדיקים בלבושיהם, ק"ו מחטה); "יחיו מתוך גבלתי יקומון⁵ הקיצו ורננו שכני עפר"; "דובב שפתי ישנים" (נדחה); * "שאלו ועצרו חכם" (מכנים ומוציא, וק"ו שבקולי קולות; צב.); * "ורבים מישגי אדמת-עפר יקיצו", "לך לקץ ותגוה ותעמד לגרלך לקץ הימין" (צב.).

¹ רב: בו אין אכילה ושתייה, והצדיקים יושבים מעוטרם ונהנים מזיו השכינה (ברכות יז. [רמב"ם: עולם הנשמות שאחרי המוות, אין גוף, והסיפא משל. רמ"ה, רמב"ן, ר"ן: העולם שאחרי תחיית-המתים, יש גוף אך א"צ אכילה וכד']. ר' הערתנו החיצונית). זאת אחרי שידונו, בקומם בתחיית-המתים, על מעשיהם, ויפריעו מהם (ר"ה טז, ע"ש לפירות הדין. כ"כ רש"י ותוס' שם; אך לרמב"ם יידונו רק במותם (תשו' רא"ם ס" יא), ע"י שבת קנב:). אך יש שהוא 'בן העולם-הבא' וזכאי לו כפי שהוא חי - עניו ושפלי-ברך, נכנס ויוצא בקומה שפופה ושוקד (לעיל פח: ותורת חיים שם); הסומך גאולה לתפילה של ערבית, והאומר ג"פ "תהלה לך" (ר' יוחנן, ברכות ד:); שחולקים לו כבוד מחמת חכמת וקנתו (ר' אבהו, ב"ב י:); שפמותו אומרים שפדאי ללכת בדרכו (רב); רבותיו מרצים ממנו (ר' חנינא; שבת קנג:); השונה הלכות בכל יום (נדה עג:); ההולך 4 אמות בא"י (ר' יוחנן, כתובות קיא:); [חלם שענה לקדיש או שבא על אשת-איש (ברכות נז:); ראה קרי ביה"כ ועלתה לו שנה (יומא פח:)]. ויש 'מזומן לחיי העוה"ב' (ר"ע בברכות סא:; תענית כט. ע"ז יז. יז. יח. כתובות קג:; ושם בתוס': בלי דין ובלוי יסורים). ר' יוחנן: 3 מנוחלי העוה"ב - הגר בא"י; המגדל בניו לתורה; השומר יגור-המעט להבדלה (פסחים קיג:). ע"ע להלן (צט.). העוה"ז מלון, והעוה"ב בית (קרבן-העדים) 'בתימו'. מ"ק ט:).

צדיק טוב לשמיים וגם לבריות - הקרן קיימת לו לשכר-מצוותיו לעוה"ב, ואף אוכל פירות-מצוותיו בעוה"ז (פאה א, א). רבי יעקב (קידושין לט: מ:); אין מצווה ששכרה אינו תלוי בתחיית-המתים; שבעוה"ז אין שכר למצוות (ראה בן שטיפס ושלח קן במצות אביו, ובשובו נפל ומת), אלא מרעים לצדיק ומיטיבים לרשע לזמן הגמול בעוה"ב (ראבר"צ: משל לעץ שמקצתו פולשת לצד אחר וקוצצים אותו. ר' הערותינו שם). רבא: הוא חולק על המשנה-בקיודושין; אביי: זו כוונת המשנה. מהרש"א (חולין קמב:). לר' יעקב, "למען יאריך ימיו" לעולם שכולו ארוך - שכר פירות-המצווה לגוף ולנפש, לתחיית המתים; "ילמען ייטב לך" לעולם שכולו טוב - הקרן, לנפש לעוה"ב.

² תשובה שהתורה מן השמיים - "לא תאכלו... השסועה" - בריה בפני עצמה, ולה שני גבים ושתי שדרות; ומניין ידע משה? הן לא היה צייד וקשתו (חולין ס:).

³ (רש"י קא: ובע"ז יז:). ר' חנינא בן תרדיון עשה להתלמד, אך נענש (ביד רומי) בשרפה (היה לו להימנע מזה. ע"ז יח, ע"ש ור' הערתנו החיצונית שם יז:).

⁴ בעתיד כל הנביאים יאמרו שירה בקול אחד ("קול צפצף נשאו קול יחזקו ויבנו"); האומר שיר בעוה"ז זוכה לאמרו בעוה"ב ("אשכי יושבי ביתך עוד יהללך סלה". להלן צא:). ר' יהודה: בכינור 7 מיתרים ("שבע שמחות"); בימי המשפט 8 ("על-השמינית") ובעוה"ב 10 ("על-עשור"). ערכין יג:). בהלל רמוזה תחיית המתים ("אתהלך לפני ה' בארצות החיים"), וזו אחת הסיבות להעדפתו על 'הלל הגדול' (פסחים קיח:).

⁵ ר' אבא בר ממל (הציע): מכאן לרבות מתים שבחול שיחיו. ר' אלעזר: לא יחיו ("נשמה לע עם עליה"), וצדיקים שבחול יבואו במחילות (ויעקב ויוסף חששו שלא יזכו להן); אלא נפלים שבא"י יחיו ("נבלתי יקומון"). ובהו יש חולקים; ע' להלן ק: ור"ן). ר' אלעזר: עמי ארצות לא יקומו בעתיד (ויחסית, מאירי) "מתים בלי-יחיו רפאים"; ותקנתם בהתעסקות לתלמידי חכמים, ותנ"ה, כל המרפה עצמו מתורה. ר' יוחנן: רק ההולך לע"ז (כתובות קיא:). "הקיצו ורננו שכני (ל)עפר" ולא גפי רוח (סוטה ה:).

ומן הסברה - ק"ו מהנולדים, שלא היו, ושהקב"ה יוצרם מן המים' (כ"ש מן העפר. וכן משל למלך שציווה לעבדיו לבנות ארמון. וכעכבר שחציו אדמה, ומהר כחלונות); וק"ו מקלי זכוית (שברוח בשריודם) שנשברו.

[גביהא בן פסיסא הסיר מארץ ישראל ערעורי האפריקנים (בני כנען), המצרים ובני ישמעאל וקטורה לפני אלכסנדר מוקדון.]
[רבי לאנטונינוס: הקב"ה מרכיב הנשמה בגוף ודן אותם כאחד, כמשל החיגר והעיוור. השמש שוקעת במערב לתת שלום ליוצרה. לאנטונינוס: נשמה נתנת באדם מתחילת יצירתו (פקידת הטפה; *נדה טז); ויצרהרע - מלדתו (רבי: משהתרקם; והודה).]

צא: בעתיד, המתים⁶ יקומו במומיהם ("בם ענך ופסח") ויתרפאו ("אז ידלג כאיל פסח"); "אמית ואחיה מחצתלי ואני ארפא". עולא: ואח"כ, לישראל "בלע המות לנצח", ולגויים (עושי מלאכת ישראל) "הנער בן-מאה שנה ימות". רב חסדא: בימי המשיח "יהיה אורה הלכה כאור החמה", ובעוה"ב "וחפרה הלכה ובושה החמה"; ולשמואל (שימי המשיח כעוה"ז) - הכל בעוה"ב, ובמחנה שכינה א"צ מאורות⁷. [הנמנע מללמד תלמיד - כגולו נחלת אבותיו ("מורשה"), עבריים יקללוהו; ינקבוהו ככלי-כובסים ("יקבחו לאום"). והמלמדו זוכה לברכות כיוסף, וללמד בעוה"ב.]

צב. ר' אלעזר: המנהיג את הציבור בנחת יזכה להנהיגו בעוה"ב ("מרחמם ונהגם"). [גדולה דעה⁸, שכתובה בין 2 שמות (וכן מקדש; ונקמה, 2 - שכינה לישראל ופורענות לגויים); מי שיש בו דעה כאילו נבנה המקדש בימיו, ולבסוף יתעשר; ואסור לרחם על מי שאין בו, ולבסוף גולה, והנותן לו פתו יסבול ייסורים. בית שאין ד"ת נשמעים בו בלילה "תאכלהו אש". מי שאין מהנה ת"ח מנכסיו אינו רואה סימן ברכה, וכן מי שאין משאיר פת על שולחנו (והמביא לצדה לחם שלם כאילו עובד ע"ז). המשה דיבורו שלא יזוהה - כאילו עובד ע"ז. המסתכל בערוה - כוח אברו נחלש. היה עניו וכך תתקיים.]

תנא דאליהו: הצדיקים שיקומו לחיים (בימי המשיח) לא יחזרו לעפר (עד שובם לתחייה בעוה"ב. "קדוש יאמר לו כלהתנבא לחיים"); וב-1000 השנים שיהיה העולם חרב (*צז). ישוטי בכנפיים על פני המים "ולא ייגעו" (ויחזקאל לא התייה*).

צב: המתים שהתייה יחזקאל - רב: בני אפרים שטעו בחשבון הקץ במצרים; שמואל: אנשים שקפרו בתחיית המתים; רב ירמיה: יבשים ממצוות; ר"י נפחא: ציירו צלמי רמשים על קירות ההיכל; ר' יוחנן: בחורים יפים שהרג נבוכדנצר ורמס בבקעת דורא בגלל תאוות הפשדיות. ר' יהודה (ותנא דאליהו): לא באמת התייה, היה זה משל. ר' אלעזר: קמו, אמרו שירה (ה' ממית בצדק ומחיה ברחמים; ר' יהושע: "ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל") ומתו. ר"א ב"ר יוסי הגלילי: עלו לא"י, התחננו וילדו; ר"י בן בתירה: אני מצאצאיהם והנה תפילין מהם!

בעת שהשליך נבוכדנצר לכבשן האש את חנניה ומישאל ועזריה, שסירבו להשתחוות לצלם⁹, אמר הקב"ה ליחזקאל והתייה העצמות, ובאו וטפחו על פניו של נבוכדנצר, ואמר: "אתוהו כמה כרבין..." (ר' יצחק: טוב שמלאך סטר על פיו ועצר שבתיו). נעשו שם 6 ניסים - הכבשן התרומם אל פני האדמה, נפלו מקצת קירותיו, סידו נמס¹⁰, נהפך צלם הזהב, נשרפו 4 מלכים ומשרתיהם שסייעו בהשלכה לאש (אינם מוזכרים עוד בפסוק), והתייה יחזקאל את העצמות. [כמוהם, אף בשעת הסכנה לא ישנה אדם מלבושיו המכובדים. וגדולים צדיקים ממלאכי השרת (הוזכרו ראשונים).]

צג. כשיצאו חנניה, מישאל ועזריה, באו האומות וירקו בפני ישראל: זה אלהיכם, ואתם משתחוים לצלם?! הקב"ה כעס על הדור¹¹ וביקש להפוך העולם ל"הלילה" ולקם ("רכב על-יסוס אדם"), ובזכות חנניה, מישאל ועזריה ("ההדסים אשר במצלה", "אתוהו בסנסגור") נחה דעתו. "לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים פנים הנה". והם (שאינם מוזכרים עוד) - רב, ר' אלעזר: מתו בעין הרע; שמואל, ר' יהושע: טבעו ברוק; ר' יוחנן, רבנן: עלו לא"י והתחננו וילדו ("אנשי מופת").

דניאל לא היה שם - שלא יאמרו שבזכותו ניצלו; נבוכדנצר עשהו אלוה ("ולדניאל סגד") וחשש שיאמרו ששרף אלהיו; ודניאל חש שבגלל זה האש תשלוט בו. ושלו - לזכות נהר בטבריה; להביא זרעי עשב; להביא תזיונים מאלכסנדריה.

⁶ רב מרי: אף הצדיקים נרקבים ("ואל-עפר תשוב"); רב אחאי י' יאשיה מקברו: לא, אלא "ורקב עצמות קנאה", ו"ואל-עפר תשוב" - סמוך לתחיית המתים (שבת קנב).

⁷ עתידים הצדיקים לנחול נכסי הרשעים ("ותרבות מחים גרים יאכלו"). ולהחיות מתים ("ורעו כבשים כדברם" "ירעו בשן (אלישע בן שפט) וגלעד (אליהו) כימי עולם"; "עד ישובו זקנים... ואיש משענתו" "ישמת משענתי עליפגי העער". פסחים סח). רבא: אור הצדיקים (לעת"ל, כאור ימי הבריה) בפני השכינה כנר בפני אבוקה ("וניה" כאור תהיה קרנים מידו לן ושם חביון עזה". פסחים ת). "בינים הנהא לאייהה אור (ש; יקות (בעוה"ז) וקפאון (קל לעוה"ב) - ר' אלעזר: השמש; ר' יוחנן: אהלות ונגעים; ריב"ל: הנכבדים (עולם ברור ראיתי!"; פסחים נ). ע"ע ב"ב (עה:); יקרא בשם הקב"ה - הצדיקים ("הנקרא בשמי"; גם להם יאמרו "קדוש"), המשיח ("ה' צדקני") וירושלים ("ה' שמה"). ע"ע שם (ופסחים נ) על מצב ירושלים והצדיקים לעתיד.

⁸ הראשונה שבברכות-האמצעיות בתפילה (ברכות לד). בני א"י: קנה דעת - קנה פל; לא קנה - מה קנה? לר"נ "ובתסר כל" דעת; אביי: עני' - בדעת (נדרים מא).

⁹ תודוס: דרשו ק"ו מהצפרדעים, שנכנסו לתנורים המסקים במצרים לקדש השם אף שלא צוּו על כך (פסחים נג). רב: לוי יסרום, עבדו לצלם (כתובות לג). רשב"א בשם רש"י: משפט זה נאמר בתמיחה. מהרש"א בפסחים בביאור רש"י שם: תודוס כר' ישמעאל (דלעיל עד.), ש"נתן בהם" נאמר גם בע"ז, ולא היו שם 10 מישראל. אך ע"ז תוס' (שם). בת קול: בזכות שוהדה יהודה "צדקה, ממני" והציל את תמר ובניה - יינצלו חנניה, מישאל ועזריה (סוטה י).

¹⁰ גבריאל קרר בפנים וחיים מבחין, נס בתוך נס (פסחים קיח:), אש דחה אש' (יומא כא:). במק"א דמוה לבורחת, שבת סז, וע' נדרים מא: רצה שר-הקב"ה להצילם, ונשלח גבריאל (שר אש) להרבות הנפסים, ובשכר רצונו להציל את אברהם (פסחים שם). אמרו הלל (ר"ע, שם קיז) - בירידתם לאש לא לנו ה' לא לנו (חנניה), כ"לשמך תן קבד (מישאל), על-חסדך על-אמתך (עזריה), למה יאמר הגוים (כולם); ובעלייתם "הללנו אתה" כל-גוים (חנניה), שבחוהו כלהאמנים (מישאל), כי גבר עלינו חסד (עזריה), ואמתה' לעולם הללוהו (כולם; ו"א: גבריאל") (שם קיח). הרואה את הכבשן או את גוטי-האריות צריך לברך "שעשה נסים לצדיקים במקום הנה" (ברכות נו:).

¹¹ רשב"י: בגלל שהשתחו לצלם התחייבו בני אותו דור פליה, ונגורו עליהם גזרת המן; וזכו לנס כיוון שלא היה זה אלא מיראה (מגילה יב).

נביאיה שקר אחאב בן-קוליה וצדקיהו בן-מעשה פנו לכת-נבוכדנצר בשם ה' לזנות, כל אחד על חברו ("וינאפו"). בא לבדקם באש, וביקשו לצרף את יהושע הכהן הגדול. מיד נשרפו ("קלם"), מלבד יהושע, רק בגדיו נחרכו ("אוד מצל מאש"), כי בניו נשאו נשים בלתי-הגונות לכהונה ולא מחה ("בגדים צואים"). ולנבוכדנצר אמר שמפני שהיו עמו רשעים).

צג: בר קפרא: "ששהשערים האלה נתן לי (בעז) - רמז ל-6 צאצאים שיוכו ב-6 ברכות - דוד ("ידע נגן..."), המשיח ("רוח חכמה ובינה..."), דניאל, חנניה, מישל ועזריה ("אין בהם כלי-מאום (אפי' הקזה)... כח בהם לעמוד בהיכל המלך (מתגברים על דיבור, צחוק, שנה ונקבים, מאימת המלכות)"; "ויהי בהם מפני יהודה... - ארבעתם (ר' אלעזר); רשב"ג: רק דניאל.

"והיו סריסים" - ר' חנינא: הסתרסה ע"ז בימיהם; רב: והיו סריסים ממש. "ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם טוב מבנים ומבנות (שהיו להם ומתו / לא היו). שם עולם את-לוי" לדניאל - ספרו, בשמו. [לא נקרא ספר בשם נתמיה¹² - שהחזיק טובה לעצמו ("וכרה-לי אהי לטובה"); שסיפר בגנות קודמיו ("והפחות הראשנים אשר-לפני הכפידו עלי-העם") ובכללם דניאל (גדול ממנו, "וראתי אני דניאל לבדי" ולא חגי וזכריה ומלאכי, שרק 'מולם ראה' ונחרדו)].

צד: ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג, אך מידת הדין קטרגה על שלא אמר שירה על ניסיו ("לסרבה המשכה"). "מכנה הארץ זמרת שמענו. צבי לצדיק!" - "רוי-לי" מה מעכב, - "אני לוי! (עד מתי?)" - "בגדים בגדו" ביזה אחרי ביזה. "אם-תבטלון - בעיני (התפללו), שבו, אתיו!" וכיו"ב, גנאי למשה וישראל שלא אמרו "ברוך ה' אשר הציל" עד שאמר יתרו. "ויחך יתרו" - רב: חרב חדה, נימול והתגייר; שמואל: נעשה חידודים מצער על מפלת מצרים.]

לסנחריב (שיחתו ריב; שח ונחר כלפי הקב"ה) עוד 8 שמות ("במשמניו"), וניצחו ("רוון") חזקיהו (חזקו ה'; חיזק את ישראל בקב"ה*), שלו 8 שמות¹³. זכה להיקרא "אסנפר רבא וניקרא", כי לא גינה את א"י ("אל-ארץ כארצכם"; חלקו רב ושמואל האם בחכמה (אחרת לא יאמינו) או בטיפשות (מה היתרון?)). אך השבטים שהגלה¹⁴ דיברו בגנותה. "ותחת כבודו (ר' יוחנן; גופו, שתחת בגדיו; ר"א: נשמתו, תחת גופו ובשרו¹⁵) יקד יקד כיקוד אש". פרעה חרף בעצמו, ונפרע ממנו הקב"ה ("וינער ה'"); וסנחריב - "ביד מלאכיך" (המשמד רבשקה; ס.) חקפתו... - ויצאו מלאך ה' ויך.

צד: אמר: אחריב דירה שלמטה ("מרנס קצו") ואח"כ שלמעלה ("מלון קצה"). "ה' אמר אלי" - שמע נבואת "כי מאס העם הזה את" בית דוד, "ומשש את-רצין וכן-רמליהו, ולכן הנה ה' מעלה... את-מלך אשור... עד-צואר יגיע"; וסבר שגם לירושלים. אך "לא מועף" (עם עייף בתורה לא יימסר) לאשר מצוק לה¹⁶, כעת הראשון הקל (עול תורה) ארצה זבלון וארצה נפתלי, והאחרון (יהודה) הכפיד (עול תורה, וראוי לנס); לא הורשה להגלות אלא 10-השבטים. "וחבל על" סנחריב "מפני-שמון" חזקיהו בבתי המדרש, שהכריח כולם ללמוד, ואפילו ילדים וילדות שלטו בדיני טומאה וטהרה, ולא נמצא עס-הארץ. "אלף גפן באלף כסף" אך "לשמיר ולשית יהיה" שלמדו והסתפקו במועט. "מארת ה' בבית רשע (פקח בן רמליהו, אכל הרבה ולא שבע), ונהו צדיקים יברך (חזקיהו, דיו בליטרא ירק ושבע).

"אחרי הדברים והאמת האלה" - ש"נשבע ה'... לשבר אשור בארצי ועלי-הרי אבוסו (יעשה אבוס) "ואסף שללכם... ויחבל על מפני-שמון (הדולק בבתי מדרש)" - סנחריב "בא על-עצית" 10 מסעות, ביום האחרון להזכרת עוון הרג כהני נוב ("עוד היום נבנ"). "צהלי קולך" ואל תפחדי אלא מנבוכדנצר ה"אריה" ("הקשיבי לישח", 6 שמות לאריה).

צה: עלה על מצעות, הביט לירושלים שנראתה לו קטנה, הגיד ראשו ו"ינפף ידו", ואמר: גלון ומחר נכבוש. ובלילה הכו.

[דוד נתבע על עוון הרג נוב, והעדיף להימסר ביד אויב ולא יכלה זרעו. בעת ציד, רדף והגיע לפלשתים, ותפסו "וישבי בנב" בן ערפה, "ויאמר להכות את-דוד", ו"תרחיב צעדי תחתי". אבישי בן צרויה חש (כתמי דם במים; המיית יונה) שיש צרה, והתירו לו לרכב על פרדת המלך והתקצרה לו הארץ, בדרך הרג את ערפה, וכשהגיע אמר שם ועצר את דוד באוויר. "וינער-לו אבישי" בתפילה לשנות העדפתו, ואמר שם והורידו וברחו; בגבול ישראל בישרו לישיבי על מות אמו, ונחלש, והרגוהו. זרע דוד כלה בידי עתליה, ונצל יואש - שבנוב ניצל אביתר. ל-3 קפצה הדרך - אליעזר ("ואבא היום אל-העין"), יעקב ("ויפגע במקום", שכשהגיע לחרן נתן דעתו לחזור לבית-אל להתפלל), ואבישי.]

¹² השלים את ספר עזרא (ב"ב טו.), בן ימיו (לעיל לו). אסר טלטול פלים בשבת (שבת כג: ע"ש); ביקש מארתחששתא על ירושלים (ר"ה ג:); טיפל בחזקת הכהנים ("התקשטא"; כתובות כד:). "ויבני ויבנה, אסר (עבורו במאסר) שאלתיאל (שתלו צ, עמומד; נשאל צ על אלתו)"; "ורבבל" זרע בבל, שמו נתמיה בן-חלקיה (לעיל לו:).

¹³ חזקיהו כיפר על אביו, ונכשל ששיבח את עצמו, וגרם גלות (ע"ל קד. צג:). הקב"ה "וידע פשר" (פשרה) יסרו וישעיהו בא לבקרו: "ולא תחיה" לעוה"ב! שלא נשאת אשה, לא לך חשבונות שמיים. -אפי' חרב חדה על צווארו, אל יימנע מן הרחמים!. בתפילתו "אל-הקיר" (מקורות לבו; ק"ו מקיר השונמית) "הנשוב בעיניך עשיתי" (רב: סמך גאולה לתפילה; ר' לוי: גנו ספר רפואות) קיבל 15 שנה, ונשא בת ישעיהו (גולדו מנשה ורבשקה). (כ"ז בברכות י:). שם ולעיל (יב: ע"ש) עיבר ניסן ביל' באדר, והתפלל לכפרה. על 3 הודו לו (פסחים נו:). - גרר עצמות אביו על משת חבלים (לכפר; לעיל מז. וע"ל קד.); "וכתת נחש הנחשת"; וגנו ספר הרפואות. ועל 3 לא הודו - העיבור הנ"ל; קיצץ דלתות ההיכל ושלח למלך אשור; סתם מי הגיחון (מפני אשור). וע"ל על דורו (כ. שקר החן וכו'; כו: מפלגת שבנא; שבת קיג: "ותשבע"; שם גה. תמה זכות אבות); ועוד (לעיל סג: ניצל מאש-ע"; צו. איגרת מרדך; ס. ומו"ק כו. קריעה על ינאיץ; קא: וב"ב טו. עריכת ספרי שלמה; ברכות כח: ליווי ריב"ז).

¹⁴ בלבב את כל האומות ("ואסרו גבולת עמים ועתידתיהם שושתי"; ברכות כח:). מלבד לזו (סוטה מו:). ולגבי עמון ומואב, ר' הערתנו להלן (צו:).

¹⁵ בשבת (קיג: ורש"י) לר"א ("ממש") הגוף נשרף ותחתיו (=במקומו) אפר, ושם הגרסה שלרשב"ג כשרפת בני אהרן שהגוף קיים (ר' הערתנו החיצונית שם).

¹⁶ ר' אלעזר בר ברכיה. אך להלן (קד: נדרש פסוק זה, בפי רבה בשם ר' יוחנן, אחרת לחלושין (כל המצר לישראל אינו עיף), ובדרכו פרש"י לפסוק (ישעיה ח. כג).

- צ"ה: עם סנחריב באו לירושלים 45,000 בני מלכים בקרונות זהב ועמם מלכות וזנות + 80,000 גיבורים בשריון + 60,000 אווזי חרב רצים לפניו + פרשים וחיללים. [וכן באו נגד אברהם (*ויחלק עליהם לילה - ו"א שם המלאך, ו"א: כוכבי לילה נלחמו בעדו; *ויחך עדין - תשש כוחו מפני עגלי ירבעם; ואף נבוכדנצר שם התגבר), וכן עתידים עם גוג ומגוג¹⁷]. ובסך-הכל כמעט 2,600,000,000 (-1, תיקו), מתוכם 185,000 קצינים (וכלו מי הירדן).
- "בלילה ההוא ויצאו מלאך ה' (גבריאל) וינן במחנה אשור - ר"א: ביד הגדלה; ר' יהושע: באצבע אלהים ("הוא"); ר"א בריה"ג: במגל המושחו מבראשית; רשב"י: בדרכו להבשלת הפרות; ו"א: גשף באפם; רב ירמיה: ספק כפיים; ר"י נפחא: פתח אוניהם ושמעו שירת המלאכים. כמה ניצלו? רב: 10 ("ויער יכתבם"); שמואל: 9 ("ויושאר-בן... ארבעה חמשה"); ריב"ל: 14 (+ "שנים שלשה..."); ר' יוחנן: 5 (סנחריב ו-2 בניו, נבוכדנצר ששם ידע צורת מלאך, ונבווראדן)¹⁸.
- "יגלה ה'... במלך אשור" (!), נדמה לו לזקן והציע לגלחו (מפני הבושה ותביעת המלכים). טחן גרעינים לקבל מספריים, וכשהביא אש להאיר נדלק זקנו ("הזקן תספה"). *ואסף שללכם (מאשור) אסף החסיל (כל אחד לעצמו)" (צד:).
- צ"ו: מצא סנחריב נטר מתבת נח ועשהו ע"ז ("נסרך אלהיו"), ואמר שאם יצליח יקריב לו 2 בניו. שמעוהו, הרגוהו ונמלטו.
- ייתכן ת"ח בן לעם-הארץ, בזכות מעשה טוב; ויש להודיעו. "מדוע דרך רשעים צלחה?!" - נבוכדנצר¹⁹ (סופרו של מרדך בלאדן) הצליח בזכות 4 פסיעות שרץ להחזרת האיגרת הנשלחת לחזקיהו (שנרפא וחוזה השמש 10 שעות), כדי להקדים בה את הברכה-לקב"ה (גבריאל עצר את נושא-האיגרת, אחרת אין תקנה לישראל ח"ו). וק"ו לשכר האבות.
- "בן יכבד אב" - מרדך בלאדן בן-בלאדן, שאביו ירד ממלכותו (שהשתנו פניו לפני כלב), וישב על כסאו והוסיף שם-אביו לשמו. "ויעבד אדניו" - נבווראדן, שכאילו "עמד לפני מלך-בבל בירושלים" - דמות נבוכדנצר חקוקה לפניו; אימתו ממנו יתרה.
- צ"ז: נשלח נבווראדן עם משא 300 פרות פטישי ברזל, והם נשברו על שער אחד בירושלים. חשש ליפול כסנחריב; ובת-קול עודדתו, והצליח בפטיש האחרון, ונכנס וטבח²⁰. ההיכל התרומם כשהוצת, ודרכוהו מן השמיים ("את דרך ה'"). בת-קול לנבוכדנצר, שזקה דעתו: קמח טחון טחנת! (*"כל שרץ מלך-בבל וישבו בשער התגן" - מושב הסנהדרין; קג:}).
- הרג נבווראדן 940,000 מטובי ישראל על דם זכריה בן יהודע, אך לא נח הדם עד שלחש לו. ערק והתגייר. [מצאצאי סיסרא למדו תורה בירושלים, ומסנחריב - לימדו לרבים (שמעיה ואבטליון), ומהמן - למדו בבני-ברק]. ומפני נבוכדנצר סבר הקב"ה לקרב, והמלאכים התפללו ומנעו ("רפאנו את-בבל ולא נרפאה"; ו"א: מי נהרות בבל, בדקלים שעליהם). עמון ומואב שכנים רעים, הפצירו בנבוכדנצר, שחשש ליפול כסנחריב, לבוא על ירושלים (בעקבות הנבואה) ויעצוהו²¹.
- צ"ח: בדור שיבוא המשיח (בר נפלי, "אקים את-סכת דוד הנפלת"), ת"ח מתמעטים²², צרות רבות וגזרות קשות רודפות, יגון ואנחה. רבות עזות וחוצפה, אפילו נער לזקן ובן לאביו, ללא בושה; כל המלכות הופכת למינוח, ומקום ועדת"ח (חוץ לעיר)

¹⁷ ר' יוחנן: על גוג ומגוג (לשון א: על שעבוד מלכויות) נאמר "לא לנו ה' לא לנו" (פסחים ק"ח. ע"ש); ר' שילא: "והמתנשא" (ברכות נח). שמואל: "לא-מאסתים... כי אני ה' אלהיכם" (מגילה יא). ר"י: על זה נבאו אלדד ומידד (לעיל יז. ע"ש). משפטם 12 חודש (עדויות ב, י). בבני יפת, מגוג-קנדיא (יומא י). ע"ע לעיל (צד). ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וכו'). ולהלן (צז): שתהיה אחרי שנת 4291, ויש חשבונות נוספים (ע"ש). בתהלים נסמכה למרד-אבשלום - רשב"י: קשה יותר ("מה-רובן צדק") רבות רעה בתוך הבית (ברכות ז); ר' אבהו: שלא תתמה הייתכן עבד המורד כרבו (שם י). המקיים 3 סעודות בשבת ניצול (בין היתר) ממלחמה זו (גז"ש יום; שבת ק"ח). "וישב בשמים ישחק אדני ילעגלמו" - ו"א: רק באותו היום, על מי שיתגירו מעצמם ובמלחמת גוג ומגוג יחזור בהם (ע"ג). בן זומא: לא יזכירו יציאת מצרים (פסחא ציצית) בימי המשיח ("ולא יאמרו עוד חיה" אשך העלה את-בני ישראל מצרים"); חכמים: יזכירו, אך טפלה לגאולה ההיא; וכן "אל-תזכרו ראשונות (שעבוד מלכויות קודמות) וקדמניות אל-תתבננו (יציאת מצרים), הנני עשה חקשה עתה תצמח (גוג ומגוג), צרות אחרונות משכיחות (ברכות יב-יג).

¹⁸ אחרי מפת סנחריב מצא חזקיהו נסיכים בקרונות זהב, והדירים שלא יעבדו ע"ז ("יהי חמל ערים בארץ מצרים... ונשבעות לך"). מנחות קטז. ערש"י ישעיה יט, יח).

¹⁹ ע"ל (צב-צג. צד: זה: ולהלן קה). "חית השדה נתתי לו לעבדו" רכב אריה שבראשו נחש גדול ("ורבן יתיקה הוספת לך"). שבת קנ). אנס מלכים בגורל למשכב ("חולש על-גוים"), וערלתו השתרבה 300 אמה בתור צדקיהו ("שבעת קלון... והעלה"). בימיו נערד שחוק בעולם; במותו נח העולם ("מלכי גוים פלם שכבו ככבוד איש בביתו", "שקטת כל-הארץ פצחו רוח", "שבת נלש שבתה מדהבה 'מדד והבאו'; 'מאד הבא בלא מידה'"); ויחשי גיהנם חששו ("חלית כמונו אלינו נמשלת"). הכל בשבת קמט: בביתו אסור לעמוד ("ושעירים יקדו-שם"; שם), והרואהו מברך "שהקריב ביתו של נבוכדנצר הרשע" (ברכות נו:). [על חרבות בבל שהקריב בבל הרשעה]. מקום שאין בהמה יכולה לצאת אך נושאת מעפרו "אומר ונושה וגזור ומקים" ("וטאטאתיה למטאטא השמים" שם). [ע"ע מגילה יא: מלך בכיפה, זמנו], חגיגה יג: "אעלה על-במתי עב אדמה לעליון. אך אל-שאל תוכד"; "רוח סערה" לכבוש העולם תחתיו, נדרים (סה) שבעת צדקיהו, מו"ק כח: (מת בימי צדקיהו), שקלים יז. (היחידן).

²⁰ 2,110,000 בבקעה (גיטין נו:); + האמורים להלן (ושם). ר' אסי: 4 קבים מוח נמצאו על אבן אחת; עולא: 9 ("אשריו שיאחו ונפץ את-עללך אל-הסלע". שם נח). [ומדלת הארץ השאיר רב-שבתים לרמנים (מלקטי אפרסמון מעין-גדי עד רמתא) וליגנים (צידי חלון מסולם-צור ועד חיפה) (שבת כו). ר' יוסי: 7 שנים נתקיימו גפרית ומלח בא"י (גז"ש 'ברית'); 52 שנה (מחורבן ירושלים עד פקידת כורש, רש"י) לא עבר איש ביהודה, "מפלי-איש עבר ולא שמעו קול מקנה מעוף השמים ועד-המהמה" (=52) נדרך הלבנו, ואח"כ חזרו חוץ מקוליים-האספנין (יומא נד. ושבת קמה:)]. [ובתוך התמישיל ב-7 לחדש (אב) נכנסו להיכל ובזוהו, ובסוף ט' הציתוהו ונשרף "בפעשור לחדש" ("כי ינטו צללי-יערב"); כתות כהנים-צעירים נקבצו לגג ההיכל, מסרו המפתחות למעלה (פיסת יד קיבלתם) וקפצו לאש ("עלית בלך לגגות... לא חללי-הקרב..."); ואף הקב"ה "מקרקר" את שוע אל-הקד" (תענית כט).] "וישרף את-בית-המלך, ואת-בית המלך, ואת-בית ירושלים, ואת-בית גדול (ריב"ל: מקום גידול תורה; ר' יוחנן: תפילה) שרף באש" (מגילה כו). הקב"ה מצא את אברהם בבמה"ק: "מה לידיד" בביתו...? (בנין חטאו ויגלו)... עשותה המזותה... (אך יש להם תקנה כ"י) וית רענו... לקולו המולה גדלה (גם הגלות ברחמים) (מנחות נג:). אגדות החורבן - גיטין (נה-נו-נח). ע"ע תענית (כח-כט); אירועי י"ז בתמוז ותשעה באב; ר"ה (יה: הצומות; יומא ט:). ועוד (שבת קטז. וע"י ב"מ ל: וגיטין פח). מדוע חרבו שילה ובתי המקדש. בית ראשון - תענית (כט), כאן (וגיטין נו:). להלן (קג): תועבות המלכים האחרונים (וע"י שבת נה. סב; יומא עו:). בית שני - גיטין (נה-נו-נח). ע"י יומא (לט: החורבן צפוי; וזיר לב: ידועה השנה). סוטה (מו-מז:). הידרדרות מוסרית, סור טובה. האבל - סוטה שם וגיטין (ז). איסורי שיר ועטרות; ב"ב (ס: סויד, שויר, אפר). אבלות השכינה (ברכות ג. חגיגה ה: ע"ג ג). זכר - ר"ה (כט-לא): תקנות ריב"ז (וגלויות הסנהדרין). איקה - להלן (קד: ובהערותנו שם). הקדג צדיקים - תענית (כב: יאשיהו), ברכות (סא: ר"ע), לעיל (יד. ר"ן; בבא וע"ז ית. ר"ח; ת"ד תרדיון)].

²¹ וכשהגויים עסקו בביות המקדש, הם ("ידו פרש צר על כל-מתמדיה") חיפשו ס"ת לשרוף, שבו איסורם בקהל ה' (בימות טז). החכמים לאחשוורוש: "שאנן מואב... ובגולה לא הלך" (מגילה יב); אך הוכרע (ברכות כח. ידדים ד, ד) שסנחריב הגלים (השאיר קצתם, רמב"ן בימות עו:). "צדיק ת"י" שהקדים הגלות (לעיל לח. ע"ש).

²² ר' זורא: בדור המשיח - הרבה כטגורים על ת"ח ("ועוד בה עשרה וואפי היא) ושבח ותיקה לבער"; גזרות על גזרות (כתובות קיב:).

לזנות, ואין הַיְכֹוֹל להוכיח, לפני הדור לפני כלב; רב היוקר, הגפן פורייה והיין יקר (הכל שותים); הגליל והגולן שממה, ואנשי גבול-א"י סובבים מעיר לעיר ולשווא; חכמת חז"ל נמאסת; וְתִהְיֶה הָאֵמֶת נִעְדָּרֶת (עדרים עדרים והולכת) וְסָר מִרְעַ מִשְׁתוּלָל (נחשב שוטה); *יש להישען על אבינו שבשמיים (סוטה מט:). כִּי־אָזְלַת לְדֹ וְאָפֶס עֲצוּר וְעוֹבֵב - רבים ה'מוסרים'; מעטים התלמידים; אין פרוטה בכיס; מיואשים מהגאולה [3 באים בהיסח-הדעת - משיח, מציאה ועקרב].

באותה שמיטה - בשנה א' וְהִמְטִרְתִּי עַל־עֵיר אָחֹת..."; ב - מעט רעב; ג - רעב גדול ומוות והתורה משתכחת; ד - שבע; ה - שבע גדול והתורה חוזרת; ו - קולות (שבא); ז - מלחמות²³; ובמוצאי השמיטה המשיח בא. (וע"ע *צח).

[בעיר קושטא דיברו רק אמת, ולא מת אדם קודם זמנו; רב טבות שנה מפני דרך-ארץ, ומתו 2 בניו.]

רב קטינא, ותנ"ה: העולם 6000 שנה (אליהו: 2000 תהו, 2000 תורה²⁴ ו-2000 משיח ובחטאינו התעכב), ואח"כ חרב 1000 שנה ("וְנִשְׁגַּב ה' לְבָדוֹ בַיּוֹם הַהוּא", "מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת". *וייש חולקים; צט.); אביי: 2000 חרב ("יְחִינּוּ מִיָּמִים")²⁵.

צו: אליהו: המשיח יבוא ביובל ה-85 (=4250 שנה. איני יודע האם בתחילתו, בסופו או אחריו); רב אשי: לצפות לו מאז ואילך. חשבונות אחרים - 4291²⁶, ו"א: 5000; 1400 שנות גלות ("עֲדָן {400} וְעֲדָנִין וְפִלְגַּ עֲדָן"); 1410 (=3x(400+70), "וְתִשְׁקְמוּ בְדַמְעוֹת שְׁלִישׁ"). "עוֹד אַחַת מֵעֵט הָיָא" - ר"ע: מעט כבוד לישראל לפני המשיח, בן כוזיבא; ר' נתן; ובעת הבית, עיקר מלכות חשמונאי והורדוס; ואין לחשב הקץ, "חֻזוֹן לְמוֹעֵד וְנִפְחָ לְקֶץ וְלֹא יִכְבָּ! אִם־תִּמְהַמְהָ חִכְה־לוֹ", וכן "יִחַכְהוּ ה' לְחַנְנָם", ורק מידת הדין מעכבת. *י"וֹם נָקַם בְּלִבָּי - ר"ל: לא גילהו למלאכים; ר' יוחנן; ולא ל'אבריו' (צט.).

[לְפָחוֹת 36 צְדִיקִים²⁷ בְּדוֹר מִקְבָּלִים פְּנֵי שְׂכִינָה (בחזוק האור; בקלישותו - 18,000). רשב"י ובנו א"צ רשות להיכנס.]

ר' אליעזר, רב: כלו כל הקצים, והגאולה תלויה רק בתשובה ומעשים טובים ("שׁוֹבֵי אֵלַי וְאֶשְׁנֹכָה אֲלֵיכֶם", ועוד). ר' יהושע, שמואל: אפילו בלי תשובה מרצון (אלא מכרח. "וְלֹא בְּכֶסֶף תִּגְאָלוּ", ועוד). שתק ר' אליעזר ("לְמוֹעֵד מוֹעֲדֵי..."). *וְיִבְחַמָּה שְׂפוּכָה אֲמִלּוֹךְ עֲלֵיכֶם - רב נחמן; מי ייתן ויבוא כעס זה ויגאלנו! (קה).

צח. ר' יוחנן: המשיח יבוא בְּדוֹר שְׂכִינָה זְכַאי ("וְעַמְּךָ כָּל־צְדִיקִים") או שכולו חייב ("וַיִּרְא כִּי־אֵין אִישׁ" - "לְמַעַנִי אֶעֱשֶׂה").

ר' אבא: סימן מובהק לבוא הגאולה²⁸ - כשארץ-ישראל נותנת פרייה בעין יפה; ר"א: ואין פרוטה בכיס (עי' *צו). "וְלִיּוֹצֵא וְלִבְּא אֵין־שְׁלוֹם מִן־הַצָּר (רב: לת"ח; שמואל: כל המחירים שווים)". המשיח יבוא אחרי שלא ימצא אפי' דג לחולה; שיכלו מישראל אפילו שלטון עלוב²⁹, גְּסִירוֹחַ וְשׁוֹפְטִים וְשׁוֹטְרִים (וציון "תִּפְדָּה...בְּצִדְקָה"); *שִׁתְּשׁוּט רומי-הרשעה 9 קדשים ("עַד־עֵת יוֹלְדָה יוֹלְדָה"). [ר"פ: כשיכלו יהירים וכלו מכשפי דת האש; כשיכלו דיינים רעים; וכלו נוגשים-גויים.]

המשיח יושב מול פתח העיר רומי, בין עניים מנוגעים (רק הוא מתיר וחובש פצע פצע); ענה לריב"ל: אבוא ה'י"וֹם (אם-בְּקִלְוֹ תִשְׁמְעוּ). ר' יוסי בן קסמא: אחרי ששער-רומי ייפול וייבנה פעמיים וייפול (ביקש שיעמיקו אורנו בקבר, פן ישמש תבן לסוסי מדי). זכו - "אֶחֱשֶׁנָּה", "עַם־עַנְיֵי שְׂמִיא" (מהר); לא זכו - "בְּעֵתָהּ", "עַנִּי וְרַכֵּב עַל־חֲמוֹר".

צח: עולא, רבה: יבוא המשיח ולא אָרָאנו! אף שאפשר להניצל מחבלי משיח (בתורה ובחסדים {רבי אלעזר} *ובקיום 3 סעודות בשבת {שבת קיח.}), שמא יגרום החטא; ר' יוחנן: שאז "רְאִיתִי כְּל־גִבֹּר (הקב"ה) יָדִיו עַל־חַלְצִי וְפִינְלָדָה (צער על איבוד הגויים) וְנִהַפְּכוּ כְּל־פְּנִים (מלאכים וישראל) לִירְקוֹן". רב יוסף: יבוא וְאָרָאנוּ (ואשב בצל גללי חמור)!

"לְמַה־זֶּה לָכֶם יוֹם ה' הוֹאֵחֶשְׁךָ וְלֹא־אוֹר" - לגויים, "הַחֲשֵׁךְ יִכְסֶה־אֶרֶץ וְעַרְפָּל לְאֻמִּים, וְעֲלִיךָ יוֹרֵחַ ה'".

שם המשיח - שִׁילָה; יִנּוֹן³⁰; חֲנִינָה; מְנַחֵם בן חזקיה; מצורע של בית רבי ("חֲלִילֵנוּ הוּא נִשְׂא..."). כגון: ר' יהודה הנשיא או דְנִינְאֵל (רב); ר"נ: אני (ממשפחת ראש הגולה, בני דוד). רב: יהיה מלך חדש ושמו דָּוִד ("אֲשֶׁר אָקִים"; ודוד בן ישי משנה לו)³¹. רב: לא נברא העולם אלא בזכות דוד {שִׁשִׁיר וישבח}; שמואל: משה; ר' יוחנן: המשיח.

²³ המלחמה נחשבת 'אתחלתא דגאולה', ולכן קבעו גאולה בברכה שביעית של תפילת העמידה (מגילה יז:).

²⁴ תחילתם ב'וְאֵת־הַנֶּגֶשׁ אֲשֶׁר־עָשׂוּ בְּחֶרֶן' כשאברהם אבינו בן 52 (ע"ז ט. וע"ש על היחס בין המניינים).

²⁵ בשבת הלויים שרים במקדש "מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת", כנגד - ר' עקיבא (והמשנה תמיד לג): האלה ה-7, רב קטינא; ר' נחמיה, כאביי: שבת בראשית (ר"ה לא).

²⁶ ובע"ז (ט: ורש"י): תניא: 4231 לבריאה (הגר"א גרס כן כאן; אך ע"י חידושי אגודת למהר"ל); ר' חנינא: 400 לחורבן; ואיכא בינייהו 3 שנים שהוסיפה הברייתא.

²⁷ מתוך ה-45 שבזכותם העולם מתקיים (חולין צב. גנו לעיל צו:). ואינם רואים השכינה, ורק הנביאים ראו (במבט לצד השכינה) בקלישות, ומהש באור (יבמות מט:). ערול"נ בסוכה. ואפילו בשביל צדיק 1 העולם נברא ("האור כייטוב" "צדיק כייטוב") ומתקיים ("וְצִדִיק יִסּוֹד עוֹלָם"; "(ל)רְגֵלִי חֲסִידוֹ שְׂמוֹר". יומא לח: (כדברי רשב"י כאן; ו"א: בעת דחק). ר' הערתנו החיצונית. ראה הקב"ה שהצדיקים מועטים, ופירום לכל דור ("ל'ה' מַצְקֵי אֶרֶץ וְנִשְׁתַּעַלְיָהֶם תִּבְלִי". יומא שם; ועע"ש).

²⁸ אם "הַרְחַם" (=שרקק) יושב על הקרקע ושוֹרֵק, סימן לבוא המשיח ("אֲשֶׁרְקָה לָהֶם וְאֶקְבָּצֵם". אחד בדאי שרק לשקר, ונפלה אבן והרגתו. חולין סג).

²⁹ ובתי ראש-הגולה והנשיא ("וּלְצוֹר מְכַשׁוֹל לִשְׁנֵי בְתֵי יִשְׂרָאֵל". לעיל לח, ור' הערתנו החיצונית). ואין בן-דוד בא עד שיכלו כל הנשמות המיועדות להיוולד (גדה יג: ועוד); לכן הנושא קטנה שאינה ראויה ללדת מעכב את הגאולה (שם); וכן גרים מעכבים (קשים כספחת. שם).

³⁰ והוא 1 מ-7 דברים שקדמו לעולם, "וְהֵי שְׂמוֹ לְעוֹלָם לְפָנֵי־שְׂמִשׁ" (פסחים נד: ורש"י); ומ-3 העתידים להיקרא בשמו של הקב"ה ("ה'ן צְדִיקְנוּ"; ב"ב עה:), ע' מהרש"א.

³¹ "וְהָרִיחוּ בְיָמֵי ה' - ר' אלכסנדר: טעון מצוות וייסורים; רבא: מריח ודן. ברכוזיבא מלך שנתיים וחצי וטען שהוא משיח. בדקוהו בכיה, והרגוהו (לעיל צג:).

צט. כמה הם ימי המשיח? מחלוקת - 40 שנה ("אֶקוּט בְּדוֹר"; "שְׁמַחְנוּ כִּימֹת עֲנִיתָנוּ"); 70 (כנבואת צר "כִּימֵי מֶלֶךְ אֶחָד"); 3 דורות ("דָּוָר דּוֹרִים"; 365 שנה "...וּשְׁנַת גְּאוּלֵי בְּאֵה"); 400 ("שְׁמַחְנוּ כִּימֹת עֲנִיתָנוּ" במצרים); כמן המבול עד בוא המשיח ("כִּימֵי נֹחַ זָאת לִי..."); כמן הבריאה עד בואו ("כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל־הָאָרֶץ"); 7000 שנה ("וּמִשׁוֹשׁ חֲתָן עַל־כְּלֵה").

ר' הילל: לא יהיה משיח לישראל (אלא הקב"ה עצמו יגאל וימלוך), שהנבואות קוימו בימי חזקיהו (*צד:). דחה רב יוסף: הרי זכריה ניבא אח"כ! *רב: הנבואות לימי המשיח (שבע גדול לישראל) הן בעתיד (צח:).

ר' יוחנן: נבואות הטובה הן לימי המשיח³², לבעלי תשובה, ולמנהג ת"ח מנכסיו ומשיאו בתו; אך לעוה"ב³³, לצדיקים גמורים ולת"ח עצמם - "עֵין (נביא) לֹא־תָאָה, אֲהִים, וְזִלְתָּךְ" (ריב"ל: יין שמור בענביו מהבריאה; ר"ל: עֵדֶן של הַגֶּן). שמואל: הנבואות לעוה"ב, שְׁמִי־הַמְּשִׁיחַ שוים לעוה"ו ("לֹא־יִחְדָּל אֲבִיוֹן מִקְרֵב הָאָרֶץ") חוץ משעבוד המלכויות. ר' אבהו: בעלי תשובה גדולים מצדיקים גמורים ("שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְחֻזֵק וְלִקְרוֹב". ולר' יוחנן - רחוק מעברה מראש).

"כִּי דְבַר־הָ' בְּנֵה" - האומר שאין כל התורה מן השמיים, אפילו כלפי פסוק אחד, אות, ק"ו או גזרה שווה אחת; נוהג לחלל קדשים או לבזות חוליהמועד; אפיקורוס, ומגלה פנים בתורה*; מבייש חברו ברבים (*ב"מ נח:); ר' ישמעאל: עובד ע"ז³⁴. ר"מ: הלומד תורה ואינו מלמדה; ר' נתן: מקל בחשיבות המשנה; ר' נהוראי: אינו עוסק בתורה אע"פ שיכול.

"וְאֵת־מִצְוֹתָיו הִפְרָ" - לא נימול. "הִפְרַתָּ תִפְרַת הַנֶּפֶשׁ הַהוּא (מהעוה"ב, *צ:35) עֹנְהָ בָּהּ (*שלא עשה תשובה; צ:36)."

הלומד תורה ואינו חוזר - כזורע ואינו קוצר. הלומד ומשפך - כאשה שיוולדת וקוברת. ר"ע: זמר בכל יום! ו"נִפְשׁ עֲמַל עֲמַלָּה לֹךְ" לזמר לעוה"ב. "אֲדָם לְעַמְלָה יוֹלֵד" ← "עֲמַל... אֲכָף עָלָיו פִּיהו" ← "לֹא־יִמָּוֵשׁ סִפְרֵי הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ"³⁶.

העוסק בתורה לשמה שם שלום למעלה ולמטה; כבונה ארמונות למעלה ולמטה; ומגן על כל העולם; ומקרב את הגאולה; *סם חיים לו (תענית ז:).³⁷ המלמדה את בן חברו - כאילו עשהו (*ט:); עשה דברי התורה; את עצמו. המביא חברו לעשיית מצווה - כאילו הוא עשהה³⁸. *וְלֹא תִמְצָא (התורה) בְּאָרֶץ חֵטִיִּים (במי שמעֵדֶן עצמו) (קיא:); *ובעוה"ב יבהיק הקב"ה זיוו של המשחיר פניו, וישביע את המרעיב עצמו עליה. הלומד לפרקים ולא תדיר "נִאֲפָ אֵשֶׁה חֶסֶד־לֵב".

"וְהִנֵּפֶשׁ אֲשֶׁר־תַּעֲשֶׂהוּ בְּיַד רְמָה" - דרשות דופי, מנשה המלך: למה כתב משה "וְאֵתֹת לוֹטֵן תִּמְנַע", "וְתִמְנַעוּ הַיְּתֵה פִּילְגֶשׁ לְאֵלִיפֹז?" (בת מלכים, האבות סירבו לגיירה, והלכה להיות שפחה למשפחה זו, וילדה עמלק). "וַיִּלְךְ רֵאוּבֵן בִּימֵי קִצְרֵי־חַטִּים וַיִּמְצָא דוֹדָאִים?" (רב: שהצדיקים נזהרים מגול. 3 דעות מהם "דוֹדָאִים")³⁹.

אפיקורוס - רב ור' חנינא: מְבֹזָה ת"ח⁴⁰ (ומגלה פנים בתורה = בדרשות דופי); ר' יוחנן וריב"ל: מְבֹזָה חֲבֵרוֹ בִּפְנֵי ת"ח. וי"א שמחלוקתם זו היא לגבי מְגִלָּה פְּנִים בתורה (חמור יותר); ואפיקורוס לר' יוחנן הוא הנוהג בחוצפה - מצטט לרבו מדבריו ומעלים ייחוסם לרבו; 'מה הועילו חכמים, מעולם לא התיירו עורב; 'הרבנים האלה; קורא לרבו בשמו ("הַחֲזִיחַ אֶל־יִשְׁעֵךְ"); לועג על דבריו. 'מה הועילו לנו חכמים? לעצמם לומדים! - מגלה פנים ("אִם־לֹא בְרִיתִי..."; אביי ורבנ"י, לא כרב יוסף).

רב יהודה: תלמיד לא ישאל את רבו באופן שנשמע כמורה הוראה בפניו (נראה כחוצפה). בסיוע לדברי רבו אין חוצפה, אא"כ נאמר מתוך גלוג. [בעתיד, הקב"ה יביא אבנים טובות 30x30 אמה, יחקוק בהן חלונות 20x10 ויעמידן בשערי ירושלים; יוציא נהר מקדש הקדשים ויצמיח כל מיני פירות מתוקים⁴¹. "וְעֲלֵהוּ לְתִרְוָה" - חזקיה: לרפא אלמים; בר קפרא: עקרות; ר' יוחנן: ממש; רשב"ג: לתאר פני ת"ח. כל צדיק יקבל טובה מלוא חפני הקב"ה, ו-310 עולמות (בם ניחא הכל). ר"מ: נוהגת מידה כנגד מידה (*צ: *סוטה ח:), ומרובה מידה טובה ממידת פורענות ("וְדִלְתֵי שָׁמַיִם" <"וְאֶרְבַּת").

³² כגון: "וְכַתְּבוּ חֻבּוֹתָם לְאֵתִים וְתִגְיִתוּתֵיהֶם לְמִזְמוֹרֹת" (שבת סג:). "וְהִיָּה אוֹר־הַלְבָּנָה כְּאוֹר הַחֲמָה" (לעיל צא: ופסחים סח., רב חסדא). וכן בקהלת, "שָׁנִים אֲשֶׁר תֵּאֵמַר אֵינִי־לֵךְ בְּהֶם חֲפִיץ" - ימי המשיח, שאין בהם קיום מצוות (ר"ש בן אלעזר, שבת קנא:).

³³ "וְהִיָּה הַן אֶחָד" - העוה"ב כולו הטוב והמטיב. "וְשָׁמֵן אֶחָד" - שם הוי"ה (כיום "וְהִיָּה שְׁמֵן לְעֹלָם" לעלם (אל תדרוש בציבור!) "וְהָיָה זְכָרִי", ייקרא ככתבו (פסחים נ:). רב אדא: ההולך ברחוב מטונף וקורא שמע ולא הפסיק (ברכות כד:). וכן: העובר אחורי אשה בנהר (ברכות סא). מינים אלו, וכן 'מוסרים', פרנסים המאיימים על הציבור שלא לשם שמיים, והמחטיאים את הרבים - נידונים בגיהנם לעולם ("...וְאִשָּׁם לֹא תִכְבְּתוּ... ר"ה יז. ע"ש). [ע"י תוס' סוטה (ה), ור' הערתנו החיצונית].

³⁴ ר"ע. ר' ישמעאל: "וְנִכְרְתָהּ בְּעוֹה"ו, "הִפְרַתָּ לְעוה"ב, "תִּפְרַתָּ לְשׁוֹן בְּנֵי" (צ:). אך רבי: "הִפְרַתָּ" טרם יוה"כ "תִּפְרַתָּ" אחריו (על הכל מכפר חוץ מאלו. שבעות יג:).

³⁵ ר' ישמעאל: מכאן שחובה ללמוד כל הזמן; ר' אמי (ע"פ ר' יוסי, ש"תמיד" בלחם הפנים = שישודר באותו יום); בוקר וערב; רשב"י: ק"ש (אין לגלות לעם הארץ; רבא: מצווה!); רשב"ג: זו ברכה ליהושע ולא צווי (מנחות צט:). ר"ל: המשפך מתלמודו ומסירו מלבו עבר בלאו ("פְּרִי־תִשְׁבָּח"); רבינא: 2 ("הַשְּׁמֵר לְךָ"); רבנ"י: 3 ("וְשָׁמֵר"). מי שאינו משמר תורתו אין נשמתו משתמרת (ניתנו ב-40 יום); מְשַׁל לְמוֹסָר צִיפּוּר־דְּרוֹר לְעַבְדוֹ (כ"ז שם). על עמל התורה וקניינה ע"י עירובין (גג-גה. והערותינו שם).

³⁶ וזהו "וְתוֹרַת־הַסֵּד" (סוכה מט:); וע"י לעיל (כו:), ושבת (סג). ולהפך ח"ו, שלא־לשמה - נעשית לו סְמִינָה ("וַיַּעֲרֹף"; תענית ז:), נוח לו שלא נברא (ברכות יז:). אך יעסוק אדם אפי' שלא לשמה - כגון מאהבת שכר ומיראת עונש (סוטה כב:). - שמתוך שלא־לשמה בא לשמה (רב), שם ודף מז. ולהלן קה: ערכין טז: הוריות י: נזיר כג: פסחים נ: ע"ש. ומה שגנו בתוקף - כשלומד כדי לקנטר וכד'; תוס' בברכות ובכ"מ וברש"י שם, ועוד; ורב ספרא התפלל עליהם (ברכות יז:). וע"י נדרים (סב:).

³⁷ ר' אבהו ("הַכִּית בּוֹ אֶת־הָאוֹ"). ור' אלעזר (ב"ב ט:). הוא גדול מהעושה ("מַעֲשֵׂה הַזְּרָקָה שְׁלוֹם". מרגליות-יפ"ת: שם בצדקה ע"י רבים יתנו; פרישה: בנותן מְכַפֵּיה).
³⁸ ר"ל: מאוד תמוה שנכתבו, והם גופי תורה; "וְהַעֲנִים הַשְּׂבִיבִים בְּחֻצְרוֹתָם" עם אבימלך שאברהם נשבע לו (או עשו), ככשום כְּפַתְרִים, ומהם לקח ישראל (כמו שעמום ומואב טהרו בסיחון). "צִידָנִים יִקְרָאוּ לְחֻרְמָן שְׂרָן וְתִאֲמַר... שְׂנִיר" - הגויים קוראים לעריהם ע"ש הרי א"י. "וְאֵת־הַעֲבִיר אֲתוֹ" שלא יקראו לאחיו גוילים (חולין ס:).

³⁹ רב חסדא: מחרימים אותו לאלתר (מו"ק טז. ורש"י, ע"ש. ע"י אנצ"ת חרם א ציון 100 ואילך. וע"י אנצ"ת ערך אפיקורוס). אין רפואה למִפְתּוֹ, ולפי רב יהודה על זה חרבה ירושלים ("וְהִיָּה מְלַעֲבִים בְּמִלְאֲכֵי הָאֱלִיִּים... עַד־לְאֵין מִרְפָּא". שבת קט:). [ע"י לעיל לה:].

⁴⁰ רב חסדא: מחרימים אותו לאלתר (מו"ק טז. ורש"י, ע"ש. ע"י אנצ"ת חרם א ציון 100 ואילך. וע"י אנצ"ת ערך אפיקורוס). אין רפואה למִפְתּוֹ, ולפי רב יהודה על זה חרבה ירושלים ("וְהִיָּה מְלַעֲבִים בְּמִלְאֲכֵי הָאֱלִיִּים... עַד־לְאֵין מִרְפָּא". שבת קט:). [ע"י לעיל לה:].
⁴¹ יחזקאל זכריה ניבאו כי "וַיִּצְאוּ מִיַּד־חַיִּים" מקודש הקדשים, תחילתם בורם דק המתגבר עם התרחקותו מהמקור (יומא עז-עח., ע"ש; וע"י שקלים יז:).

ק: ר"ע: אף הקורא בספרים חיצוניים - ספרי מינים. רב יוסף: גם בספר בן-סירא אסור לקרוא (ביטול תורה, שיש בו דברי הבאי - כגון ניתוח תכונות-אופי לפי צורת הזקן); אך דברים טובים שבו (כגון מוסר ודרך-ארץ) דורשים ברבים.

[כ"ל-ימי עני רעים (בן סירא: גם הלילות; ריב"ל: אף שבתות וי"ט, השינוי מזיק) ↔ וטוב-לב משתה תמיד" - רב: בעלי תלמוד ↔ בעלי משנה (בהתאמה). רבא: להפך, כרב משרשיא. ר' חנינא: בעל אשה רעה ↔ טובה. ר' ינאי: אסטניס ↔ דעתו יפה. ר' יוחנן: רחמן ↔ אכזרי. ריב"ל: דאגן ↔ אדיש.]

קא. השר פסוק (אף משיר-השירים) כמין זמר, והקורא פסוקים במשתה לשם צחוק - מביא רעה לעולם ('עשוני בניך ככנור שמנגנים בו לצים'). והקורא פסוק בזמנו (כגון ביו"ט על הכוס מעניין היום) - מביא טובה לעולם ('ודכר בעתו מה-טוב').

היורק על פצע ולוחש "...אני ה' רפאך" אין לו חלק לעוה"ב; ר' יוחנן: שאסור להזכיר שם על רוק; רב: אפילו פסוק "נגע צרעת" (ללא שם); ר' חנינא: אפי' "ויקרא אל-משה" (שאינו בעניין מחלה, אלא להינצל בזכות לימוד תורה)⁴².

[בשבת, סכים ומשמשים בבטן חולה, בשינוי (היפוך הסדר; בבת אחת). ומניחים כלי מתכת על העין להקל כאב; רשב"ג: לא כלי האסור בטלטול. ולוחשים בשבת לנחש ולעקרב (שלא יזיק; ואינו כצד).] ואין שואלים שדים (למצוא אבודות) בשבת ("ממצוא חפצך"). ר' יוסי (רב הונא: כן הלכה): תמיד אסור, סכנה. בשאלה ע"י שמן וע"י קליפת ביצה אין סכנה, אך אין תועלת, שמשקרים. וסכנה לסוך שמן ששאלום באמצעותו, ובשמן שעל היד אין חשש, ששואלים רק בכלים.

"אם-שמוע תשמע... - כלי-המחלה אשר-שמתי במצלים לא-אשים עליך"; ואם לא תשמע אשים, ואעפ"כ "אני ה' רפאך".

כשחלה ר' אליעזר באו תלמידיו וזקנים לבקרו; ר' עקיבא שמח (עתה ברור שר"א לא קיבל עולמו בעוה"ז), ואמר: חביבים יסורים (עי' *ב"מ פה. ברכות ה.)! שרק הם החזירו את מנשה למוטב ונכנע לקב"ה (*קג.). [3 באו לקב"ה כמתנצחים ולא בתפילה - קין ("גדול עוני מנשא"), עשו ("הברכה אחת הוא-לך") ומנשה (אם לא תענה אומר: כל אפיא שוין)].

קא: *אנשי כנסת הגדולה מנו (קד): 3 מלכים ו-4 הדיוטות שאין להם חלק לעוה"ב - ירבעם, *אחאב, מנשה (קב); *בלעם (קה), *דואג האדומי, אחיתופל (קו); *וגיחזי (קז);⁴³ *ר' אבהו היה דורש ב-3' המלכים ונחלש, וקיבל עליו שלא לדרוש ונרפא, ושוב דרש (גם הם לא חזרו בהם; קב). *רב אשי אמר: מחר נפתח בתרנו; בחלומו בא מנשה והוכיחו [ולמדו שב'המוציא בוצע במקום הקשה שבפת] ואמר שלו חי בדורו רץ לעז' (קב). *מר בר רבנא לבנו: בכלום אל תרבה לדרוש לגנאי, אך בכלעם מה שתמצא דרש! (קו); *ויש שדרשו: כולם (מלבד בלעם) באים לעוה"ב (קד).

(⁸⁰) ירבעם (ריבץ עם; מריבה בעם, ולשמיים) בן נבט (=מיכה, שהתמכך בבניין; =שבע בן-בכרי. 'ניבט ולא ראה', ראה אש מאמתו וסבר שהוא ימלוך, ומרד בדוד. [וכן אחיתופל ראה צרעת באמתו; וחרטומי פרעה - שמשה לוקה במים]), "ויהי בדרך הזה לחטאת בית ירבעם ולהכחיד (בעוה"ז) ולהשמיד (לעוה"ב)". זכה למלכות - שהוכיח את שלמה (שסגר פתחי החומה שפתח דוד, לגבות מס לבת-פרעה), ונענש כי הוכיחו ברבים. "הרים יד במלך" חלץ תפלין בפניו. גסות-רוחו הכשילתו, שהציב העגלים* שלא יעלו לרגל פן ישב רחבעם בעזרה והוא יעמוד "ושבו אל-רחבעם". "ויועץ המלך" הושיב יועצים, רשע לצד כל צדיק, והחתימם על התחייבות לציות לכל ציווי שלו, אפילו ע"ז (אמר רשע לצדיק: הייתכן שמתכוון ברצינות?!). ואף אחיה השילוני טעה וחתם [רבא: יהוא נטה וחסא כירבעם בגלל החתימה; אביי: פיו הכשילו, "יהוא יעבדנו הרבה"]. והציב *משמר בדרך לירושלים (תענית ל: שהעולה יידקר "ושחטה שטים העמיקו" החמירו)⁴⁴.

קב. "ויהי בעת ההיא (מזומנת לצרות [וכן ב"גידד יהודה" ו"בנים פקדי" ומנגד "בעת רצון עניתך"]) וירבעם יצא מירושלים (לניתוק סופי) וימצא אתו אחיה... מתכסה בשלמה חרשה (תורת ירבעם בלי דופי; חידשו בד"ת) ושניהם לבדם בשדה (לעומתם כל ת"ח כעשבים; טעמי תורה ברורים)... וילך רחבעם שכם (מקום לצרות, עיניו דינה, מכירת יוסף)". בתיקול: "תתני שלוחים על מורשת גת"⁴⁵?! בתי אכזיב לאכזבו! *ירבעם דרש 103 פנים בספר ויקרא, אחאב 85, מנשה 55 (קג:).

"וידח ירבעם את-ישראל"⁴⁶ כמכה מקל במקל להשליכו רחוק. הנהנה מהעוה"ז בלי ברכה - (כ)גולן אביו (הקב"ה) ואמו (ישראל)... חקר הוא לאיש משחית (ירבעם). "וידח ירבעם" - חטאו בגלל זהב שהרבת להם עד די. בכל צרה יש מעט מעון העגל ("ובנים פקדי"), 24 דורות (עד החורבן, "קרבו פקדות העיר"); ומאז ירבעם לוקים גם על עגליו⁴⁷.

⁴² ולהתרפא בדברי תורה אסור (ריב"ל; גם ללא יריקה); אך להגן, שלא תבוא מחלה או געז (וכיו"ב, כקדחת וילדת; ריטב"א שם) - מותר (שבועות טו:).

⁴³ וע"ל (קג:). "...אין-פרץ (אל יצא מפיעתנו כאחיתופל) ואין יוצאת (דואג) ואין צוקה (גיחזי) ברחבתינו (מקדיח תבשילו ברבים כישו)" (ברכות יז:). עכן בא לעוה"ב (לעיל מד: ע"ש). ר' יוחנן: וכן עזא ("נמת שם עם ארון ה'הים"; סוטה לה). במות אלישע בן אוביה (חגיגה טו:). לא רצו בשמיים לדונו (כי עסק בתורה), ולא להכניסו לעוה"ב (כי חטא); ר"מ: שידונוהו (על חטאיו בגיהנם) ויבוא לעוה"ב (בשביל תורתו ותלמידו, מהרש"א); ואחריו עלה עשן מקברו, ואחריו ר' יוחנן פסק (תיקוהו).

⁴⁴ הפר זאת בנו אביה ("וספרו-לו... נה לבדו יבא לירבעם אליקבר יען נמצאו דבר טוב" - "א שעזב גדולתו ועלה לרגל; וי"א שביטל משמרתו. מו"ק כח:). המשמר בוטל (*ב"ט"ו באב, תענית ל:). בידי אחרון מלכי ישראל, הושע בן אלה ("ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל"), ובכ"ז לא עלו לרגל; ולכן "עליו עלה שלמנאסר מלך אשר" (גיטין פח:). ריב"ל: א"י חרבה רק אחרי 7-בתי מלוכה (ירבעם, בעשא, אחאב, יהוא, פקח, מנחם, והושע) עבדו בה ע"ז ("אמללה ילדת השבעה" שם).

⁴⁵ דוד, שהרג גלית והורישכם גת. רב: כשאמר דוד למפיבשת (קיבל עליו לשון-הרע מציבא) "אתה וציבא תחלקו את-השדה", אמרה בתיקול: רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה; ומהו השתלשל הכשלוך בע"ז והגלות (שבת נו. ויומא כב: שמואל: דוד לא חטא בקבלת לשה"ר, אלא ראה כן במציאות. שם ושם).

⁴⁶ "אשר החטיא את-ישראל". ותנן (אבות ה, יח: להלן קז: יומא פז:). המחטיא את הרבים - אין מזמנים לו לעשות תשובה. בגיהנם לעד, "לבלות שאול" (ר"ה יז:). עליו ועל חבריו נאמר "ושם רשעים ירקב" (תענית כח:).

"אחר הדבר הזה" - שתפסו הקב"ה: חזר בך, ונטייל עם דוד בגן-עדן! ושאל ונענה: בן-ישי בראש - "לא-שכ ירבעם".

קב: ⁽²⁾ **אחאב** (אח לשמיים, אב לע"ז) בן עמרי (שזכה למלכות כי הוסיף כרך בישראל - שמרון), "והכרתי לאחאב משתי בקיר⁴⁸ ועצור (בעוה"ו) ועזוב (בעוה"ב)". מלך (*על כל העולם; מגילה יא.) 22 שנה, בזכות אותיות התורה שאותה כיבד (כשאיים בן-ההדד שיקחו גם "מחמד עיניך" - ס"ת - השיבו "...והדבר הזה לא אוכל לעשות").

"הנקל לכתו בחטאות ירבעם (הן הקלות)". בכל תלם בא"י העמיד ע"ז והשתחוה. "ויוסף... להכעיס... מכל מלכי ישראל אשר היו לפניו", כתב על דלתות שומרון: 'אחאב כפר בא"י ישראל'. "הסתה אתו אינבל" בכל יום שקלה זהב לע"ז.

כיוון שנתן מממונו להנאת ת"ח כיפרו לו חצי, "ויאמר ה' מני פתה את-אחאב ולעל ויפל". "ויצא הרוח (של נבות⁴⁹)... אצא והייתי רוח שקר בפני כל-נביאי, ויאמר תפתה וגם-תוכל, צא (ממחצתי, ככל דבר שקרים) ועשה-כן".

אחזיהו (מלך יהודה, בן בתו של אחאב) נלכד "מתחבא בשמרון" - שהיה מוחק שמות שבתורה וכותב תחתיהם ע"ז.

⁽³⁾ **מנשה** (נשה יה; הנשה את ישראל) בן חזקיהו (*מבת ישעיהו; ברכות י.), "ויעש אשרה כאשר עשה אחאב⁵⁰. רבי יהודה, ר' יוחנן: יש לו חלק, שעשה תשובה (*בייסוריו {קא:}), "ויתפלל אליו ויעתר לו... וישיבהו ירושלים למלכותו", "ויתתים לזענה לכל ממלכות הארץ בגלל מנשה" (ששב והעם לא; ולרבנן - לא תיקן, שקטאו בעקבותיו). מלך 55 שנה, 22 "כאשר עשה אחאב" ו-33 בתשובה. רשב"י: "ויתתר לו" - עשה לו הקב"ה כמין מחתרת ברקיע לקבלו, מפני מידת הדין.

קג: "דם נקי שפך מנשה הרבה מאד עד אשר-מלא את-ירושלים פה לפה" - י"א שהרג את ישעיהו⁵¹ (שקולה נשמת צדיק אחד ככל העולם), וי"א: עשה צלם כבד, משא 1000 בני אדם, ובכל יום הרימוהו ונמחצו למוות (פרצוף 1, ואח"כ עשה לו 4 פרצופים, שתראה השכינה ותכעס). *נהג להכעיס בדרשות של לעג לד"ת (צט:).

אחז⁵² העמיד פסל "על-הגג (של המקדש) עלית אחז", מנשה - בהיכל ("בבית")⁵³, אמוץ הכניסו לקדש-הקדשים ("קצר המצע מהשתרע 2 'לעיס'), והמסכה צרה (ל)כהתכנס (כונס מי הים)"⁵⁴. אחז התיר איסור ערוה, מנשה בא על אחותו; ואמון "הרבה אשמה" - על אמו (רק להכעיס!), שרף את התורה. "על-שדה איש-עצל (אחו), ביטל העבודה וחתם את התורה) עברתי, ועל-כרם אדם חסר-לב (מנשה, מחק השמות והרס המזבח), והנה עלה כלו קמשינים (המזבח קורי עכביש, אמוץ), כסו פניו חרלים (יהויקים: איננו זקוקים לו, לנו זה פרוגים המאיר), וגדר אבניו נהרסה (צדקיהו, החורבן)". "איש-שכם נשפט את-איש אויל, ורגו (נתן אחז ביד מלכי ארם) ושחק (לאמציה את אדום) ואין נחת (זה וזה עבדו לאלוהי האויב)".

*לאחז ולאמוץ יש חלק לעוה"ב, בזכות בניהם חזקיהו⁵⁵ ויאשיהו - בן מזכה אביו (אך אין אב מזכה בנו⁵⁶ - מנשה, עשו, ישמעאל); רב יוסף: אחז בוש מישעיהו, שכשעבר לפניו כבש פניו, וי"א כיסה ראשו בכלי כובסים ("שדה כובס"). ר"מ: אחזיהו ואחז מיהודה, ומלכי ישראל שנאמר בהם "ויעש הרע בעיני ה'" - לא יחיו (בעוה"ב) ואין נידונים בגיהנם.

יהויקים חקק על אמתו ("והנמצא עליו") שם ע"ז, וי"א שם השם⁵⁷. *יש לו חלק לעוה"ב, כי לא נקבר (על גולגלתו כתוב 'זאת נקמה) ועוד אחרת; ר' חייא ו' אביה לא הצליח לקברה, ואשתו שרפתה). בגללו רצה הקב"ה להשיב העולם לתהו ("בראשית ממלכות יהויקים"), ונמנע בזכות דורו; ואצל צדקיהו להפך (צדיק⁵⁸; "ויעש הרע" - שלא מחה).

ר"מ: לאבשלום אין חלק לעוה"ב ("ויכף את-אבשלום וימיתהו"), *אך דוד העלהו מגיהנם; וי"א שאף לעוה"ב (סוטה י:).

⁴⁷ וכבר אברהם "וירדף עדי-דן" ושם תשש כוחו כי צפה זאת (לעיל צו:); ונבוכדנצר שם התגבר (שם). ביום שירבעם הכניס את 2 העגלים, נבנה צריף על האי (*שנוצר כשנשא שלמה את בת פרעה, לעיל כא:), וזה איטליה של יוון (שבת נו:).

⁴⁸ כלב (ב"ב יט:). וכאן פרש"י ע"פ תרגום יונתן: ת"ח, משיית לקירות לבו. ר' הערתנו החיצונית. למוחו ("הרנה") ע"י לעיל (לט:); וב"ק (יז.) ומ"ק (כח:). הלך בעצת אשתו (כנז' בסמוך) ונפל בגיהנם (ב"מ נו:). לא טוב לו שנשאו לו פנים בעוה"ז "כייגנצע מפני לא-אבי הרעה בימיו" (יומא פו:). הקניט את אליהו (להלן ק"ג).

⁴⁹ שאחאב הוציא להורג כדי לקחת כרמו (ע"ל מח:). (בעקבות תוכחה קשה של אליהו אח"כ), צם מיד, מ-9 שעות (תענית כה: ע"ש). ר"לען כייגנצע מפני לא-אביו (א) הרעה בימיו, אך לא טוב לרשעים שנושאים פניהם בעוה"ז (יומא פו:). במוחו רנה (לעיל לט: ר' הערתנו שם) ומאידך היה "קמספד הדרמון" (מגילה ג, ב"ק יז:).

⁵⁰ [הכתוב אף תלה בו את כהן פסל מיכה, יחונתן בן גרשם "בן-מנשה", ש'תולין את הקלקלה במקולקל' (ב"ב קט:)].

⁵¹ דן אותו על סתירות לדבריו מדברי משה; ואמר ישעיהו שם ונבלע בעץ, וניסרוהו (בימות מט:).

⁵² "הוא המלך אחז" ברשעו מתחילתו ועד סופו (מגילה יא:); עבד לאלוהי דמשק כדבסמוך. הבעיר את בנין לאלוהי ספרון, וחזקיהו ניצל בזכות דם-סלמנדרה ששקה אותו אמו (לעיל סג: ר' הערתנו החיצונית שם. ועי' ירושלמי, שצוין שם).

⁵³ אש-המערבה ("רבוזה כאר", יומא כא:); שירדה מן השמיים בימי שלמה לא התלקה עד שבא מנשה וסילקה (זבחים סא:). י"א: ביי"ז בתמוז (רש"י תענית כו:).

⁵⁴ ו' יחונן: 10 מסעות סילוק השכינה בבית ראשון - מהכפרת. "מעל הכרוב אשר היה עליו, אל מפתן הבית", בין האולם ולמזבח ("והחצר מלאה..."), "נצב על-המזבח", "טוב לשבת על-פנת-גג-ההיכל, ונצב על-חומת אגן-של העזרה, לעיר (קול ה' לעיר יקרא)", להר הזיתים ("...על-ההר אשר מקדם לעיר"), למדבר (ט"ז) שבת בארץ-מדבר", ואחר 6 חודשים (אולי ישובו, אך "ותקתום מפח-נפש") - למרומים ("אלך אשובה אל-מקומי"). כנגד 10 גלויות הסנהדרין בבית שני (ר"ה לא:). [

⁵⁵ וכן שגרר עצמות אחז על מיטת חבלים (פסחים נו:; רש"י: כפרה, ולקידוש השם שיסרו הרשעים. ואף בלי צדקתו היה מתכפר בכך - אגדת אליהו פסחים ט, ב).

⁵⁶ וביומא (פו:), הצדיקים מזכים בניהם ובני בניהם עד סוף הדורות - והוא בתחום הגשמי; אך לעוה"ב לא (ש"ת רשב"א ה' ס' מט:). על אבשלום ר' הערתנו החיצונית.

⁵⁷ חתך ושרף את השמות שבמגילת ירמיהו; לא הוטרד מגורל העם וירושלים, כל עוד לא המלך, והתרגו רק מ"הו צדיקה לראש" וחתך ושרף כל השמות שבמגילה (גם עבדיו "ולא פחדו ולא קרעו", מ"ק כו:). גדול האחים, אך לא הקראי למלכות (הוריות יא:).

⁵⁸ "מלך הכוש" = צדקיהו, משונה במעשיו הטובים (מ"ק טז:). ר"א ב"ע: כיוון שעשה דבר 1 טוב, העלה את ירמיהו מן הט"ט - "בשלוש תמות", מת נבוכדנצר בימיו (שם כח:); נשבע לנבוכדנצר ועשה על כך התרה (נדרים סה: ר' הערתנו לעיל צו:). אך דורו עבד ע"ז (תמורה טו:); ובעלו שפחה חרופה (כרתות יא, רמב"ן גישין לו:).

[מזמור ברכות שלמה - דוד: "לא־תִאֲנֶה אֵלֶיךָ רַעָה (הַיֵּצֵר; בְּעוֹתִים) וְנָגַע לֹא־יִקְרַב בְּאַהֲלֶךָ (ספ־נדה בשוֹבֵךְ מִהַדְרֵךְ; בֵּן וְתַלְמִיד מְקַלְקֵל בְּרַבִּים)"; אמו: "כִּי מִלֵּאֲכִיו יִצְוֶה־לְךָ..."; הקב"ה: "כִּי חֶשֶׁק וְאַפְלָטָה...". מלבד {צדיקים} דוד ונחמיה, רש (שנוא) למטה = למעלה ("וַיִּמְנַע מְרַשְׁעִים אֹרְחָם"). 4 כחות אין מקבלות פני שכינה - לצים, חנפים, שקרנים, מספרי לשון הרע.

מיכה לא הפסיד את חלקו לעוה"ב (וגם לא נהרג) - שפתו מצויה לעוברי דרכים. "וְעַבְרַ בְּיָם (סוף) צְרָה" - פסל מיכה (*נבט; קא:). עֲשֵׂנוּ הַתְּעַרְב עִם עֵשֶׂן הַמִּשְׁכָּן (מרחק 3 מיל). בפילגש-בגבעה נענשו, שעל כבוד ה' לא מחו. [גדולה טעימת אורחים - מרחיקה קרובים (עמון ומואב), מקרבת (יתרו), "קִרְאָן לֹךְ וְיֵאָכֵל לָחֶם", מעלימה עין מרשעים (מיכה), ומשרה שכינה על נביא הבעל (שהשיב את עדו הנביא), ושגגתה כזדון (לו נתן יהונתן לדוד לחם לא נהרגו כהני נוב, שאול ובניו)].

קד. חזקיהו אמר "וְהַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ עֲשִׂיתִי"⁵⁹ ← נכשל לבקש "מָה אֹת" ← אכלו אצלו שליחי מלך בבל ("וַיִּרְאֶם אֶת־בְּנֵי נְחֻמְדָּן" - רב: אשתו מְזַגָה לָהֶם; שמואל: גזיו; ר' יוחנן: כלי נשק חזק ביותר) ← גרם (ככל המזמין גוי ומשמשו) גלות לבניו (*צג:).

[³⁶="אֵיכָהוּ", סדר הקינות לפי א"ב - שעברו על התורה) יִשְׁבַּח בְּדָד (תחת יִישָׁכָן יִשְׂרָאֵל בְּטַח בְּדָד), הַעִיר רַבְּתֵי עָם (היו משיאים צעירה למבוגר ולהפך, כדי להרבות בנים), הֵיטָה כְּאַלְמָנָה (לא אלמנה, אלא כאשה שהלך בעלה לחו"ל ויחזור)⁶⁰, רַבְּתֵי בְּגוּלִים שְׂרָתִי בְּמַדִּינֹת (בכל מקום נעשים שרים לאדוניהם; ומעשה ב-2 שבויים שאמרו זה לזה פרטים על הגמל ההולך לפניהם, על משאו ועל מנהיגיו, וזיהו את מקור השוֹבָה, הבשר והיין; ושוחרו) הֵיטָה לְמִסָּ".

קד: "בְּכֹו תִבְכֶּה (על 2 בתי המקדש) בְּלִילָה (ליל ט' באב, שבכו לחינם בחטא המרגלים; הבוכה בלילה קולו נשמע; כוכבים ומזלות בוכים עמו; השומעו בוכה ג"כ {כשכנתו של ר"ג}), וְדַמְעָתָהּ עַל לַחְיָהּ (לחות-נערות, כאשה הבוכה על בעל נעוריה)". "הֵיוּ צְרִיָּה לְרֵאשִׁי" - המצר לישראל נעשה ראש ("לֹא מוֹעֵף לְאֶשְׁרָ מוֹצֵץ לָהּ", המציק אינו עיף). "לֹא אֲלִיכֶם (המספר צרתו יאמר 'לא עליך') כְּלֵי־עֲבָרֵי דְרָךְ (עשוני כעוברי דת, כסדום, גְּפָרִית וְאֶשׁ מְמָרוֹם שְׁלַח־אֶשׁ)". "וַיִּגְדַּל עֵינֵי בֵּת־עַמִּי מִחֲטָאֵת סֹדֶם" אך ריחמו נשים על שכנותיהן ("בְּשֵׁלֹךְ יִלְדִיָּהוּ הֵיוּ לְבָרוֹת"). "סֵלָה כְּלֵי־אֲבִירֵינוּ (כמטבע שנפסלה צורתה)". הוקדמה אות פ' לֵיע' (בפרקי ב-ד) - שהמרגלים אמרו בפיהם מה שלא ראו בעיניהם.

"אֲכַלְי עַמִּי אֲכָלוּ לָחֶם (רק האוכל מלחמם הגזול של ישראל טועם טעם לחם), ה' לֹא קָרָא (דיינים; מלמדי תינוקות)".

רצו להוסיף אחד⁶¹, ולא שעו לדמות אביו, לאש מהשמיים ולבת-קול, עד שאמרה: "הַמְעַמְךָ יִשְׁלַמְנָה...! אַתָּה תִּבְחַר וְלֹא־אֲנִי!"

יש שדרשו: כל האמורים (מישראל) באים לעוה"ב ("לִי גִלְעָדוּ (אחאב), וְלִי מְנַשֶּׁה, וְאֶפְרַיִם מְעוֹז רֵאשִׁי (ירבעם), יְהוּדָה מְחַקְקֵי (אחיתפל), מוֹאָב סִיר כְּחָצִי (גיחזי), עַל־אֲדָמוֹם אֲשֶׁלְיָךְ נְעִלִי (דואג), עַל־י פִּלְשֵׁת הַתְּרַעְעֵי (עלי להשלים בינם לבין דוד)".

קה. [מול תוכחת הנביא, השיבו "מְשִׁבָּה נִצַּחַת" - רב: והנביאים שלא חטאו - הֵלְעוּלֶם יְחִיו? (והשיבם: אַבְתִּיכֶם שָׁבוּ וְהוּדוּ כְּשֵׁה־שִׁיגוֹם הַצְרוֹת). שמואל: 'עבד שנמכר ואשה שגורשה - מה להם ולאדון הראשון?' (והשיב, 'בְּעוֹנֵיכֶם מִנְּכַרְתֶּם" וכשתשובו תוֹשָׁבוּ; ר"ל: ולכן נקרא "נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל עַבְדִּי", מה שקנה עבד קנה רבו). רבנ"ח: הַיֵּצֵר שוֹלֵט בְּנוֹ, אֲלֵהוּ יוֹרְגוּ!]

לסתם גויים - ר' אליעזר: אין חלק לעוה"ב ("לִשְׂאֹלָה כְּלַגּוּיִם"); ר' יהושע: יש חוץ מ"שְׂכַחֵי אֱלֹהִים". *לעבודת ישראל; צא: ⁶².

⁶³ בְּלַעַם (בלא עם; בְּלֵה־בְּלַבֵּל עם), בֵּן קְעוֹר (בנו בא על בהמה; = כוֹשֵׁן רֶשַׁעִים, 2; = לִבְנֵי הָאֲרָמִי, שְׁמוֹ. קטן מבנו בנבואה, בְּנֵי קְעוֹר), "אֵם תְּמַת נִפְשֵׁי מוֹת יִשְׂרָאֵל - וְתָהִי אֶחָרִיתִי כְּמָהוּ", ואם לא - "הַנְּגִי הוֹלֵךְ לְעַמִּי"⁶⁴. כר' יהושע.

חגר ברגל 1 ("וַיִּלְךְ שְׁפִי", אך שמשון "שְׁפִיפֶן"); ו"שְׁתֶּם (עיוור⁶⁴) הַעֵינִי" 1. "נִפְלַל וְגִלְיֵי עֵינָיִם" - "הַקּוֹסִם" באמתו (כמו *אוב {סה}; "וְהִמְן נִפְלַל עַל־הַמְטָה") *כשהסתלקה נבואתו (קו); מר בר רבנא: בא על אתונו ("בֵּין רִגְלֵיהָ כְּרַע נִפְלַל").

מוֹאָב וּמְדִיָּן, 'כלבים' יריבים, התאגדו נגד ה'זאב'. "לִינּוּ פוֹה... וַיִּשְׁבּוּ שְׂרֵי־מוֹאָב עַם־בְּלַעַם" ושרי מדין עזבו ('אין סכוי'). חוצפה (מלכות בלי כתר, "בְּגִי צְרוּיָה קָשִׁים מִמִּנֵּי") מועילה אף כלפי מעלה ("לֹא תִלְךְ עִמָּהֶם" ← "קוֹם לְךָ אַתָּם"⁶⁵).

⁵⁹ ר' יוסי בן זמרא: תלה בזכות עצמו, ונענה בזכות אחרים "לְמַעַן וְלִמְעַן דְּדָן" ("לְשִׁלּוֹם מֵרֵלִי מֵרֵ""); הַפּוֹךְ מִמֶּשֶׁה (ברכות י:). ר' הערה לעיל (צד).

⁶⁰ "הֵיטָה יְרוּשָׁלַיִם לְנֶדֶה" בת תְּקֵנָה (תענית כ). "וַיִּצְאָ מִבֵּית־צִיּוֹן כְּלֵי־הַדְּבָרָה" הארון (ר"א; יומא נג.). "הֵיוּ שְׂרֵיָה כְּאֵלִים" לא הוכיחו זא"ז (שבת קיט:). "הֵיטָה לְיָהוּדָה כִּי־רָאָו עֲרֻתָהּ" הכרובים המעורים (יומא נד:). "גַּת דְּרָךְ ה' בְּהִיכַל (לעיל צו:). "צִנְהָ ה' לְעַקֵּב סְבִיבֵי צְרָתוֹ" גם בגלות, הוּמָיָא (כפר עמונים) ליד פוּס־נִהֲרָא (קידושין עב:). ועוד, "אִם־תִּאֲכַלְנָה נְשִׁים פְּרִים" (יומא לח:). "נְשִׁים בְּצִיּוֹן עֹנָה בְּתִלְתָּ בְּעֵרֵי יְהוּדָה", רבנ"ח: 12,000 איש, 6000 קִשְׁתִּים ("יא בְּנוֹסָף). בעת בִּזּוֹת הַהִיכָל, הֵם פְּנוּ אֶל בְּנֵת יְרוּשָׁלַיִם (יבמות טז; ושם). "שְׁתֶּם תְּפַלְתִּי" (ברכות לב:). "יִשְׁבּוּ לְאֶרְץ יִשְׂרָאֵל וְיִשְׁבּוּ בְּצִיּוֹן" מתי שְׁבוּעַת צְדִיקָהוּ (נדרים סה). עיין גִּישׁוֹן (נו. נח. ושם בסמוך).

⁶¹ שְׁלֵמָה (רש"י); ועי' יומא (סו: "פלוני", רש"י, ר"ח ותוס' ותורא"ש). עוד נזכר במסכתנו (כ: כא: מח: מט: ע: קא: קג: קד: קה: קו: קפ: קו). עי' בסמוך (קג: ברכת דוד, קה: ברכת עבדי דוד; ובמסכת שבת (נו: רשב"ג: שלמה לא חטא בעו"ז וכו'). ועוד (מכות כג: הופיעה רוח הקודש בב"ד; עירובין כא: ושבת יד: "לְמַד־לַעֲת" ותיקן עירובין ונט"ר-לקדשים; ב"ק פא: התייר הליכה בשבילים שבשדות; ב"ב צא: כיסא לרות; לעיל כ: ומגילה יא. מלך בכיפה; ב"מ פו: סעודתו; גיטין סח. השמיר, אשמדאי ודחיתו מהמלכות; ב"ק צו: מטבע; ברכות ח. בחיי שמעי לא נשא את בת-פרעה; שבת נו: כל האומר שלמה חטא וכו'; סוכה נג. סופריו ונסיון הברחתם. מנחות נג. יבוא ידידי בן ידידי וכו'; מלאכת המקדש וכליו - ר"ה ב: ג: ד. מ"ק ט. ושבת ל. עירובין יד. יומא כא: סוטה מה: וגיטין סח. זבחים נט: סא: מנחות כט. ושקלים יז: ספריו וחכמתו - מגילה ז. ברכות ד. ועי' ב"ב יד: טו. ועוד. שבועות לה: כמעט כל 'שלמה' בשה"ש קודש. יבמות טז: מעללי עבדיו הגויים; שם עט. עבדיו שהתגירו. בתפרעה - כא: קא: יבמות עז: ברכות ח. שבת נו: נדה ע:).

⁶² וכך השיב רבי לשאלת אנטונינוס, "וְלֵאמֹר הֵיטָה שְׂרִיד לְבֵית עֶשָׂו" בעושה מעשה עשו (ע"ו י:). מודים שלבניהם הקטנים של רשעים אין חלק (להלן קי:).

⁶³ אמר לאונקלוס באוב, שנידון בשכבת-זרע ורותחת (מידה כנגד מידה, שבעצמו הוכשל העם בזנות. גיטין נו. ורש"י). תלמידי בלעם בעקבותיו - בניגוד לתלמידי אברהם - מתאפיינים בעין רעה, גסות-רוח ותאוה; והם יורשים גיהנם ("תוֹרְדָם לְבֹאֵר שְׁחַת אֲנָשֵׁי קְנִים וּמְרָמָה". אבות ה, יש ורע"ב).

⁶⁴ בעקבות תמיחתו על שהקב"ה "וּמְסַפֵּר אֶת־דְּבַע יִשְׂרָאֵל" ומצפה מתי תבוא טיפה שצדיק יוצר ממנה (נדה לא:).

קה: "ויקם בלעם בבקר ויחבש (בעצמו) את־אתגו" - שנאה מקלקלת את השורה [וכן אהבה, באברהם]. שאלוהו שרי בלק למה אינו רוכב על סוס, ושיקר, והאתון אמרה "הלווא אנכי אתגן... מעודך... הקספן הספנתי (אישות בלילה, 'ספנת')!"

"וינדע העת עליון" עת רגעו כעסו (*כמאמרו, $\frac{1}{58888}$ שעה [ברכות ז.], בכל בוקר, כשמלבינה כרובלת־התרנגול לגמרי), לקלל בו את ישראל. באותם ימים "לא זעם ה"; "...למען דעת צדקות ה". [אין ראוי לנצל רגע זה לקלל אפי' מין].

"וישם ה' דבר בלעם (שלא יוכל לקלל)" - ר' אלעזר: מלאך, ר' יונתן: חפה.

"מה־טבו אהלך יעקב משפנתך ישראל..."; מברכותיו נכר מה רצה לקלל, שלא יהיו בתי כנסת ומדרש והשראת שכניה, זיתים וכרמים, שושלת מלכות יציבה וחזקה ושלטון נשא על גויים. ברכותיו שבו לקללה, חוץ מבתי כנסת ומדרש ("וינהפך ה' אהלך לך את־הקללה (=1) לברכה"). "נאמנים פצעי אוהב (אחיה השילוני קילל את ישראל 'כאשר יגוד הקנה' במים' שנשאר במקומו, וכותבים בו ס"ת), ונעטרות נשיקות שונא (בלעם ברכם 'כארוזים' שרוח־דרומית עוקרת)".

בשכר 42 קרבנות שהקריב בלק יצאה מזרעו רות⁶⁶, ומכאן שיש לעסוק בתורה ובמצוות אף שלא לשמן (יבוא לשמן).

[ייתב אלהים את־שם שלמה משמך ויגדל את־כסאו מכסאך" - רב יוסי בר חוני: שאין אדם מקנא בבנו (ובתלמידו, כאלישע וכיהושע); רבה בר מרי: לא ממש, אלא 'מעין שמך' (וכמו 'מנשים באהל תברך').]

קו: "וירא את־הקיני (יתרו)... איתן מושבך" - מי הושיבך עמם (בני בניו בסנהדרין)? כי ברח יתרו מפני עצת פרעה.

"אוי מי יחיה משמו אל" - ר"ל: אוי לעושה עצמו אלוה (פרעה וחירם). ר' יוחנן: אוי לאומה שתנסה להפריע לפדיון שהקב"ה יעשה לישראל. "ויצים (ספינות גדולות) מיד כתיים (רומאים) ונענו אשר (עד שם יהרגו) ונענו־עבר (ישעבדו)".

"לכה איצרך אשר יעשה העם הזה לעמך (להפך, בלשון נקיה): "אוהלים, ובהם זונות, זקנה בחוץ קוראת ליהודי לקנות בגד פשתן, וציעירה בפנים (מציעה מחיר זול), ונכנס וקונה, וכשבא שוב ושוב משקה אותו יין. כשרצה לבוא עליה, דרשה שיעבוד לפעור (רק פעור' ואינו מבין) ויכפור בתורה ("...ויהיו שקוצים כאהבם". ע"י *פב).

"וישב ישראל בשטים" - ר"א: זה שמה; ר' יהושע: עסקו בשטות [וכן חולק ב"רפידים", רפיון ידיים]. ר' יוחנן: כל "וישב" לשון צער (וכן ביעקב ובשלמה). "ותקראן לעם" - ר"א: נקרו לפניהם ערומות; ר' יהושע: נעשו בעלי קרי.

"ויאת־מלכי מדין הרגו... ואת בלעם" - הלך לקחת שכר על 24,000 שמתו בעצתו. "בחרב אל־חלליהם" - עשו בו 4 מיתות בית־דין. ר' חנינא: מת בגיל 33 (וכתוב בפנקסו); אך לר' סימאי היה כבר בעצת פרעה.

קו: (דואג האדומי (כתוב גם 'דויג', בתחילה הקב"ה דאג, ולבסוף אמר 'וי'), "גם־א' יתצך לנצח" ("צדיקים וייראו", ולבסוף "ישחקו").

היה גדול בתורה ("ספר" אותיותיה, "שקל" ק"ו, "ספר את־המגדלים" 300 הלכות פסוקות בדין 'מגדל העומד באוויר'); אך מן השפה ולחון ("ותשא בריתי עלי־פיך"). *דיבר על דוד בלשון־הרע⁶⁷, שינקא בו שאול (צג). אמר לו הקב"ה: "מה־תתקל ברעה, הגבור" בתורה? "מה־לך לספר חקי?" מה אתה דורש בפרשות רוצח ולשון־הרע?

דוד התפלל לאבדו מהעוה"ב, "...יחתך ויסחך מאהל (לא יאמרו שמועות בשמו) ושרשך מארץ חיים סלה (בנים ת"ח); התפלל למותו, ונענה "תיל (תורה) בלע, ויקאנו (כשישכחנה)", וביקש: "מבטנו יורישנו אל" וכן היה ("ימות באין מוסר"; מלאכי־חבלה השכיחו תלמודו, שרפו נשמתו, ופזרו עפרו בבתי כנסת ומדרש); רב אשי: הצטרע ("הצמתה...").

(¹⁰) אחיתפל, בתחילה קראו דוד רבו "אלופי ומידעי", אח"כ חברו ("יחדו במתיק סוד") ולבסוף תלמידו ("אוכל לחמי"). *ממיו לא ראה חלום רע (כאדם רע; ברכות נה:). *ראה צרעת באמתו וסבר שיהיה מלך (אך הרמז לבנה של בת־שבע נכדתו; קא:).

דואג (בימי שאול ומת בן 34) ואחיתפל (בימי דוד, מת בן 66, בן 33, במרד אבשלום) לא נפגשו. למרות 400 שאלות בדין 'מגדל באוויר', לא זכו לכוון להלכה; ש"וה' יראה ללבב" (ו'סוד ה' ליראיו") *ומתחילה היתה רשעות בלבם (חגיגה טו:)⁶⁹.

קו: רב: אל יביא אדם עצמו לנפיון! דוד ביקש (למה אין אומרים אהי דוד?⁷⁰) "בחנני ה' ונסני", ונכשל (אף שהודיעו במה); "צרפתני בל־תמצא (נקי), (מי יתן) זמתי בלי־עבר־פי". "לעת הערב ויקם דוד (ואשתו) מעל משכבו (ביום, להשביע היצר. טעה); "מעל הגג" אשה חופפת ו"מתקדשת מטמאתה"⁷¹ תחת גיגית, זרק חץ בציפור=השטן ("נודי הרכם צפור") ופגע בגיגית

⁶⁵ מכאן (בין היתר) שבדרך שאדם רוצה ללכת בה מוליכים אותו (מכות י:).

⁶⁶ ועכ"פ כוונת־הקללה שלו התגשמה בהרג 42 הילדים בידי דבי אלישע (סוטה מז:).

⁶⁷ קנא (סוטה ט:); בך, שהצליח למצוא עם שמואל את מקום המקדש ("קנאת ביתך אלקותי"; זבחים נד:). גם דרש לפסלו מלבוא בקהל ("עמוני"; ועמונית; יבמות עו:).

⁶⁸ חנן את עצמו (לעיל טו:). בקלות דוד את הודיע האם מותר לכתוב שם על חרס ולהשליך לתהום הגואה להניחו ושותק; ואף שבסוף אמר לו אחיתפל (סוכה נג:), קללת חכם אפילו על חנם באה (מכות יא). צנאות לבניו - אל תהיו במחלוקת; אל תמרדו בבית דוד; אם בחגיגה־שבעות מעותן חלקית זרעו חיים (ב"ב קמו:).

⁶⁹ שניהם נתנו עיניהם במה שאינו להם, ונטרדו (סוטה ט:; וע"ל צג: קא: ובסמוך). רדפו את דוד בדרשם "אתים עובן (כי 'ולא־יראה בן עונת דבר ושב מאחריך'). רדפו ותפשוהו כ־אין מעיל (העברה כיבתה זכויותיו (ע"ש בעיון יעקב)); ובאמת אין עברה מכבה שכר תורה (סוטה כא). והם עצמם, התורה שעסקו בה לא הצילתם מהעברה - רבא: כי בזמן שאינו עוסק בה אינה מצילה מחטא אף שמגינה מייסורים (שם). ולרב יוסף, שאף מגינה - לא להם כי תורתם רק מהשפה ולחון. עיון יעקב (שם).

⁷⁰ בברכת אבות. [בהפטרות חותמים 'מגן דוד', כאבות ('ועשתי לך שם גדול כשם הגדלים'), אך בתפילה 'מצמיח קרן ישועה' (פסחים קיז:)].

⁷¹ ריב"ל: אל תרבה בגנות (לעשות דברך בפרהסיא במקום מגולה; מהרש"א: נראה לגרום בגנות), משום מעשה זה שהיה (פסחים קיג:).

ושברה, וראה; "וישקל דוד...⁷² ראויה היתה לו מימי בראשית ("כִּי־אֲנִי לְצַלַּע נֶכְוֵן"), אך הקדים ועשה באיסור. לעגו לו הרבה על זה ("...לו) קרעו (בשרי) וְלֹא־דָמּוּ (אין דמי שותת!)"). רבא: "לָךְ לְבַדְדָּן חֲטָאֵתִי... למען תצדק בדברך תזכה בשפטך" - יכולתי לכופ יצרי, אלא שלא יאמרו שצדקתי בדברי.

ר' דוסתאי מבירי: דוד ביקש ונסלח מעט מעט, "שגיאאות מי־גיבין; מנסתרות (ודונות) נקני; גם מזליסן (בפרהסיה) חשך עבדך; אלי־משלובי בני (לדרוש בחטאי חכמי הדורות); אז איתם (מחק הפרשה, ותשתכח⁷³! לזו סירב הקב"ה)". "וינקיתי מפשע רב", מחל לגמרי! - אי אפשר, אלא ביסורים. קיבל עליו; רב: וְשֵׁשֶׁה חֲדָשִׁים הצטרע (תחטאני באזוב...") והסתלקו ממנו שכנה וסנהדרין (אך לא קיפח עונת 18 נשיו; "אשקה ככל־לילה מטתי")⁷⁴. ואח"כ ביקש ונמחל. "עשה־עמי אות!" ונענה שבימי שלמה; בחנוכת המקדש דבקו השערים, עד שאמר "יְכַרְהָהּ לְחֹסְדֵי דָוִד עֲבָדְךָ", ונודע לכל.

רב: במרד־אבשלום רצה דוד לעבוד ע"ז ("עדי־הראש אֶשְׁרֵי־שִׁתְחָה שָׁם"), שלא יתחלל השם בכל העם, כשגנו יהרגנו; חושי הארכי אמר לו, שיש סיבה לזה, שנשא אשת יפת־תאר (שסמוך לה "בן סוחר ומורה").

קו: ⁽¹⁾ גיחזי. *נענש, שקרא לרבו בשמו ("אֶשְׁרֵי־הַחַיָּה אֲלִישַׁע"; ק.⁷⁵ אלישע דרש ב-8 שרצים. סירב לקבל תמורה על ריפוי נעמן (במי הירדן) מצרעתו, והלך גיחזי ולקחה; וקיללו אלישע בצרעת לעולם ("הַעֵלַת לַקַּחַת (בעוה"ז שחר 8' שרצים) אֶת־הַכֶּסֶף וְלַקַּחַת בְּגָדִים וְזֵיתִים...!"). "ויבא אֲלִישַׁע דְּמָשֶׁק" להשיבו; גיחזי סירב, שהחטיא את הרבים - י"א: תלה עגל־ירבעם באוויר במגנט; וי"א: חקק בפיו שם ואמר 'אנכי' ולא יהיה; וי"א: מנע תלמידים מאלישע ("הַנְהַגָּא הַמְקוּם... צר"). [וכן ישו, דחהו יהושע בן פרחיה ב-2 ידיים, וסירב לקבלו, וכשנתרצה סירב ישו, שהחטיא. ← לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. רשב"ג: וכן ביחס אל יצרה־תשמיש, ילד ואשה.] "וְאַרְבָּעָה אַנְשִׁים הָיוּ מְצַרְעִים" - גיחזי ו-1 בניו.

"וְאֲלִישַׁע חָלָה (על המתת 42 הילדים) אֶת־חַלְיוֹ (על דחית גיחזי), (ושלישי) אֶשְׁרֵי יְמוֹת בְּנִי". לפניו לא היה חולה שנרפא.

לדור המבול אין חלק לעוה"ב, ואינם קמים בתחיית־המתים לדין ("לֹא־יָדוֹן רוּחֵי דִין, רוּחַ; אֵין נִשְׁמַתָּם חוּזְרַת לְבַדְדָּנָה"); "וַיִּמָּח... וַיִּמָּחוּ"; "לֹא־יִקְמוּ רְשָׁעִים בְּמִשְׁפָּט". ר' מנחם בר"י: נשמתם תשוב לגופם והיא תשרפם ("רוּחְכֶם אֵשׁ תֹּאכְלֶכֶם").

התגאו בשל הטובה והשפע מאת הקב"ה, "בְּתֵימָה שְׁלֹם מִפְּחָד..."; וכפרו בטובתו ("יש לנו מעיינות"); ר' יוסי: בשל גלגל־העין ("...מכל אשר בקרו"); ונידונו במים (דומים). ר' יוחנן: "רַבָּה רַעַת הָאָדָם" - "כְּל־מַעֲיִנַת תְּהוֹם רַבָּה" (3 נשארו, בטבריה, בגדר ובבירם). הרביעו מינים שונים, ואדם עם הכל ("הַשְּׁחִיתָ כָּל־בְּשָׂר אֶת־דְּרָכֶךָ"; לבסוף כל מין שב למינו, חוץ מעוף תושלמי); ונידונו במים רותחים ("וַיִּשְׂכּוּ הַמַּיִם") עבים כשכבת־זרע ("נִכְוֵן לְמַוְעָדֵי רַגְלֵךָ"). מכל החטאים, גזר־דינם נחתם על הגזל ("מִלְאָה הָאָרֶץ חֲמָס מִפְּנֵיהֶם וְהִנְנִי מִשְׁחִיתֶם"), וכבר "הַחֲמָסוּ (עצמו) קָם לְמַטְהַר־רֵשַׁע (ואמר לקב"ה): לֹא־מַהֵם (תועלת) וְלֹא מִהְמוֹנָם וְלֹא מִהֲמָהֶם (הווייתם), וְלֹא־נָהָה (גם על נח גזור, אך מִצָּא חַן בְּעֵינֵי ה')".

"נַח אִישׁ צִדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדִרְתָּיו" - ר' יוחנן: ולא בדורות אחרים (כחבית יין בין חומץ); ר"ל: כ"ש בדורות אחרים. היה מוכיחם שיעשו תשובה פן יביא הקב"ה מבול ויצף פגריהם ("קִלְיָהוּא עַל־פְּנֵי־מַיִם") ויהיו קללה לכל ("תִּקְלַל חֲלָקְתָם בְּאַרְצָךְ"). אמר דברים קשים כלפידים, וביזוהו ("לְפִיד בּוּז לְעִשְׂתוֹת שְׂאֵנָן...": 'נוכל לחפות הקרקע...').

"תִּבַּת עֲצִי־גֹפֶר (חלקו מהו)... צָהְרוּ תַעֲשֶׂה לְתַבָּה (מרגליות לאור), וְאֶל־אִמָּה תִּכְלָנָה מִלְמַעְלָה (ציבות)... תַּחְתֵּימָם (לזבל) שָׁנִים (לחיות) וְשָׁלְשִׁים (לאדם) תַעֲשֶׂה". "אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ" מאלו שלא נעשתה בהם עברה (התיבה קלטתם; באו מעצמם). "וַיְהִי לְשַׁבְעַת הַיָּמִים" - הִסְפְּדוּ שֵׁל מִתּוֹשֵׁלַח; שינה סדר ימי בראשית והשמש זרחה במערב ושקעה במזרח⁷⁶; הוסיף זמן קטן אחרי הזמן הגדול (120 שנה); הטעיקם מעין העוה"ב שיחושו מה הפסידו.

"וַיִּמָּח... עַד־בְּהֵמָה עַד־רֶמֶשׂ וְעַד־עוֹף" - שלא נבראו אלא בשביל האדם. "מִכָּל אֲשֶׁר בָּחֲרָה" - למעט דגים⁷⁷.

⁷² אביגיל התנבאה (מגילה יד): רשב"ג, רבי, רב: לא חטא באשת איש (וְהָיָה עִמָּךְ); "לְעִשְׂוֹת הַרְעָ" ולא ויעש; "וְאֶת־אִשְׁתּוֹ לַקַּחַת" קידושין תופסים בה; "לִקַּח בְּדָבָר (הריגת) אוריה החתי", אלא רצה, אך בא עליה רק אחרי הגט (שבת נו, ע"ש). משמע שיש חולק - רב הונא (יומא כב: וגבורת ארי, שלא מנה חטא זה כי נפרעו מגופו, אלא הרג אוריה ומנייה־העם), תירוצו א (ובכתובות ט, בת־שבע לא נאסרה עליו כי היה באונס), ות"ק (ב"ב יז, אינו קאבות שלא שלט בהם היצר). אם כי לא בהכרח. ר' הערתנו החיצונית באריכות. רשב"ג, רשב"ג: לא היה ראוי למעשה ("וְלִבִּי חָלַל בְּקַרְבִּי"), אלא הקים ופרסם על תשובה (כחטא־העגל לרבים) [תקם על". ע"ז ד:].

⁷³ ולעומתו, משה ביקש שייכתב חטאו (ונכתב בכל אזכור של פטירתו), שלא יחשבו שחטאו כחטא דור המדבר (יומא פו:).

⁷⁴ נפרעו ממנו גם חיי בניו ("וְאֶת־הַכְּבֶשֶׂת יִשְׁלַם אַרְבָּעֵתִים") - תינוק, אמנון, תמר ואבשלום (יומא כב:). רב הונא (שם): שאול נכשל באחת (עמלק) והפסיד, אך דוד ב-2 (אוריה ומניין העם) ולא נטרד (מהרש"א שם: בזכות ההודאה וקבלת הדין והייסורים).

⁷⁵ ר' יוסי בר' חנינאי: "קְדוּשָׁה הִיא (אלישע) -" אך משרתו אינו קדוש; "וַיִּגַּשׁ גִּיחִזִּי לְהַדְפָּה" - אחז בדידה (ברכות י:).

⁷⁶ במס' ראש השנה (יא:), רבי אליעזר: המבול החל ("בַּחֲדָשׁ הַשְּׁנִי בְּשַׁבְע־עֶשְׂרֵי יוֹם") במרחשון, כשמוזל כימה, זנב טלה, עולה בסוף היום (שכל מזל שעתיים, ועקרב ראשון, רש"י), ונטל ממנו הקב"ה 2 כוכבים והביא מבול (ובברכות נט, נאמר שאח"כ סתמו ב-2 כוכבים מעיש. והולך עיש אחרי כימה ואומר 'תן לי בני'; ועתיד הקב"ה להחזירם לו). רבי יהושע: באייר, שכימה בסוף הלילה, ושנה והעלהו ביום. לר"א השינוי היה שנידונו ברותחים (ר' הערתנו ב"ה). משפטם שנה (עדויות ב, י).

⁷⁷ "וְהַיָּמִים בְּרָבִי" והושוו לגובה ההרים הגבוהים, ועוד 15 אמה (והפן גבה 60 אמה, שמרובה מידה טובה. יומא עו:). ובובחים (ק"ג:). ר"ל: ירד מבול גם בארץ־ישראל; ר' יוחנן: לא ירד (אך מרו מההבל. חלקו כיצד לקרוא "...לא גשמה ביום וְעָם"). רוב מתי המבול נסחפו לשענר. כיצד שרדו הָאִסְיָה־הַעֲנַק ועוג ("הַפְּלִיטִי"? לר' יוחנן הלכו לא, ולר"ל שחו במים המצוננים שליד התיבה (שם ור' הערתנו החיצונית שם)).

בתיבה, נאסרו בתשמישי-המיטה ("ובאת אל-התבה אתה ובניך ואשתך" - "צא מן-התבה אתה ואשתך").⁷⁸ 3 שימשו ולקו - כלב (נקשר ברצועה), עורב (יורק הזרע לפיה) וחם (עורו). כל משפחה במדור משלה ("למשפחתיהם"); עדות שם: בטרחה רבה האכלנו כל חיה בזמן אכילתה. התברר לנח שהזיקית אוכלת תולעים. עוף האורשינה לא בא אל נח, שלא להטריחו, וברכו נח שיחיה לעולם. האריה חלה וחמו זן אותו (חם זן בין 6 ל-12 יום).

"וישלח את-הערב" שסירב בטענה שהקב"ה ונח שונאים אותו ונח חשק באשתו. "וישלח את-היונה מאתו (דירת העוף הטהור עם הצדיקים)... עלה-זית טרף בפייה" רוצה מזונות מהקב"ה אפילו מרים, ולא מאדם.

"וינחם ה' כיעשה את-האדם בארץ (במבול)" - טוב שאבדתיים; וי"א: לא טוב (אולי היו שבים).

[אליעזר לשם: במלחמת המלכים "נאם ה' לאדני: שב לימיני!"; זרקו עפר וקש ונעשו תרבות וחצים (וכן נעשה לנחום איש גשו).]

קט. לדור הפלגה אין חלק לעוה"ב ("וימשם הפיצם ה'"). ר' שילא: רצו להכות ברקיע שיזובו מימיו (נדחה); ר' ירמיה: כת 1 רצתה לגור גבוה (הפיצם ה'), 1 לעבוד ע"ז (בלל ה' שפתם) ו-1 להילחם בבורא (נעשו קופים, שדים ורוחות). ר' נתן: כולם התכוונו לע"ז ("ונעשה-לגו שם"). והמגדל - 1/3 נשרף, 1/3 שקע ו-1/3 קיים והרואה מראה גבהו (כגון בבל ובורסיף) לוקה בשכחה. לאנשי סדום אין חלק לעוה"ב ("רעים וחסאים" בעוה"ז ולעוה"ב), אך קמים לדין. ר' נחמיה: אין קמים ("חסאים בעדת צדיקים").

"רעים, וחסאים (רב יהודה: בגופם וזימה), ובממונם; תנא: להפך, לה' (גידוף) מאד (רב יהודה: להכעיס; תנא: רצח). התגאו בשל הטובה והשפע מאת הקב"ה, "ארץ ממנה יצא-לחם...": למה לנו עובדי דרכים, המחסרים ממנונו? כשויהו עשיר הושיבוהו ליד "קיר נטי גדר החונה (דחפיה)" ומת וזוהו; או הפקידו אצלו אפרסמון והניח באוצרו, ולקרב הריחו "ככלב" וחפרו וגבבו ("חתר בחשך בתים"). *ועצת סדם ועמרה כירבה" נערה, הוציאה לעני פת בחשאי, ומשחזה דבש והעמידה על גג החומה. "תמור ותומים ינהגו... ערום לינו מבלי לבוש...". מחקיהם - מי שיש לו שור, רועה כל בהמות העיר יום, ומי שאין לו - יומיים (יתום אחד הרגן ואמר שהעורות יחולקו לפי עקרון זה).

קט: 4 דיינים בסדום. המכה אשה והפיל עברה - יתננה לו בעלה שיעברנה. חתך אוזן חמור - ייתן לו עד שתצמח. הנחבל ישלם לחובל דמי הקזת-דם. העובר במעבורת ישלם זון, לא עבר - 2; (ואורח -) 4, ו-8 כשעבר במים. הכין שורת לבנים או שטח שום וכצל - באים ולוקחים אחת אחת. כשבא עני, נותן לו כל אחד דינר ושמו כתוב עליו, ואין נותנים לו לחם, וכשמת לוקח כל אחד דינרו. יש מיטה לאורחים, ומתאימים גובה האורח לארכה בחיתוך או במתיחה. המזמין אורח לסעודת-נישואין - תופשט גלימתו. אליעזר נקלע לשם, התחמק מהמיטה, אכל סעודת-נישואין, ופצע את הדיין.

למרגלים⁷⁸ אין חלק לעוה"ב ("וימתו האנשים מוצאי דבת-הארץ רעה" בעוה"ז, "במגפה" לעוה"ב).⁷⁹

לעדת קרח - ר"ע: אין חלק לעוה"ב ("ותכס עליהם הארץ {בעוה"ז} ויאבדו מתוך הקהל {לעוה"ב}"). ר' אליעזר, ר' יהודה ב"ב: יש ("ה' ממית ומחיה מוריד שאול וועל"; "תעיתי כשה אבד בקש עבדך").⁸⁰ "ויקח (מקח רע, קטטה, *קנאה (סוטה ט:)) קרח (נעשה קרח) בן-יצהר (הרתיח כצהריים) בן-קהת (הקהה שני הוריו) בן-לוי (ליווי לגיהנם). לא נזכר יעקב, בקהתם אל-מתד כבדי). ודתן (עבר דת) ואביהם (אבר לבו)⁸¹ בני אליאב; ואן (שב באנינות) בן-פלגת (פלאות) בני ראובן (ראה והבין)". "תכמות נשים בנתה ביתה" - אשת און, שהחזירתו בתשובה; "ואולת בידיה תהרסנו" - אשת קרח, המרידתו.

250 "נשיאי עדה (מיוחדיה) קראי מועד (יודעי קביעת שנים וחדשים) אנשי-שם (עולמי). *בחנפי לעגי מעוג (החניפו לקרח, שהאכילם)..."; "ת"ח כד-זוהב בעיני עס-הארץ, דיבר עמו - ככד כסף, נהנה ממנו - כחרס, שבהשברו אבד (גב:).

"וישמע משה (חשדוהו וכל אחד קינא לאשתו ממנו, ויקנאו למשה במחנה, ...ונטה-לון מחוץ למחנה) ויפל על-פניו".

"ויקם משה וילך אל-דתן ואבירם" - שלא להחזיק במחלוקת; המחזיק עובר בלאו "ולא-יהיה קרח ובעדתו"; רב אשי: וראוי לצרעת ("ביד-משה לו"). החולק על רבו, המתרעם עליו, המהרהר אחריו (ומרבה לתבוע) או עושה עמו ריב - כעושה עם השכינה ("בהצתם עליה", "תלנתיכם פי עליה", "וידבר העם באהים ובמשה", "רבו בני-ישראל את-ה'").

"עשר שמור לבעלי לרעתו" קרח. מצא 1 ממטמוני יוסף (1 אנטונינוס ו-1 גנוו לצדיקים). מפתחותיו (עור) משא עצום.

"שמם ירח עמד ובלה" לתבוע דין כבוד משה; נזופו 'ככודי לא מחיתם!'; ומאו "לאור חציק יהלכו".⁸² "ואם-בריאה" פי גיהנם כאן⁸³ מוטב, ואם לאו "יקרא (יקרב) ה'". "היקום אשר ברגליהם" הממון. אחת לחודש עולה שם עשן מ-2 בקעים,

⁷⁸ "ויכלו ויבאו" - הכל בעצה רעה (בסוטה לד-לה. פירוט לגבי מעשיהם ומותם; ע"ש). הביאו בכי לעם בליל ט' באב (לעיל קד; וכמפורט בתענית כט).

⁷⁹ ואת נחלתם בארץ-ישראל (לסובר שהתחלקה ליוצאי מצרים) קיבלו יהושע וכלב ("חיו מן-האנשים ההם"). בבא בתרא (ק"ח).

⁸⁰ ונחלתם בא"י (לסובר שהתחלקה ליוצאי מצרים) - י"א: קיבלו יהושע וכלב (כשל המרגלים, "...העדה הנועדים עליה" בעדת-קרח), וי"א: לא היתה להם (ב"ב ק"ח). זו מחלוקת שלא לשם שמים, ולכן אבדה (לעומת מחלוקת הלל ושמואי, שהתקיימה. אבות ה, יז).

⁸¹ "הוא-דתן ואבירם" הם ברשעם מתחילתם ועד סופם (מגילה יא.). רשב"י: כשכתוב 'נצים' ו'נצבים' = דתן ואבירם; הם שהתקוטטו והלשינו על משה ("וכי-מתו כלי-האנשים המבקשים את-נפשך" - שירדו מנכסיהם. נדרים סד:).

⁸² "אם-קמות כלי-האדם ימתן אלה" חולים מוטלים במיטה, "ופקדת כלי-האדם יפקד עליהם" בביקור חולים - מה יאמרו הבריות? "לא ה' שלקני" (נדרים טז:).

⁸³ חלל גיהנום כבר בראה קודם לעולם ("ערון מאתמול תפתה") ואשו ביום שני ("ואשם לא תכבה"), ופי הארץ בער"ש בין השמשות (פסחים נד., ועי' נדרים טז:).

ונשמע קולם משה ותורתו אמת והם בְּדָאִים; רב"ח העיד. *ה-250, "הַשְּׂרָפִים" - חֲלָקוֹ אַמּוּרָאִים האם שרפת נשמה ולא גוף, או שרפה ממש (נב). קרח עצמו - ר' יוחנן; לא נבלע ולא נשרף (אלא ניגף; שאינו כתוב באלו ובאלו); תנא: נשרף ונבלע ("וְאֵשׁ... מְקַרְבֵי הַקְּטָרֶת", "וְתַבְלַע אֹתָם וְאֶת־קֶרַח"). "וּבְנֵי־קֶרַח לֹא־מָתוּ" יִשְׁבוּ בְּרוּם גִּיהֵם וַאֲמָרוּ שִׁירָה⁸⁴.

קי: לדור המדבר - ר' עקיבא: אין חלק לעוה"ב ("במדבר הנה יתמו ושם ימתו"; "אשר-נשבועתי באפי אס-יבאון אל-מנוחתי"); ר' אליעזר, ר"ש בן מנסיא: יש ("אספולגי חסדי כתי בריתי עלי-יבוח" (ריב"ק: על צדיקי הדורות נאמר⁸⁵); "ופדולי ה' ישבון"). רב"ח: היה לר"ע, בחסידותו, לומר כר"א, מ'זכרתי לך חסד נעוילך אהבת כלולתיך לכתך אחרי במדבר!

לעשרת השבטים (דור גולי סנחריב⁸⁶) - ר"ע: אין חלק לעוה"ב ("ויתשם ה'... וישלכם"). ר"א, רבי: יש ("כיום הנה" שמאפיל ומאיר; "ויבאו האבדים בארץ אשור"); רב"ח: ר"ע היה צ"ל כך ("שנבה משבה ישראל"). ר"ש: תלוי האם שבו בתשובה.

לבנים הקטנים של רשעים - ר"ג: אין חלק לעוה"ב ("לא יעזב להם שרש וענף"); ר"ע: יש ("שמך פתאים ה'"; "עקר שרשוהי בארעא שבקו". "ושרש וענף" - שחר לעוה"ב; נשמה וגוף). ולשל רשעי גויים - אין ("ותאבד כל-יזכר למו". ע' *קה.).

בתחיית המתים, יחיה תינוק - י"א: שכבר דיבר ("זרע יעבדנו יספר"); ר"מ: שאמר 'אמן' ("שמך אמנים"); רנ"י: שנימול ("נשאתי אמין"); י"א: שגולד ("לעם נולד"); רבינא: שזורע ("זרע יעבדנו"; *וכן ר"א, "נבלתי יקומון"; כתובות קיא.).

קיא. ר"ל: "הרחיבה שאול נפשה ופצרה פיה לבל-יחוק" לכל המזניח חוק 1; "פיישנים בה יכרתו יגועו, והשלשית $\frac{1}{3}$ ינתר בה" $\frac{1}{3}$ מארפכשד (השלישי של שם); "ולקחתי אתכם אתד מעיר ושנים ממשפחה" כפשוטו (ר"כ). ר' יוחנן: 'לא נוח לקב"ה...', אלא (בהתאמה): שלא למד אפי" 1, כל ארפכשד (ה-3 ל-3 של נח), 1 מעיר מציל כולה וכן 2 ממשפחה (רב). ר' סימאי: "ולקחתי אתכם... והבאתי" (היקש) - גם ממזרים יצאו רק $\frac{2}{600,000}$; רבא: וכן לימי המשיח ("וענתה שמה...").

זקן מצרי הראה לר"א ב"ר יוסי מה עשו אבותיו לאבותינו - הטביעו במים, הרגו בחרב, ושקעו בבניין (במקום לבנים). על זאת משה התרעם, ונענש ("וארא אל-אברהם אל-יצחק אל-יעקב" שלמרות ההבטחה על הארץ נצרכו לקנות או לריב, ולא הרהרו אחר מידותיי; "עתה תראה אשר אעשה לפרעה", ובמלחמת א"י לא תראה).

"וימהר משה ויקד ארצה" - רבנן: ראה "אמת" (וחשש); ר' חנינא ב"ג, תנא, ר' חגא: "ארך אפים" (ואף לרשעים, "כאשר דברת").

קיא: "יהיה ה' צבאות לעטרת" בראש כל צדיק, העושים צביונו ומצפים לתפארתו, ענווים, שוקדים, לומדים, דנים אמת ושולטים ביצר.

לאנשי עיר הנידחת אין חלק לעוה"ב, "יצאו אנשים בני-בלעל (פורקי עול) מקרבך". דיניה - "יצאו" (ולא שהדיחו ע"י שליח); אנשים (ולא 1; ולא נשים וקטנים; *הודחו מעצמם - לא נפשט); בני-בלעל, מקרבך (לא עיר-גבול *או 3 'באחת'; טז: ע"ש); ולא משבט אחר; וידיחו את-ישבי עירם (לא עיר אחרת); לאמר (צריך עדים והתראה לכל אחד ואחד).

[בחלוקת הארץ לשבטים - ר' יוחנן: אפשר היה לחלוק עיר אחת לשני שבטים; ר"ל: א"א (וקשיא)].

קיב. יחיד שעבד ע"ו נסקל (*ס): ואין רכושו אבד. אך עיר הנידחת - בסיף⁸⁷ ורכושה נשרף⁸⁸; *רבי יאשיה: שיעורה 10 איש עד 100 בלבד; רבי יונתן: 100 עד רובה-השבט (ט); כשהודחו רוב "ישבי העיר", ובתוך החשבון שירת-חמרים אם שהתה בעיר 30 יום. רב יהודה: דנים אחד-אחד וחובשים (נדחה: עינוי דין); ר' יוחנן, עולא: דנים וסוקלים (עד רוב, ומאז - בסיף); ר"ל: מרבים בתידין לעיין בדיניהם, ואם הם רוב עולים כולם לסנהדרין-הגדולה (*טז): וגומרים הדין.

"החרם אתה (ולא רכוש-צדיקה שחויץ לה), ואת-כל-אשר-בה (גם רכוש צדיקה, ר"ש: שבגללו גרו בה), ואת-בהמתה לפי-חרב". האם שחיטת בהמת עיר-הנידחת מועילה לטהרה מדין נבלה? תיקו.

⁸⁴ והם 3 מעשרת הזקנים שעל פיהם אמר דוד את התהלים (ב"ב יד): כשעזבו את אביהם-התועה לידבק בבני-האמת שרתה עליהם רוח"ק - ע"י מרגליות הים). מהם ("הקמתים" שעמדו ברום העולם, ר' חנין) אלקנה (מגילה יד), ושמואל השקול כמשה וכאהרן (ברכות לא).

⁸⁵ "כתי בריתי חנניה ומישאל ועזריה (ע"י לעיל צב-צג: ופסחים נג: קח), "עלי-יבוח" ר"ע וחבריו. לגבי ר' עקיבא, ע"י ברכות (סא); שבעת שמד, ר' עקיבא הפיץ תורה (משל השועל והדגים); נפתס, סרקו בשרו, ומסר נפשו באהבה ב"אתד" ("חלקם בחיים". ע"ע לעיל לח: סח. פסחים טט. מנחות כט).

⁸⁶ (רש"י בשם רבו). הנאות יין פרוגייתא ונהר דיומסת גררו אותם עד ששכחו את התורה (שבת קמז). לאן גלו? ר' אבא בר כהנא: "ינחם בלחך (חלוון) ובתבן (הדייב) נתר גזון (גינזק) וערי מדי (חמדן ו"א נהונד, וכרך, מושכי, חוסקי ורומקי)" (קידושין עב; יבמות טז). מר זוטרא: לאפריקי; ר' חנינא: להרי סלוג (לעיל צד. (ושם נזכרו: שוש ושוש-תרי; והן בעילם)). ייתכן שאין הסוגיות חולקות, שהם אותם מקומות, או קבוצות גולים שונות; ר' הערתנו החיצונית. וביבמות (שם), רב אסי: גוי שקידש ישראלית - חוששים לקידושי ממזר, שמא הוא מעשרת השבטים (שגולד מגויה; וקסבר ממזר הוא), במקום קביעותם; שמואל: אין לחשוש ("א: הנוולד מגויה הוא גוי, ובנות דור הגולים נעשו עקרות; ו"א: ב"ד עשאם כגויים). מקצתם (רש"י) חזרו בידי ירמיהו הנביא, ויאשיהו מלך עליהם (מגילה יד: ערכין יב: לג).

⁸⁷ ("לפי-חרב"; לעיל נב). ואם אי אפשר - בכל מיתה האפשרית ("הכה תכה"; ב"מ לא: ותוס' לעיל מה).

⁸⁸ ואסור בהנאה; פסול גם למצווה (שעורו כמות) - שופר (ר"ה כח); לזבל ומיניו (סוכה כט:); סנדל לחליצה (יבמות קד); ציפורים למצורע (חולין קמ). עפר קרקעה כשר לכיסוי דם (מחפר גמ תלישה); אפר - זעירי פוסל, ורבא מכשיר (א"צ שיעור, ומצוות אינן ליהנות; חולין פט). ר"ל: היוזמו העדים - שללה הפקר (כרתות כד).

"ואת־כְּלֵי־שֶׁלֶהָ", וגם ממון־רשעיה שחוץ לה - (שכבר היה בה,) היכול להיקבץ לתוכה בו־ביום (רב חסדא). פקדון של עיר אחרת - מותר, אע"פ שקיבלו עליו אחריות. בהמה שחציה של העיר וחציה של אחרים אסורה, אך עיסה - לא נאסר חציה השני (עומדת לחלוקה). פאה־נכרית של אשה צדקנית, התלויה על יתד - לא נפשט האם ניצולת עמה כבגדה. "תקבץ אֶל־תַּנּוֹן רַחֲבָה". אין לה רחוב, או שהוא מחוץ לעיר - עושים רחוב בתוכה (ר' עקיבא); ר' ישמעאל: אין לה דין עיר הנידחת ("רחבה" שמכבר). "...וְשָׂרְפֶתָּ בְּאֵשׁ אֶת־הָעִיר" ולא *עץ־מחובר (מחוטר גם קציצה; קיג).

קיב: ירושלים אינה נעשית עיר־נידחת, *שלא התחלקה לשבטים (ב"ק פב:). *אך לר' יהודה, התחלקה (יומא יב:).

"ואת־כְּלֵי־שֶׁלֶהָ" ולא שָׁלַל שמיים. קדשי בדק־הבית - ייפדו. קדשי מזבח - ימותו (בבליאה. ר' יוחנן: "נבח רְשָׁעִים תועבה" אפילו דמיו. ר"ל: קדשים קלים, כריה"ג שהם רכוש בעליהם; אך קדשי קדשים ירעו וייפדו, חוץ מחטאת (תמות, מהלמ"מ).) ר' שמעון: "בְּהַמְתָּה" למעט בכור ומעשר (רבינא: בעלי מום יש להם שם לְוִי); שמואל: תמימים (אך בעלי מום - בסיף, ושאר קדשים ירעו וייפדו, מ"שֶׁלֶהָ"; כר"ל, אך גם קדשים קלים).

תרומה - תרָקַב. רב חסדא: אם לא ניתנה לכהן תַּנּוֹן לכהן מעיר אחרת. מעשר שני - ייגזו (לרב חסדא, שחוץ לירושלים מודים רבנן לר"מ שעיסת מעשר־שני פטורה מַחֲלָה⁸⁹ - כשנכנס לירושלים ונפלו מחיצותיה).

כתבי הקודש - ייגזו. ר' אליעזר: אם יש בעיר מזוזה (אפילו אחת) אינה נעשית עיר הנידחת (אי אפשר לשרוף "קְלִילִי"); *ולפיו דין עיר הנידחת לא אירע ולא יֶאָרַע; ר' יונתן: אני ישבתי על תְּלָה (עא).

"קְלִילִי לָהּ אֶהְיֶה" - ר' שמעון: כאילו העליתם עולה קְלִילִי לפני. "וְהִיְתָה תֵּל עוֹלָם לָא תִבְנֶה עוֹד" - ר' עקיבא: אך נעשית גינות ופרדסים; ור' יוסי הגלילי אוסר ("עוד"=לגמרי).

ביריחו גם העצים המחוברים נאסרו ("חָרֵם הִיא וְכָל־אֲשֶׁר־בָּהּ לָהּ"). יהושע אסר אף לבנותה בשם אחר או עיר אחרת בשמה. "בְּנֶה חֵיטָל בֵּית הָאֱלֹהִים אֶת־יְרִיחָהּ (אחרת), בְּאֲבִיכֶם בְּכֹרֹי יִסְכָּה וּבְשֹׁגְבֵי צַעֲרֹהּ הַצִּיב דִּלְתֵיהָ" ובינתיים מתו כל בניו. אחאב ואלהיה הלכו לנחמו; אחאב התרים שקללת משה לא התקיימה, ואלהיה נשבע שלא יהיה טָל⁹⁰ ומָטָר (דרש ר' יוסי: קפדן! ונכסה ממנו 3 ימים). נסתר בְּנֶחֱל פְּרִיִת, "וְהַעֲרִיבִים מְבִיאִים לוֹ לֶחֶם וּבֶשֶׂר" מבית אחאב (*הקב"ה הִתִּירוּ; חולין ה:); צָנָה והלך צָרְפָתָה, וכדי להחיות את בן האלמנה, נאלץ להשיב את מפתח הגשמים (2+ יולדת לא נמסרו לשליח).

קיג: "לְמַעַן יָשׁוּב ה' מִחֲרוֹן אַפָּוֹ"; שִׁקְרָשָׁעִים (רב יוסף: גנבים) בעולם יש חרון אף, ובאבדם באה טובה ("וּבְאֲבָד רְשָׁעִים רָחַם"). *לט: עא: ("כש"הצדיק אָבָד... - מִפְּנֵי הַרְעָה (העומדת לבוא) נֶאֱסַף הַצְּדִיק"; צדיק בא לעולם - טובה באה ("וְזֶה יִנְחַמְנוּ...").

הדרן עלך כל ישראל יש להם חלק

הערות - פרק חלק

ליקוטים, הסברים, השמטות, ומה שאין מקומו בתוך קונטרס התמצית (והן הנקראות אצלנו 'הערות חיצוניות', להבדיל מהערות־השוליים)

צ. כל ישראל יש להם חלק. במשניות, פרקנו קודם לפרק אלו הן הנחנקין; עיין מה שדנו באורך רבנו דוד בונפיל (סנהדרין גדולה כרך א עמ' קז-קי) ובחידושי ר' לעיל (פד:). בזה - מקומו של פרק חלק - ואף של פרקי מסכת מכות (שהם המשך ישיר של סנהדרין, ואולי מסכת אחת). וביאר מהרש"א: "לפי שבפרקים הקודמין זכר כל החוטאין בגדולות שהם החייבים בארבע מיתות, ואמר עלהם: כל ישראל שאע"פ שחטא ישראל הוא, ויש להם חלק לעוה"ב, כדאמרינן פרק נ"ה גבי עכן (לעיל מג: מד:)."

כל ישראל יש להם חלק. לגבי פירוש רש"י לפרקנו. יצאו עליו עוררין לומר שלא מרש"י הוא אלא מריב"ן חֲתָנוּ. עיין שקיעין (לר"ש ליברמן; עמ' 96) ועוד. ובמבוא לכתב א של סדרת סנהדרין גדולה (מכון הרי פישל, מהדיר: הרב יעקב הלוי ליפשיץ; 'ה'תשכ"ח) עמ' 67-68, ע"ש) העיר ממה שרמ"ה ורבנו דוד בונפיל (ועוד; ע"ש) הביאו מפירוש זה בשם רש"י. ולבסוף הניח בצ"ע. ובמבוא לכתב א של סנהדרין גדולה (ה'תשנ"ב; עמ' 17 הערה 27) ציין לדבריו הנ"ל וכתב שלנוכח צביון כתב־היד המדובר שם, "מסתבר מאד, שהפירוש המודפס הוא של הריב"ן, המעתיק כמעט את כל תורת רש"י, ומוסיף וגורע ממנו". גם הרב יעקב חיים סופר נקט שהפירוש אינו לרש"י (ישורון כט, עמ' תשפד-תשפו; ועוד. וכן עיין הערת הרב יהודה כהן, ירושתנד הערות 333-334; ושם סיים: "נראה שמדף קי, ב חוזר לפירוש רש"י, וצ"ע עוד"). מכל מקום, כאן העדפתי להמשיך ולהתייחס אל הפירוש כאל פירושו של רש"י, כפי שעשו הראשונים, וכמקובל מדורי דורות. שאף אם אינו לרש"י, יסודו מרש"י, ומבית מדרשו הוא (ועל' צב: ד"ה הומק סורו: "וכן לימדני רבי יעקב בן יקר, אבל מורי גרס...". 'ומור' הוא כנראה רבי יצחק הלוי). והרב רפאל הלפרין כתב (רש"י חייו ופירושו, ח"ב עמ' 523, וכיו"ב ח"ג עמ' 724): "לשון רש"י בפירושו לפרק 'חלק' שונה מלשונו הרגילה, נראה שפירושו לפרק זה הוא ממחודרה ראשונה".

לכל ישראל יש חלק לעולם־הבא. כך הלשון בכל מקום, וכן בהמשך הפרק, ולא 'בעולם־הבא'. וזאת הסביר ר' חיים מוולוז'ין בנפש החיים (שער א פרק יב): "וזהו ענין שכר העולם־הבא, שהוא מעשה ידי האדם עצמו, שאחר פרידת נפשו מהגוף, הוא העולה להתעדן ולהשביע נפשו בצחצחות האורות והפחות והעולמות הקדושים, שנתוספו ונתרבו ממעשיו הטובים. וזהו שאמרו רבותינו ז"ל: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא', ולא אמרו 'בעולם הבא' שמשמעו היה שהעולם הבא הוא מוכן מעת הבריאה ענין דובר לעצמו, ואם יצדק האדם יתנו לו בשכרו חלק ממנו. אבל האמת,

⁸⁹ שבגבולין לכו"ע ממון גבוה הוא (פי' א ברש"י), וכן דעת ר' אסי (ותנ"ה) לגבי אתרוג, שבירושלים חולקים ר"מ ורבנן (סוכה לה. פסחים לח.). אך לרב חייא בר אבין (סוכה שם) בירושלים נחשב 'משלכם' אף לר"מ כי יש בו הֶתֶר אכילה, ואע"פ שהוא ממון גבוה (וא"כ מחלוקתם בגבולין דווקא). מקור שיטת ר' מאיר בקידושין (נב: גג, 'לֵהּ הָאֵל'), כנגד ר' יהודה, והלכה כר' מאיר וכסתם־משנה בעדייות (שם נד:). ר' הערתנו החיצונית.

⁹⁰ טל של ברכה; אך הטל אינו נעצר לגמרי (הרי אכ"כ נאמר רק "ואתגה מִטָּר". תענית ג:).

שהעולם הבא הוא מעשה ידי האדם עצמו, שהרחיב והוסיף והתקין חלק לעצמו במעשיו. לכך אמר שכל ישראל יש להם, לכל אחד, חלק הקדושה והאורות והצחצחות שהתקין והוסיף לעולם הבא ממעשיו הטובים. וכן עונש הגיהנום, ענינו גם כן שהחטא עצמו הוא עונשו...".

נביא מעט מדברי ראשונים לגבי העולם הבא ומהותו. אף שהדברים כפולים בחלקם, רצייתי להביאם בלשון קדשם. **בחינושי ר"ן** כתב שיש זהות בין העולם הבא ובין תחיית המתים. זו לשונו: "תנא: הוא כפר בתחיית המתים ולפיכך לא יהיה לו חלק בתחיית המתים. וא"ת: והא במתניתין אין להם חלק לעולם הבא' תנן, ולא אדכרין תחיית המתים! איכא למימר דהיינו טעמא, מפני שאין עולם-הבא אלא לבני תחיית המתים, לפי שאחרי תחייתם יתעלו ליהנות מזיו השכינה. וזהו מה שאמרו (ברכות ז'): 'העולם-הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה, אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה; כלומר, שאע"פ שיהיו חיים וקיימים בגוף ובנפש - יחיו בלא אכילה ושתייה, כענין משה בהר ואלהו אחר שעלה השמים. ולפ"ז עולם-הבא הוא שם מונח לזמן תחיית המתים. זו היא דעת הרבה מן הגאונים והרמב"ן ז"ל (סוף שער הגמול, ע"ש. ועי' רש"י צב: ד"ה העצמות האלה, שמשמע כן). אך לדברי הרמב"ם ז"ל (הל' תשובה ח, ב, ראה להלן) 'עולם-הבא' הוא שם מונח לעולם הנשמות אחרי מות הגוף; וזו היא מחלוקת ישנה תלוי באשלי דברבי ומדרשי רבותינו ז"ל והגדות החולקות בענין זה זו עם זו. עכ"ל ר"ן (מש"כ שהם אגדות חלוקות, כ"כ רמב"ם באיגרת תחיית המתים, בעיקר ביחס לסוגיית המתים שהחיה יחזקאל, להלן צב:). כדעת רמב"ן, כן דעת רמ"ה, שהאריך בזה כאן, וזו מקצת לשונו: "ענין העה"ב הוא הזמן הנהיג אחר ימות המשיח בכמה שנים, ועיקר מתן שכן של צדיקים ועונשין לרשעים אינו אלא בו, כדתן באבות (ד, טז): 'העה"ז דומה לפרודור בפני העה"ב; התקן עצמך בפרודור כדי שתכנס לטרקלין', וכן עונשן של רשעים אינו אלא לעה"ב, כדדרשין בפרקין (צ): 'הכרת תפלת' הכרת בעה"ז, תכרת לעה"ב. ואע"פ שהשכר והעונש שניהן בעה"ב הן - יש מקומות שאין לשון 'לעולם הבא' נופל אלא על מתן שכן בלבד, ולא על העונש; כגון הא דתנן בפרקין 'כל ישראל יש להן חלק לעה"ב', וכן ההיא דתנן התם 'העה"ז דומה לפרודור בפני העה"ב', דמשמע שאם לא התקנת עצמך בפרודור אי אתה נכנס לעה"ב - ואין דברים הללו אמורים אלא על השכר שבו, לא על העונש... ואין צריך לומר בכל מקום שנאמר 'חיי העה"ב' של השכר בלבד נאמר. והעה"ב האמור במשנתנו - לפי פשטן של משניות ודברי התלמוד וגם לפי הקבלה הפשוטה בכל ישראל - הוא עמידת הגויות והנפשות לדין כאחת כאשר היו קודם מיתתן, שהרי כתבנו שאין שכן של צדיקים ועונשן של רשעים אלא לעה"ב, לפיכך אי אפשר בלא גוף, כדמוכח מדאמר ליה אנטונינוס לרבי יכולין גוף ונשמה לפטור את עצמן מן הדין, כדמפרש בגמרא לקמן (צא). וראייה נמי ליום הדין שאי אפשר אלא בתחיית המתים, דתנן (אבות ספ"ד): 'הוא היה אומר: הילודים למות, והמתים להחיות, והחיים לידון' - הא למדת שאחרי הגלגל הם מתים ואחר מיתתן הן חיים ואחר חייהן הן נידונין. ומתניתי וגמרא דילה נמי דייק, דתנני: 'ואלו שאין להן חלק לעה"ב: האומר אין תחיית המתים; ואמרין בגמרא: 'וכל כך למה? ומהדין: לפי שכל מדותיו של הקדוש ברוך הוא מדה כנגד מדה: 'הוא כפר בתחיית המתים, לפיכך לא יהא לו חלק בתחיית המתים'. הא למדת שהעה"ב השנוי במשנתנו זהו תחיית המתים" (ועי' באר שבע, ונביא מדבריו בהמשך בס"ד). ונביא גם לשון **רבנו עובדיה מברטנורא** בפירושו למשנתנו: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא - אפילו אלו שנתחייבו מיתה בב"ד מפני רשעתן, יש להם חלק לעולם הבא. ו'עולם הבא' האמור כאן הוא העולם הבא אחר תחיית המתים, שעתידיים לחיות ולעמוד בגופם ובנפשם חיים ונצחיים, כחמה וכלבנה וכוכבים, כדמייתי בגמרא בהאי פרקא (צב): מתים שעתידיים לחיות אין חוזרין לעפרן. והעולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ואף על פי שיש בו גוף וגויה, אלא צדיקים יושבין ועטרותיהן בראשיהן ונהנין מזיו שכינה (ברכות ז'). ומפני שאין כל ישראל שוין בו, אלא הגדול לפי גדלו והקטן לפני קטנו, משום הכי קתני 'יש להם חלק'. האומר אין תחיית המתים מן התורה - בגמרא קאמר: 'וכל כך למה? תנא: הוא כפר בתחיית המתים, לפיכך לא יהיה לו חלק בתחיית המתים'. ומכאן אני מוכיח ש'עולם הבא' האמור במשנה זו אינו העולם שהנשמות מונחות בו בזמן הזה, אלא העולם של תחיית המתים, כדפרישתי". **ורבנו בכחי** (דברים ל, טו), אחרי ה'ביאור שיטת רמב"ם, כתב: "אמנם לא כן דעת חכמי התלמוד ויודעי הקבלה, כי הם סוברין שאין מיתה אחר התחיה, ממה שכתוב: (ישעיה כה, ח) 'ב'לע המות לנצח'...", ע"ש עוד.

לעומתם, **רמב"ם** כתב שהעולם-הבא אינו פיזי כלל אלא רוחני, והוא קיים גם כעת - לכל הנשמות שנפטרו מן העוה"ז. וזו לשונו בהלכות תשובה (ח, הלכות א, ב רח): "הטובה הצפונה לצדיקים היא חיי העולם הבא, והיא החיים שאין מנת עמחן והטובה שאין עמה רעה, הוא שכתוב בתורה (דברים כב, ז) 'למען ייטב לך והארכת ימים', מפי השמועה למדו (קידושין לט: וחולין קמב): 'למען ייטב לך' לעולם שכולו טוב, 'והארכת ימים' לעולם שכולו ארוך, וזהו הוא העולם הבא, שכר הצדיקים הוא שיזכו לנועם זה ויהיו בטובה זו, ופרעון הרשעים הוא שלא יזכו לחיים אלו אלא יכרתו וימותו, וכל מי שאינו זוכה לחיים אלו הוא המת שאינו חי לעולם אלא נכרת ברשעו ואבד כבהמה, וזהו 'כרת' הכתובה בתורה, שנאמר (במדבר טו, לא) 'הכרת תכרת הנפש ההיא', מפי השמועה למדו: 'הכרת' בעולם הזה 'תכרת' לעולם הבא, כלומר שאותה הנפש שפירשה מן הגוף בעולם הזה אינה זוכה לחיי העולם הבא אלא גם מן העולם הבא נכרתת. (ב) העולם הבא אין בו גוף וגי'ת, אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת. הואיל ואין בו גויות אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא דבר מכל הדברים שגופות בני אדם צריכין להן בעולם הזה... כך אמרו חכמים הראשונים (ברכות ז'): 'העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא תשימש, אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה; הרי נתברר לך שאין שם גוף לפי שאין שם אכילה ושתייה. וזה שאמרו 'צדיקים יושבין' דרך חידה אמרו, כלומר הצדיקים מצויין שם בלא עמל ובלא גיעה, וכן זה שאמרו 'עטרותיהן בראשיהן', כלומר דעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמחן והיא העטרה שלהן... ומהו זהו ומהו 'נהנין מזיו שכינה' שידעים ומשיגין מאמתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל... (ח) זה שקראו אותו חכמים 'העולם הבא' - לא מפני שאינו מצוי עתה וזה העולם אובד ואחר כך יבא אותו העולם, אין הדבר כן; אלא הרי הוא מצוי ועומד, שנאמר (תהלים לא, כ) 'אשר צפנת ליראיך פעלת' וגו'; ולא קראוהו 'עולם הבא' אלא מפני שאותן החיים באין לו לאדם אחר חיי העולם-הזה שאנו קיימים בו בגוף ונפש וזהו הנמצא לכל אדם בראשונה". ע"ע הקדמתו לפרקנו בפירוש המשנה; ודבריו באיגרת תחיית המתים. **ורמב"ם** (הל' ב, ע"ש) השיג עליו והביא ממספר מקומות בתלמוד (ובפרקנו: 'עומדין במומן ומתפאין') שמשמע שיש תחיה פיזית. וז"ל **המאירי** (כתובות קיא:): "'עולם הבא' עיקרו מונח על עולם הנשמות הבא לכל אדם אחר המות, ומכל מקום יש מקומות בתלמוד שהוא נאמר על תחיית המתים שהוא סוף הכל לפי דרכים הדתיים, ויש מקומות שהוא נאמר על ימות המשיח" (עיין עוד דבריו כאן, ולהלן קז:). ובזה יש להוסיף שגם **רמ"ה** (צ) כתב שיש מקומות שהשם 'עולם הבא' מתייחס לימי המשיח. ויש לציין בזה סוגיה בולטת, בב"ב (קכב), לגבי חלוקת הארץ לשבטים שבנבואת יחזקאל: 'עתידיה א"י שתחלק... ולא כחלוקה של עולם-הזה... לעולם-הבא אין לך כל אחד ואחד שאין לו בהר ובשפלה ועבעמק...'. וודאי שאין כוונת רמב"ם לשלול את חזרת הנשמה לגוף בתחיית המתים (עיין איגרת תחיית המתים); ולשיטתו תהיה תחיית-המתים בימי המשיח, ויקומו המתים לתחייה ארוכה ויאכלו וישתו ויולידו, ואחריה מיתה נוספת (ואחריה תחייה רוחנית בלבד, 'העולם הבא'), 'ויזכרו אז הנשמות הן במה שהשיגו בחייהן השנים הן להתענג במדרגה יותר גדולה בעולם הבא ממה שהיו בה קודם התחיה" - כתבו כן בדעת רמב"ם בעל **ספרי העיקרים** (מאמר ד פרק ל) ורמב"ן (שם, עמ' שי). ועיין עוד שו"ת **הרא"ם** (רבי אליהו מזרחי; סי' יא). וברש"י להלן ג"כ משמע שיש שתי תחיות, אך לא ממש כרמב"ם, אלא שהראשונה רק לצדיקים, בימי המשיח, והאחרונה לכל, סמוך לעולם הבא, והצדיקים שקמו בתחיית הראשונה ימותו מעט לפני התחיה השנייה אך לא יסיפיקו לחזור לעפרם (להלן צב). וברש"י, ושם בערוך לנר, ברי"א"ף ובבן יהודע). ונמצא, לפי זה, שדעת רש"י ביחס לעולם הבא היא כדעת רוב הראשונים ולא כדעת רמב"ם וסיעתו. וראה עוד, בענין התחיה, הערתנו להלן (צב). ביחס לדברי תנא דבי אליהו.

ומבין האחרונים, נביא מדברי ספר **של"ה** (מסכת שבויעות, פרק תורה אור אות קלא): "וכבר הארכת בתולדות אדם (בית דוד א את רנה-רנט, ע"ש) כי הלכתא כרמב"ן, ששלימות הנצחיי יהיה בגוף ונפש, ודלא כרמב"ם שסבירא ליה לנפש לבדו; אבל הסכמת חכמי האמת אינו כן, רק עולם-הבא שהוא עתה, דהיינו לאחר מות האדם, זהו לנפש לבדו, ונקרא עולם הנשמות; אבל עולם הבא שיהיה אחר התחיה - יהיה לגוף ולנפש. אמנם הגוף יזדכך ויהיה כולו אור כמו אור הנשמה, ויהיה הגוף אספקלריא המאירה באופן שהרוחניות תתגבר, זהו סוד נמי לכם, כי על כל פנים אור הנשמה עיקר, וגשמות הגוף יזדכך ויתרומם להיות חוזר לנקות הנשמה". אך בסידור בית יעקב **לרע"ב"ץ** (בפתיחה למסכת אבות ממשנתנו,

"כל ישראל יש להם חלק", אחרי הַבְּיָאוֹ דברי רבי עובדיה מברטנורא למשנתנו (התואמים את שיטת רמב"ם, כאמור), צידד בדעת רמב"ם, וכתב שעמו הסכימו המקובלים שזהו החילוק בין 'העולם הבא' לבין 'לעתידי לבוא'. ועם זאת הציע לקרב בין הדעות (ובדומה לאמור בשל"ה): "עכ"פ רואה אני דברי הר"מ ז"ל טובים ונכוחים למבין וישרים למוצאי דעת קדושים בינה... וסרו כל טענות הרמב"ן ז"ל. ואפשר לומר שדעת ספר המדע ושער הגמול קרובים להיות אחת; כי מה שהניח הרמב"ן ז"ל קיום הגופות נצחיים - בנדאי הוא על דרך שאמרו רז"ל (פרקי היכלות ס"ו א"ה, ע"י זהר חדש תיקונים דף צ:)) בַּחֲנוּךְ שנהפך בשרו ללפיד אש. שנזכר חומרו כל כך עד שלבש מַלְאָכּוּת; א"כ אין זה גוף אלא מלאך - והוא דברי הרמב"ם ג"כ במ"ש שאין שם גוף וְגוֹיָה בנדאי. אחר שנהפך לרוחניות ונעשה מלאך, וזה ברור מאד. ובטלה מחלוקת מכל וכל. מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי". ובה יש להזכיר כי רמב"ן (בשער הגמול) הרבה לשבח את דברי רמב"ם, תוך כדי שדן בהם וציטט מהם, ולמרות ההשגות ועיין עוד **דעת תבונות** לרמח"ל (בדבריו על תחיית המתים, במהדורות חדשות אותיות סו-עד).

בהערות השוליים, לגבי 'בן העולם הבא' (מלעיל פח: ועוד). זו לשון בעל **תורת חיים** (שם): "אף על גב דכל ישראל יש להן חלק לעוה"ב - היינו לאחר שמת ונידון בחיבוט הקבר ובעונשו של גיהנם, שהמיתה והעונשו מכפרין עליו ונעשה בן עולם הבא; והכי קאמר: איזהו בן העוה"ב כמות שהוא חי? וכן צריך לומר במסכת תענית (כב). גבי רבי ברוקא חזאה דהוה קאי בשוקא דבי לפט אשכחיה לאליהו, א"ל? איכא הכא בהאי שוק בר עלמא דאתי?...". אך **במנחת יהודה** (לרבי יהודה יודיל הלוי אפשטיין) כתב שהוא דוחק, ופירש בפשטות - 'בן העוה"ב' הוא קבוע שם: "החלק יכול להיות קטן מאד; אבל 'בן העוה"ב' הוא כמו 'בן חיל', 'בן עשרים', האם הוא בנו של חיל או של עשרים? - אלא דכוותן האומר, שהוא מדובק ומחובר לחיל, או לשנותיו... וכמו כן פירוש 'בן עוה"ב', וברור הוא בס"ד". **ובגן יהודע** כתב: "דְּדוּעָ שכל איש ישראל יש לו חלק בעוה"ב מוכן ומזומן בַּעֲבוּרָו, ואם זכה בעוה"ז יִקְחֵנוּ אַחַר פטירתו, ואם לא זכה יקחנו חבירו, ולכן בהיות האדם חי בעוה"ז אינו בטוח בחלקו שבעוה"ב כדי שתקראנו 'בן העוה"ב', כי אפשר שיחטא ויקחנו חבירו. ולזה שאל 'אי זהו בן העוה"ב?', כלומר בטוח בחלקו שבעוה"ב... אשר הנמצא בו מידות טובות אלו, הוא בטוח בחלקו וראוי לקראו עתה 'בן עוה"ב'". [לכאורה במה שכתב "ואם לא זכה יקחנו חבירו" מתכוון הוא לגמ' בחגיגה (טו.), שאמר 'אחר' לר"מ ב"ש ר"ע: "...ברא גן עדן, ברא גיהנם. כל אחד ואחד יש לו שני חלקים, אחד בגן עדן ואחד בגיהנם; זכה צדיק - נטל חלקו וחלק חבירו בגן עדן; נתחייב רשע - נטל חלקו וחלק חבירו בגיהנם".]

ולגבי **מזומן** לחיי העולם הבא, לשון שנאמרה לגבי ר' עקיבא (ברכות סא:), ר"ח בן תרדיון וקלצטונירי (ע"ז יח.), ר' אלעזר בן דורדיא (שם ז.), קטיעה בר שלום (שם י:), ההגמון שמסר עצמו למוות להצלת רבן גמליאל (תענית כט.), וכל שהיה בפטירת רבי ואף ה'כובס' (כתובות קג:). ז"ל **תוס' ותורא"ש** בכתובות: "מזומן לחיי העולם הבא - תימה, והלא כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב! ופירש הרב ר' מאיר: כל היכא דאמר מזומן לחיי העולם הבא - היינו בלא דין ובלא יסורין". וכתב על זה הרב חיד"א **בפתח עינים** (שם, והזכיר מזה גם כאן): "ורבינו האר"י ז"ל בשער מאמרי רז"ל גילה מה הלשון אומרת 'חלק לעה"ב' 'בן העוה"ב' 'מזומן לחיי העוה"ב', כי הם שלוש בחינות, ע"ש באורך; ולפי פירושו הך דשמעתין הוא חידוש מופלא, ע"ש דוק". **ומהר"ל מפראג** כתב בכתובות (בחיודשי אגדות): "והא דתנן (סנהדרין צ' א') 'כל ישראל יש להם חלק לעה"ב' - היינו חלק בלבד, אבל 'מזומן' משמע שיש לו עיקר עה"ב ולא שיש לו חלק בלבד, שפליג רבי מזומן לחיי עה"ב, עד שאותם שהם מְצוּרִים אלו בעת המיתה - שבאותה שעה היה רבי קונה עה"ב - יהיו המצורפים אלו באותו שעה ג"כ מזומנים לחיי עה"ב". והנה **בבאר שבע** כאן תמה על חילוק הלשונות בענין העוה"ב, והביא את תירוץ התוס', וכתב שאינו מספיק, שהוא אמנם מדיק ביחס ללשון "מזומן", אך אינו מסביר את השינוי שבין "לעולם הבא" ובין "לחיי העולם הבא" (ושאמנם במשנתנו משמע ששני הביטויים אחד הם; אך בע"ז יח. קצת משמע שלא). וכתב: "לכן נ"ל דלשון 'עולם הבא' הנוכח בכל הגמרא, לא נאמר בשוה על מדגה אחת, כי לשון 'עולם הבא' כולל הרבה מדרגות חלוקת זו מזו, אחת גדולה ועליונה יותר מחברתה, ובזמנים נפרדים ורחוקים זו מזו, כמו שיתבאר. ו'העולם הבא' הנוכח כאן במשנתנו הוא מדרגה למטה הימנה, הרבה מאד ממדרגת 'העולם הבא' הנוכח גבי רבי חנינא בן תרדיון ורבי עקיבא, ובכל הנך דוכתי שהבאתי לעיל, שהיא המדרגה הגדולה האחרונה שאין למעלה הימנה, הבאה לו לאדם אַחַר תחיית המתים באחרונה, שלא יזכר אליה כל אדם אלא הצדיקים הגמורים, כמו שאמרו בב"ר (ע"י תענית ט, ב) גבורת גשמים לצדיקים ולרשעים, תחיית המתים לצדיקים גמורים בלבד...". ע"ש. ועוד כתב, שדבריו ביחס למשנתנו הם בין לשיטת רמב"ם שהבאנו לעיל (שעוה"ב הוא עולם הנשמות שאחרי המוות) ובין לשיטת רמב"ן וסיעתו (שגן-עדן הוא עולם הנשמות, ועוה"ב הוא העולם שיתחדש אחרי התחייה, שהצדיקים יחיו ויתעדנו בו בגוף ונפש בלא אכילה ושתייה). וכתב של"עולם הבא" משמעויות נוספות: "ואשכחן עוד עולם-הבא שלישי, דהיינו לְיְמוֹת-הַמְּשִׁיחַ, כדאיתא בפרק בתרא דכתובות (קיא, ב): 'ודם ענב תשתה חמר' (דברים לב, ד) - אמרו: לא כעולם הזה העולם הבא, העולם הזה יש בו צער לְבַצּוֹר ולדרוך, העולם הבא מביא ענבה אחת בקרון כו'. וכתבו התוספות שם בסוף הפרק (ק"ב, ב ד"ה דור) דהיינו לימות המשיח. וכן פירש רש"י לקמן (ק"י, ב ד"ה ת"ר) הא דתניא 'עשרת השבטים אין להם חלק לעולם הבא' - היינו לימות המשיח, שלא יקבלם משיח עם שאר גליות כו'. ועוד אשכחן עולם הבא שיהיה בו עולות וזבחים ועליית רגלים וינהגו כל המצות בארץ ישראל כמו בעולם הזה, כמו שאמרו בפרק קמא דערין (יג, ב): פְּנֹדֶה של מקדש ז' נימין, ושל ימות המשיח ח', ושל עולם הבא י' שנאמר (תהלים צב, ד) 'עלי עשור'. ובפרק בתרא דזבחים (ק"ח, ב): 'חופף עליו כל היום (דברים לג, יב) - אלו ימות המשיח, ובין כתפיו שכן זה העולם הבא'. ותו לא מיד".

לשון נוספת אנו מוצאים: "בְּאֵלֵינוּ-הַבְּאֵל" (סוטה לה. לגבי עָאָ; להלן קד: לגבי המלכים וההדיוטות שנמנו במשנתנו; ק"י: לגבי קטן). ועי' מרגליות הים להלן (קד: אות יח), ראה הערתנו שם (וגם ק"י: בס"ד).

לאילו אין וכו'. ולהלן (צ:): הבאנו בהערות שוליים ממסכת סוטה (ה). לגבי גסי רוח; ועי' קושיית תוס' שם (ד"ה כל אדם) מדוע לא נשנה במשנתנו; ועי' מה שהביא בזה (ובכ"י) **במרגליות הים** כאן (אותיות ח-ט).

האומר שאין תחיית-המתים מן התורה. גרסת רש"י (ד"ה ה"ג האומר), שאם שולל את הרמזים מן התורה, אף שמודה שתהיה תחיית המתים, מה לנו ולאמונתו, הואיל ועוקר זאת מן התורה? וכן הביא בשמו **בד רמה**; אלא שבפירושו הראשון לא גרס 'מן התורה', וז"ל: "הכופר בתחיית המתים ואומר שאין תחיית המתים עתידה להיות כלל... שנמצא כופר בעה"ב; לפיכך אין לו חלק לעה"ב". וכן פירש **בבאר שבע**, והוכיח מלשון הברייתא "הוא כפר בתחיית המתים" דמשמע לגמרי; אך סייג: "וני"ל שאין רצה לומר שלא יהיה תחיית המתים כלל כי אם לצדיקים גמורים בלבד"; וע"ש. ועל פרש"י כתב (ונוכח מזה על הגליון): "לפי דעתי לא יצאו דברים אלו מפה קדוש רש"י, אלא איזה תלמיד טועה פירש כן בגליון ונכתב בפנים; ומה שהביא לפירוש כן הוא מדנקט המשנה 'מן התורה'...". אך העיר **במרגליות הים** (אות י) שכבר רמ"ה "שהיה מיד בדור שאחרי רש"י ציטט בשם רש"י כמובא לפנינו.

מידה כנגד מידה. להרחבה בכלל זה עיין פ"ק דסוטה (ח-ט: ועוד שם), ומוזכר הדבר להלן (ק, ע"ש). וכגון המתעצל בהספד ת"ח (שבת קה:).

מִדָּה כנגד מִדָּה פְּשָׁלִישׁ אצל אלישע. עליו ראה הערתנו לפסחים (סד: בס"ד).

צ: "דובב שפתי ישינים" אין הכרח. שבגמ' דחו "ודילמא רחושי מרחשון שפוותיה בעלמא" וכו' (והגמ' מביאה סיוע לפירוש החלופי ממימרא דר' יוחנן). ואמנם דחו גם הראיה מהפסוק "רחיו מתין נבלתי יקומון..." ("ודילמא מתים שהחיה יחזקאל"); אך במקומות אחרים חזינו דהגמ' לא חשה לקושייה זו אלא מתייחסת לְפִסּוּק כזה כמקור לעניינו, וכגון האמור בכתובות (קיא, לגבי מתים שבחו"ל ונפלים שבא"י) ובסוטה (ה), כל אדם שיש בו גויות הרוח אין עפרו נָעָר. ולכאורה הגמ' לא חשה לפרכת המינים (שבסוגיין דחו לימוד זה כנגד רבן גמליאל וכו"ל), שמפני היתוריים הרבים שבפסוק (שבאים לידי ביטוי בסוגיה בכתובות שם) אין להעמידה במתים שהחיה יחזקאל.

בהערות השוליים. הבאנו מכתובות (קיא.:). לגבי עמי הארץ, ראה הערתנו שם בס"ד. ולגבי נפלים, ציין במצפה איתן שם לסוגיה להלן (סוף קי:), ועיין **חידושי ר"ן** להלן ("קטן אימת בא לעה"ב - איכא מ"ד דהא לא מיירי בענין עוה"ב אלא בענין תחיית המתים שפ"חיהו הש"ת אח"כ כמו שפ"חיהו שאר מיתי ישראל; והכי איתא בירושלמי במס' שביעית: קטני ישראל מאימתי הן חיים"); וראה דבריו בראש הפרק (הובאו לעיל).

"ורבים מ'שיני עפר יקיצו אלה לחיי" וגו' (צב.). כתב **מהרש"א** (צב.): "בפ"ק דר"ה (ז): מפורש אלו הם השתי תכות שיעמדו ליום הדין, הא' של צדיקים, אלה לחיי עולם, והב' של רשעים - ואלה ל'ח'פ"ת וגו'; ע"ש. עכ"ל.

צא. גביהא בן פסיסא הסיר ערעורי המצרים וכו'. המצרים דרשו לפני אלכסנדר מוקדון לקבל חזרה את הכסף והזהב שישאלו מן המצרים לפני יציאת מצרים ולא החזירו (כמפורש בתורה). ה'שיבים גביה: תנו לנו שכר עבודה של 60 ריבוא לכל ה'שנים ששעבדתם. במשך **חכמה** (בראשית מז, כג) כתב שהיתה יכולה להיות למצרים תשובה על טענה זו: הרי ישראל עבדו את המלך פרעה ("ויבן ערי מסכנות לפרעה"), והוא שחייב לשלם שכרם, ולא העם המצרי לפרטיו, ולמה לקחו מהעם? וכתב, ש'שם כן סיפרה לנו התורה (בסוף פרשת ויגש) שיוסף קנה את כל אנשי מצרים עבדים לפרעה בשנות הרעב, ו"כיון שפרעה קנה אותם, וה'מה וכל אשר להם שייך למלך מצרים, והכל שלו - אז ספיר נטלו דמי עבודתם". [ועוד בענין דין זה, עי' **מרגליות הים** כאן אותיות יא-יג. ומה שדרש מהם שכר עבודה של 430 שנה, אף שלא שהו במצרים אלא 210 שנה, וגם את רובן לא נשתעבדו, יתבאר ע"פ מה שהביא שם מדויק לשון חכמים כאן, ש'לתובעים לא היתה ראייה אלא מן התורה, וגם הוא ה'שיבים מן התורה כלשונה].

צב. וכן נקמה. בגמ' אמר עולא: שתי נקמות הללו למה? אחת לטובה ואחת לרעה וכו'. וכאן פרש"י ("ד"ה חדא לטובה"), 'לטובה' שסילק שכינה מהגויים ושרה על ישראל, ו'לרעה' להיפרע מהגויים ביום הדין (עי' ע"ז ד. ד.). ולעומת זאת, **בברכות פרש"י** (לג. ד"ה שתי נקמות וד"ה ואחת לטובה) 'לטובה' שהפקיר ממונם לישראל כבב"ק (לח.), ו'לרעה' להינקם מהגויים שלא קיבלו את התורה.

הצדיקים שיקומו לחיים בימי המשיח לא יחזרו לעפר. מדברי רש"י ("ד"ה שעתיד וד"ה לאחר שיחיו) משמע ששתי תחיות הן, והראשונה רק לצדיקים. וכן הסביר את דבריו כאן **בערוך לנו**, שאכן תהינה שתי תחיות: הצדיקים הגדולים יחיו מיד לעת ביאת המשיח, וזו תהיה עדיין תחייה נשמת וגופנית ("שאי יותן הארץ לאבות הקדושים ותרומה יותן לאהרן... יהיה העולם כמנהגו באכילה ושתיה כדאמרינן לעיל"), אך בעוה"ב תהיה תחייה כללית, והיא תהיה רוחנית יותר ("שאף שתהיה בגוף ונשמה - עם כל זה לא גם הגוף יהיה רוחני, שהרי אז אין אכילה ושתיה"). וקמ"ל תנא דבי אליהו "דגם אותם הצדיקים לאחר שיחיו בגוף של בשר לא יחזרו לעפרן, אלא הבשר מתקיים עליהם מעת שיקומו לימות המשיח עד שתהיה עת התחייה לפל לעתיד לבא, ואז גם להם יתחלף הגוף של בשר לגוף רוחני, אבל לא יחזרו לעפרן, אע"פ שיחיו שנית בהתחלף גופם". ע"ש. וכ"כ רבי יאשיהו פיטו - ר"ף **שבועין יעקב**, ע"ש לביאורים נוספים. וכיו"ב ביאר כאן **בבן יהוידע**, בשם **מהר"ח**: "שתי תחיות הם, אחת בביאת המשיח, אשר אז יקימו המתים מקברותיהם, ואז יזדכך חומרם קצת, ויתקיימו בימות המשיח ויהיו אוכלים ושותים ופרים ורבים בטהרה ובקדושה כנודע. אמנם בעולם הבא - שהוא אלף השביעי שאז נאמר בו (ברכות יז.) שאין בו לא אכילה ולא שתיה וכו' - לכך צריך זיכוך אחר יותר, ויהיו בנקיקי הסלעים, שאז נקרא יום הדין הגדול, ואז ימותו שעה אחת ויזדככו תכלית הזכוך, באופן שאז יתעלה הגוף בערך הנפש ויהיה רוחני כמוה ממש...". וא"כ בסוגיינתו, "צדיקים שפ"חיהו אותם אחר ביאת המשיח שהיא התחייה הראשונה, כאשר ימותו מיתה שניה אחר זה שהיא שעה אחת, דהיינו שיעור שני מים, כדי ליכנס לאלף השביעי - לא יחזרו לעפרם במיתה שניה ההיא כאשר היה להם במיתה הראשונה, אלא ישאר גופם קיים, כמו שהוא באדם שהוא מתעלף וישן, ואחר מיתה זו השנית אז יחיו תחייה השנית, וישארו קיימים לעולם בזכוך גדול שיהיה הגוף בערך הנפש...". ע"ש עוד. ובלקט **פירושי אגדה** כתב הרב משה צוריאלי שמדברי הגמ' ומרש"י כאן נמצא שתהינה שתי תחיות ומכאן ראה לרמב"ם (וראה בהערותינו לעיל בראש הפרק). אמנם **רמ"ה** (לעיל צ.), **רמב"ן** (סוף שער הגמול; כתבי רמב"ן ב עמ' שי), **רבנו בחיי** (דברים ל, טו; לב, לט) וה**ברטנורא** (על משנתנו) ציטטו מכאן: "מתים שעתיד הקב"ה להחיותן אין חוזרין לעפרן", ולא "צדיקים". ורמ"ה (לעיל) אף הדגיש שכך הגרסה (אמנם בסוגיינתו ה'קתיק "צדיקים"). ובילקוט שמעוני (ישעיהו רמז ת רמז תמו) כגרסתנו, "צדיקים", וכן ברש"י (צב: ד"ה ואותן). ובתענית (ז.) אמרו: "...תחיית המתים לצדיקים, ואילו בשמים - בין לצדיקים בין לרשעים". ובבאר **שבוע** (לעיל צ.) הקשה, שהרי מהסוגיה בראש פרקנו "משמע בהדיא: אבל מי שאינו כופר בתחיית המתים יש לו חלק בתחיית המתים, אף על פי שאינו צדיק גמור!" ועל כן כתב בביאור המאמר בתענית: "אלא רצה לומר: המדרגה הגדולה האחרונה שאין למעלה הימנה הבאה לו לאדם אחר תחיית המתים באחרונה, לא יזכו אליה כל אדם אלא הצדיקים הגמורים, אבל העולם-הבא הנזכר כאן במשנתנו היא מדרגה אחת למטה הימנה, שעליה אמרה במשנתנו כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" (וכעין זה עיין ספר העיקרים ד, לא). אך לאור הדברים המובאים לעיל, יש לומר בפשטות, לכאורה, שהגמ' בתענית מתייחסת ל'תחיית המתים' הראשונה, בימי המשיח, שכאמור - לצדיקים בלבד היא.

ועל שתי תחיות אלו כבר הצביע **ריטב"א** (ר"ה טז; תענית ל:), זו לשונו: "ומה שאמר הכותב (דניאל יב, ב) 'ורבים מ'שיני' ולא אמר 'וישיני' אדמת עפר', אף על פי שכולם דאי יקיצו הן לחיים והן לעונש - לפי שיש האבות והנביאים וגדולי חסידי ישראל שזכו קודם לכן לתחיית המתים בגן-עדן בגוף ובנפש ונעשו בני-אדם ולא יבאו לדין אלא הם שושבינים להקב"ה; ויש תחיית המתים אחרת בימות המשיח לצדיקי ישראל שמתו בגלות שיחיו ויהיו כבני העוה"ז לגמרי, ועליהם אמר דניאל (שם, יב) 'אשרי המחכה ויגיע', כמו שמפורש במדרשות". וכ"כ **ראב"ע** בפירושו לדניאל (יב, ב) בשם **הגאון** (רס"ג); ע"ש. [גם דעת **רמ"ה** (לעיל צ.) ושם דן בדברי תנא דבי אליהו ואמר שאינם מוסכמים) שיש שתי תחיות בדומה לזה, אך הראשונה גם לרשעים (כפי שציטט שם שאין הגרסה "צדיקים", וכנ"ל).]

ומה שכתבו שהצדיקים שעתידים לחיות ימותו זמן קצר לפני 'תחיית-המתים הכללית'. לכאורה הם דברי הגמ' במסכת שבת (קנב:), שאמר **רב אחאי ב"ר יאשיה** מקברו, ש"אל עפר תשוב" - "שעה אחת קודם תחיית המתים". **ואף** שכאן אמרנו שאינם חוזרים לעפרם; הרי אמרנו שמתים הם זמן קצר טרם תחיית המתים, וא"כ קרינן ביה "אל עפר תשוב" ואף שאינם ממש נעשים עפר ברקבון הבשר (והיינו דאמרינן הכא שלא ישונו לעפרם). **אי נמי**: התם מיירי בתחיית-המתים הראשונה, שהיא לצדיקים בלבד, שיש צדיקים לא נרקב גופם, ואמרינן שלפני שיקומו בימי המשיח יירקב הבשר זמן מה. **אי נמי**: בסוגיין (תנא דבי אליהו) הוא כרבי יהודה, דאמר יחזקאל לא החיה מתים אלא מ'ש'ל היה, ובשבת הוא כשאר התנאים, שאכן החיה אותם, וא"כ גילף מינייהו (כקושיית הגמ') לצדיקים שעתיד הקב"ה להחיות בימי המשיח, שיש להם חזרה לעפרם מעט. ו**רדב"י** ("ח"ב סי' תתלט) כתב בדעת **רש"י** שאין הונונה שהצדיקים ממש ימותו לפני התחייה השנייה כפשט לשונו, אלא "עד שישונו לחיות חיי העולם הארוך והטוב כאלו הם חיים חדשים בערך הראשונים", וע"ש עוד באורך. ומסיק: "כללות הדברים, כי אמונותי שהמתים של התחייה הראשונה והצדיקים של השנייה לא ימותו כלל אלא יכנסו לאלף השביעי בגוף ונפש, וקרא מ'סייעני (דניאל יב, ב) 'אלה לחיי עולם' וגו', ואתם שיזכו לימות המשיח ואתם שנוולדו בימות המשיח יחיו חיים ארוכים ויעמדו טעם מיתה" (וקיצר בזה יותר בח"ג סי' א"ט, ע"ש).

צב: בקעת דורא (שבמדינת בבל). מוזכרת דניאל (ג, א) ביחס ל'צלם שהעמיד בנוכחצנר. ומשמע לסוגיינתו שהיא היא ה'הקעה" סתם המוזכרת בפרשת העצמות היבשות (יחזקאל לז, א). ובספר הז'הר (פר' נח, דף עה. סתרי תורה) מזוהה זו גם עם 'וימצאו בקעה" של דור הפלגה (בראשית יא, ב).

השתחוות וצלם. ובהערות השוליים. פשט לשון הגמ' בכתובות (לג: "פלחו לצלמא") שה'צלם עצמו ע"ז (וכן העירו בתוס' שם ד"ה אילמלי נגודה). ועפ"ז יש צורך לתרץ את מאמר רב בכתובות, ואת דרשת תודוס (פסחים נג: "מה ראו...") ופרש"י עליה (ד"ה מה ראו: למה לא דרשו 'וחי בהם'?). ועי' **מהרש"א** בפסחים (שמקצת מדבריו הבאנו בהערות השוליים). ובתוס' (בפסחים ד"ה מה ראו, ובכתובות שם) בשם **ר"ת**, ועמם ראשונים רבים (עי' רמב"ן בכתובות, ובשיטה מקובצת שם באורך), כתבו שלא היה הצלם ע"ז ממש אלא אנדרטה, והכל היו משתחוות לו לכבוד המלך (ויש שכתב שהיו אנשים שסברו שהוא ע"ז; שטמ"ק בשם **רא"ה** ועוד), והיה בזה קידוש השם ופרסום שמו.

ונעשו שם ששה ניסים וכו'. [הַשְׁנֵה לַעֲלֵי (פב): 6 ניסים שנעשו לפינחס]. ובהערת השוליים הבאנו מפסחים (קח): שגבריאל קרר מבפנים וחיים מבחוץ וכו'. ובספר מצודת דוד לרבי דוד בן משה מוילנא (אלטונה, ה'תצ"ו; על הגמ' כאן) הקשה: מדוע לא נמנה כאן הנס העיקרי - הצלת חנניה מישאל ועזריה? וכתב באופן אחד, שנכלל ב'הומק סידו' ובכלל זה מעשה גבריאל בפסחים. ובאופן אחר כתב עוד, שלא באו כאן למנות אלא את הניסים שאינם מפורשים בפסוקים.

נשרפו 4 מלכים ומִשְׁתַּרְתֵּיהֶם שִׁיעִינֵהוּ בְּהִשְׁלַחֵהּ לְאֵשׁ שאינם מוזכרים עוד בפסוק. כתוצאה מן הנס של "והומק סידו" דלעיל לגרסת מורו של רש"י (בד"ה הומק סורו), וקצת קשה (על פירוש זה) שנחשבו לשני נסים, והם סיבה ותוצאה (וכן מסתבר שגם ה'תוצאה' נסית ולכן נמנתה לעצמה). ואין לומר שהם אנשים אחרים (לעיל הכופתים והמשליכים, ועתה "ארבע מלכיות" שייענים באופן אחר ולא שהשליכו בעצמם), שכ"כ רש"י עה"פ (דניאל ג, כז): "ומתכנשין אחשדרפניא - ד' אומות נמנו למעלה באסיפה הראשונה שלא נמנו כאן: אדרגוריא דתבריא דגבריא תפתיא; הם גבורי החיל אשר הרגם שביב האש בהשליכם את חנניה וחבריו לאור".

צג. רב: מתו בעין הרע. רב לטעמיה, דאמר (להלן עמוד ב) שהיו סריסים ממש. ועוד, רב לטעמיה, דאמר (ב"מ צז): 99% מתים בעין הרע (יד רמה); ואף ר' אליעזר לטעמיה, דאמר (אבות ב, ט) איזויה דרך ישרה שידבק בה האדם - עין טובה (מרגליות הים ו; ח).

נביאי השקר אַחָבָּב בְּנֵי־קוֹלֵיָהּ וְצִדְקָיָהוּ בְּנֵי־מַעֲשֵׂיָהּ פְּנוּ לְבַת־נְבוּכַדְנֶצַּר בְּשֵׁם ה' לְזִנוּת כָּל אֶחָד עַל חֶבְרוֹ; וְיִנְאָפּוֹ. נראה שנדרש מכך שאין מנוקד וְיִנְאָפּוֹ בבניין קל כמו "לא תנאף", אלא וְיִנְאָפּוֹ בבניין פיעל, והוא דומה למה שדרשו (שבועות מז): 'לא תנאף' בבניין הפעיל, "אזהרה לעוקב אחר נואף". ובזה ניחא, שבמעשה כפי שמסופר כאן נראה שלא נאפו בפועל עם בת נבוכדנצר. אך מצינו ניאוף בבניין פיעל שמשמעותו ניאוף בפועל - "כי נאפו ודם בדיהן" (יחזקאל כג, לז, עי' נדרים צא). ולכן נראה שעיקר הדרשה היא מן השינוי מן הניקוד המתבקש: וְיִנְאָפּוֹ. ועי' בהרחבה במדרש תנחומא (ורשה, ויקרא ו), שם מתואר שהיתה זו אומנותם ובאופן זה ניאפו כבר הרבה בטרם הגיעו לאשת (כך הוא שם) נבוכדנצר.

צג: עניין וְהִרְחִיחוּ בִּירְחֵהוּ ה"ה הבאנו להלן בעניין המשיח (סוף צח: בהערת שוליים). לגבי בר כוזיבא (ענין גם ירושלמי תעניות ד, ה), כתב רמב"ם (הל' מלכים יא, ג): "ודימה הוא (ר' עקיבא) וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות, כיון שנהרג נודע להם שאינו". וראב"ד השיג: "א"א, והלא בן כוזיבא היה אומר אנא הוא מלכא משיחא ושלחו חכמים לבדקו אי מורח וְדָאִין או לא, וכיון דלא עביד הכי קטלוהו". ובכסף משנה (שם, א): "ודברי הראב"ד אמת, והכי איתא בפרק חלק (דף צ"ג): אבל באיכה רבתי בפסוק 'בלע ה' ולא חמל' (פרשה ב אות ד) אומר שנהרג על ידי אומות העולם. וסובר רבינו דהא דאמרו פרק חלק אתיא דלא כשמואל, דאמר אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכות (סנהדרין צט), ורבינו סובר כשמואל וכמבואר בפרק שאחר זה (יב, ב), ולכן כתב סברת המדרש". בדומה לזה, אך באופן אחר, כתב בלחם משנה: "ואני אומר תירוץ אחר, דשם בפרק חלק א"ר אלכסנדר ד'הריחו' אינו מלשון ריח אלא מלשון רחיים, ואמרו שם שטוענין יסורין ומצות כרחיים, ורביא הוא דקאמר דהוא מלשון ריח ומש"ה קאמר דבדקה לבן כוזיבא בהכי; וכיון דחזינו במדרש דנהרג בן כוזיבא ע"י אומות העולם - למדנו דלית הילכתא כרביא אלא כרבי אלכסנדר, ופירוש 'הריחו' הוי מלשון רחיים". ואלו דברי רדב"ז (שם): "ולענין בן כוזיבא אין ספק שהיה מחלוקת בין החכמים, מקצתם לא האמינו שהוא משיח וקצתם האמינו ור"ע נכללם, ואפילו אחר שלחו חכמים אי מורח וְדָאִין או לא - לא חזר בו ר"ע, שמא לא בא לפניו דין שיהיה צריך לדון ע"י הריחו, עד שנהרג, אז נתברר לכל שלא היה משיח. ומה שנראה מדברי הראב"ד שירשאל הרגוהו - לא משמע הכי, אלא הגויים הרגוהו. ויש לפרש הא דאמרינן בפרק חלק 'כיון דחזוהו דלא מורח וְדָאִין קטלוהו' - כלומר רפו ידיהם ממנו, ובאו הגויים והרגוהו. א"נ: אגדות חלוקות הן".

לא נקרא ספר בשם נחמיה. ראה הערתנו לבבא בתרא (יד: בעניין עזרא ונחמיה. ולגבי המובא בהערת השוליים מלעיל (לז: לח.) - היהיה עם זרובבל (נזכר גם בדברי מהרש"א כאן ע"ש) - ראה הערתנו שם בס"ד. ונביא כאן מדברי הרב חיד"א בספרו מראית העין (כאן) ובפתח עיניים (הוספה בסוף מס' סנהדרין מקונטרס מלא האומ"ר; מובא במרגליות הים אות יט), זו לשונו: "ואיתי בספר חזיונות למהרח"ו ז"ל כתב יד, שכתב הדגיד לו רבינו האר"י ז"ל בחלום דבן הראשון מבת-שבע, שמת, הוא היה נחמיה התרשאתא, אדם גדול, ולפי שמת בתחילה קודם מילה ולא זכה לשם - גם אח"כ לא נקרא הספר על שמו, אלא נטפל לספר עזרא, זהה"ד ז"ל. ומה נעים לפ"ז מ"ש בעניויתו בפתח עיניים כי 'שם' גימטריא 'ספר'. והנה בזמן האחרונים ובפרט בהגלות נגלות הדפוס, ספר נחמיה נקרא על שמו. ואפשר כי כבר שלם הדקדוק על שאמר 'זכרה-לי אלקי לטובה', ומה גם דרבן גמליאל עבר מן הנשיאות משום זה כמ"ש מהר"י סרוק ז"ל ובאותו הצער וכמה זמן נתקן. ומן השמים רצו שיקרא הספר על שמו". ועי' לגלגלי נשמות לרמ"ע מפאנו (א, ד - רבי אלעזר בן עזריה) ז"ל: "הוא גלגול דעזרא, וכן אבן עזרא הוא גלגול של רבי אלעזר בן עזריה; ורבן גמליאל הוא גלגול נחמיה, ועל כי אמר נחמיה 'זכרה-לי אלקי לטובה' נטרד רבן גמליאל מנשיאותיה בההיא מעשה דברכות (צז): כשם שלא נקרא הספר נחמיה על שמו". ולגבי הבן הראשון של בת שבע הוסיף הרב חיד"א בספר ככר לאדן (סי' ז - ליקוטים, סנהדרין צג): "ואפשר שנקרא נחמיה על שם שקבלה בת-שבע אמו תנחומין עליו, כמו שאמר הכתוב 'וינחם דוד את בת-שבע אשתו'; והיא אשתו ובת-זוגו ושם י"ה ביניהם, ולכן נקרא נחם י"ה".

צד. ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומוגוג. להלן (צד: בהערה) נביא בע"ה מדברי הרב יצחק גינזבורג בשיעור שפותרתו "הפחד בדרך לגאולה: התבוננות בסוגית משיחיותו של חזקיהו" (בעלון נפלאות, גליון 338, פרשת שמות ה'תשפ"ה, עמ' 20-6). כאן נביא משם בעניין הדימוי של חזקיהו למשיח. רמז אחד ממה שהביא שם (עמ' 10) בעניין זה: לשמו של חזקיהו 4 צורות במקרא: חזקיה, חזקיהו, יחזקיה, יחזקיהו (נפוץ בדבה"ה, כמו ש'דויד' מלא). ממוצע הגימטריה של ארבע הצורות (4=552-138) = צמח ("צִמְחָה שְׁמוֹ", זכריה ו, יב; ושם ג, ח) = מנחם, שמו של מלך המשיח (עי' להלן צח: ירושלמי ברכות ב, ד; עי' מרגליות הים שם אות טו). "ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח", בפשוטו היינו משיח בן דוד; ולפי הארז"ל (לקוטי הש"ס, סנהדרין) משיח בן יוסף. ומה הדמיון שבין חזקיהו ובין המשיח? לפי המובא בשיעור הנ"ל (עמ' 10-11): כתב רמב"ם (הל' מלכים יא, ד) על המשיח חמישה שלבים: מלך מבית דוד שיכוף כל ישראל לקיום התורה והמצוות. הראשון שביעור אף את הגמדות - וכ"ש שביעור את הע"ז (מלכים-ב יח, ד) - הוא חזקיהו. לימד תורה בשופי, וכל הילדים ידעו דיני טומאה וטהרה (צד:); נעץ חרב בפתח בית המדרש וכו' (ר' הערתנו להלן שם). הדבר השלישי: בניית בית המקדש. אמנם כבר היה בְּנוּי, אך הוא טיהר אותו, אחרי תקופת אחז ש"בִּטַּל את העבודה" (להלן קג: עי' דבה"י ב כח, כד). שלב רביעי - קיבוץ נחתי ישראל; בפסח המיוחד שעשה מיד אחרי טיהור המקדש, שנים אחדות אחרי גלות עשרת השבטים, הוא הזמין את כל השבטים לבוא, והתיר להם להקריב בטומאה, והתפלל עליהם (דה"ב ל, ועי' לעיל יב:). שלב חמישי - החזרת כל העולם בתשובה לקראו בשם ה' ולעבדו שכם אחד - חזקיהו לא הגיע לזה (וכן א"כ אחרי מפתל סנחריב חזקיהו הָדִיר נְסִיכִים היושבים בקרונות זהב שלא לעבדו ע"י, מנחות קט: ועי' רש"י ישעיה יט, יח). ומן הצד השני, מעניין לציין שהקב"ה רוצה לְשַׁבֵּר אֶשְׁרֵי בְּאָרְצָיָהּ (ישעיה יד, כה, כמובא להלן); דווקא, בניגוד לשאר המעצמות שהקב"ה שבר אותן בארצותיהן; ממש כמו גוג ומוגוג (יחזקאל לח, טז). ובס"ד יתבאר (להלן צד: ממה נבעה אִי־אמירת השירה. ולהלן (צח: צט). אמר רבי הילל "אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיהו" (ובע"ה נבאר שם עוד). ושם י"א ששמו של המשיח "מנחם בן חזקיהו".

עשרת השבטים שהגלה. כאן בגמ' אמרו: אפריקי, הרי סלוג. והבאנו זאת להלן (קי: במשנת "עשרת השבטים". ושם בהערה נגענו בס"ד ביחס שבין סוגייתנו לבין דברי ר' אבא בר כהנא בקידושין (עב) וביבמות (טז): לגבי המקומות שאליהם גלו השבטים. ראה שם באורך.

פרעה חָרַף בעצמו ונפרע ממנו הקב"ה בעצמו. תנן בעדיות (ב, י) דאר"ע "משפט המצריים 12 חודש". ופירש שם ראב"ד: "דכתיב (שמות יב) 'לקושש קש לתבן', אימתי התבן מצוי שם - באייר, והם יצאו בניסן". וזו לשון סדר עולם (פרק ג): "מכות מצרים י"ב חדשים, שנאמר 'ויפץ העם' גור', אימתי דרכו של תבן - באייר, והם יצאו בניסן, לקו המצריים עשר מכות כל י"ב חדש". וכתב בתפארת ישראל (שם אות עג): "אף לבתר מ"ש רש"י [אורא

ז' פכ"ה] שכל מכה היתה משמשת חודש [וכן הוא בב"ר שם], "ל דלא דוקא חודש מצומצם שפשיה המכה, אלא קצת ימים יותר"; ע"ש. וכי"ב מהרש"א על המשנה שם. **ורבנו בחיי** (שמות י, ה) פירש ש-12 החודשים התחילו בבוא משה לפני פרעה לראשונה. וע"ש שפירט (ראה גם הערתנו להלן קח: בעניין משפט דור המבול).

צד: חזקיהו שהכריח את כולם ללמוד וכו'. "נעץ חָרָב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו! בדקו מן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ...". מה הטעם בלימוד תורה ע"י כפיית חרב, ומדוע באופן כזה? כתב **מהרש"א**: "לפי שגוי העוסק בת"ת חייב מיתה, כדאמר ר' פ' ארבע מיתות (נט); וזה שאינו עוסק בתורה עושה עצמו כגוי, ודינו בחרב וסייף כדן גוי שמתתו בסייף". **בעיני יעקב** כתב: "כי הסייף והספר נתנו כרוכים מן השמים וכדאיתא במדרש ילקוט ישעיה א' ע"ש"; וכן הביא בשמו **במרגליות הים** (טז), וציין למדרש רבה (ויקרא לה, ו). וכ"כ **באהבת איתן**, והוסיף שעל פתח בהמ"ד הוא על דרך "חָרָב אל־הבדים". והוסיף: "ועוד, דמַצֵּד המלכות דינו בחרב כדאיתא ברמב"ם" (נראה שכוונתו כדן מורד במלכות, שכ"כ רמב"ם הל' מלכים ג, ח וסנהדרין יד, ב "ואין למלך רשות להרוג אלא בסייף בלבד", ע"פ ירושלמי לעיל רפ"ז). **ובגן היודע** האריך להסביר את עניינה של החרב בגימטריא במספר אופנים, ע"ש; והחרב היא אותיות חבר, "דמי שאינו עוסק בתורה אינו הפץ ב'חבר', לכך אין לו הצלה מן החרב". וכתב ש'סנחריב' אותיות 'חבר נסי', רמז שהחרב - אותיות חבר - שנעץ חזקיהו, גרמה נְסִי הקב"ה. **והרב יצחק גינזבורג** (בשיעורו הפחד בדרך לגאולה, הנוכח כאן בסמוך; עמ' 11) ביאר: "הפשט, שלא ראיתי אומרים, שזו היתה הודאת שעה לתיקון המצב הכללי של עם ישראל", אחרי תקופת המלך אחז ש"חתם את התורה" (להלן קג:). והתיקון הוביל לכך ש"בזכותו כולם למדו תורה בכי, היו בקיאים בתורה". ועי' בדומה לזה **מרגליות הים** (אות יח).

אֲחֵרֵי הַדְּבָרִים וְהָאֲמַת הָאֵלֶּה ש"נִשְׁבַּע ה'" וכו'. הנה הפסוקים הסמוכים (בספר דברי הימים ב, ס"פ לא) מסכמים את צדקותיו בביטויים חמים וייחודיים, ושעשה "הטוב והישר והאמת לפני ה'". על רקע זה מובנת מאוד שאלת הגמ' "האי רישנא להאי פדרשנא?". מבואר בגמ', שהקב"ה ביקש להביא את סנחריב לא"י ולשברו שם, וחזקיהו לא היה רוצה זאת (לו שמע היה אומר "לא הוא בעינא ולא ביעותיה בעינא"), ולכן הקב"ה נשבע על כך. וכפי שהזכרנו (לעיל צד. ובסמוך), נביא כאן בס"ד מעט נקודות משיעורו של **הרב יצחק גינזבורג** כפי שנדפס בגליון נפלאות 338, שמות ה'תשפ"ה, עמ' 20-6) - הפחד בדרך לגאולה. כזכור, הרקע לסוגייתנו: סנחריב בא להחריב את ירושלים. ועמו למעלה מ-2.5 מיליארד חיילים (כמתואר להלן צה:). ביקש הקב"ה לעשות את חזקיהו משיח (לעיל צד. והבאנו בזה בהערותנו שם בס"ד) וסנחריב גוג ומגוג, אך מידת הדין קטרגה על שלא אמר שירה על ניסיו. הארץ, ו"שָׁרוּ של עולם", לפי הפשט מטטור"ן) ביקשו לומר שירה במקומו, ושיהיה משיח. אך זה לא יצא לפועל. הקב"ה רוצה לעשות את חזקיהו משיח, ויודע מה שבלבו - אולי בתת-מודע שלו - שלא ירצה לא את סנחריב וחיילו העצום ולא את הפחד ממנו - לא מדובשו ולא מעוקצו. לכן הקב"ה "הפץ ונשבע": "לְשָׁרָא אֲשׁוּר בְּאֲרָצָי" (ישעיה יד, כה), כמו גוג ומגוג (יחזקאל לח, ז!) וכתבש לומר שהתת-מודע של חזקיהו הוא הגורם לכך שהוא לא אמר שירה לבסוף. חזקיהו היה מעדיף משיח בלי כל התהליך - לא הפחד הגדול ולא הנס הגדול (ממילא גם אחרי שהנס אירע, אין את התחושה המובילה לאמירת שירה). אמנם אי אפשר להאשים אדם שאינו רוצה פחד. על מה הביקורת החד-משמעית כלפי חזקיהו, כמבואר במקרא? שאחרי הנס, הוא פתח את כל אוצרותיו בפני שליחי מלך בבל שבאו אליו; ויִירָאם את כל בית נְכַתְחָה - ציווה על אשתו לשרת לפניהם בסעודה (רב, להלן קד:); ולפי הסבר זה (של רב) משמע שיעקר ענישו הוא על שלא שמר על צניעות אשתו. הנביא מוכיח אותו (ישעיה לט; וכנזכר לעיל צג: ולהלן קד). ולבסוף חזקיהו נכנע, וכשאומר לו הנביא שהפורענות לא תבוא בימיו בגלל מעשיו הטובים, הוא נרגע (ישעיה לט, ח, עי' מלבי"ם שם). עצם הירגענותו מנחמה שכזאת מעלה תהייה על התקוותו להיות משיח (ולביאור בזה ע"ש במלבי"ם, ובהערה לעיל (פט) הזכרנו. ושמה חזקיהו למד מדברי אבישי לדוד בסמוך (צה, ר' הערתנו שם בס"ד), "בר בך קירא ליזבון ואת לא תצטער"). אכן יש לברר מה עניינו של הפחד, ולמה הוא נצרך? מתוך הפחד יכול לבוא הצחוק-השמחה - "ופחד יצחק" (בראשית לא, מב), ו"ופחד ורחב לבבך". (ישעיה ס, ה). "גוף קשה - פחד שובר; פחד קשה - יין מפיגו" (ב"ב י, י). היין הוא השירה, הנאמרת על היין (ערכין י; היין המשמח מפיג את ירשם הפחד ומגלה שהכל טוב. ולמה נצרך הפחד אצל חזקיהו? אצלו עומק החטא התברר בסוף - היתה עדיין קצת 'ישות' אחרי כל המצוות שלו, טיפת סיפוק עצמי, הוא החזיק טובה לעצמו (עי' ברכות י: "כל התולה בזכות עצמו" וכו') על ההישגים שלו בקדושה, על החזרת העם בתשובה ועוד. נקודת הישגיות הזו היתה מקור הכשלון בסוף - ההתפארות בפני שרי מלך בבל (עי' להלן קד. "בשביל הטוב בעיניך עשית' מה אות... נכרים אכלו על שולחנו... גרם גלות לבניו"), והרועע מזה שהצרה לא תבוא בימיו. גם מה שלא אמר שירה, כי מלכתחילה לא רצה את כל הפחד, קשור לאותה נקודה - אמירת השירה מייחסת הכל לקב"ה בלבד בלי החזקת טובה עצמית. חזקיהו היה צריך את הפחד, כדי לשבור את מעט הישגות. כדי להיות משיח צריך להגיע לביטול מוחלט, בלי שום הרגשת ישות (וע"ש עוד).

צה. ישיבי בנוב בן ערפה. עי' סוטה (מב:).

שם. לגבי עצם התביעה כלפי דוד המלך בעניין עוון נוב, **בבאר שבע** כתב: "מכאן פסקתי על מעשה שהיה יהודי אחד שלח את חבריו בשליחות בשכירות חוץ לעיר ובלכתו בדרך נהרג השליח, שראוי ונכון שהמשלח יקבל על עצמו תשובה, מאחר שעל ידו נהרג". ובספר מאמרי הראיה (חלק ד, בנספחות) הובא מכתב **מבעל חפץ חיים** (בעניין מחלוקת בין הרבנים): "ואפי' אנשים קדושי עליון שמתברר אצלם שהדין עמם וגם הקב"ה תובע עבור עלבונם מהצד שפנגדם - אפי' לבסוף נתבעים גם מאתם, כמו שמצינו שהיה שאול רודף את דוד בתנאים רודף עמו לחייו, ואפי' לבסוף אל"ה הקב"ה לדוד עד מתי יהיה העון הזה טמון בידך...". **במרגליות הים** (יג) הביא דברי באר שבע, והביא תשובה חולקת (**צמח צדק הקדמון** סי' ו) כשהשליח הוא בשכירות; ואין ראיה מדוד דסוגיין, שהוא היה הגורם (תשובת צ"צ; ועי' חשוקי חמד ב"מ פה:); וכלשון מרגליות הים: "ועיקר החטא במעשה דנוב היה על שאמר לאחימלך שהולך בשליחות המלך והַנְיָסוּ לסכנה, דאלו ידע אחימלך כי בורח הוא אפשר שלא היה נותן לו לחם וחרב גלית, ומזה נסתובב אחרי כן כל התסובכות ששאלו והקרובים לו חשבו שאחימלך ידע כי בורח הוא ואפי' נתן לו ועי' כך חשבוהו למורד במלכות" (וע"ש מה שציינו). ובשם **ספר חסידים** הביא שני הסברים (הביאם גם בניצוצי זהר לזהר חדש רות דף פא: אות יג): 1) מהדורות מקיצי נרדמים סי' תתתרמ) דוד ביקש "ישפט ה' ביני ובינך ונקמני ה' מִמְךָ" (ש"א כד, יב), ומי שחברו נענש על ידו נפרעים גם ממנו (עי' שבת קמט:). 2) סי' תתרטז) היה לדוד להימנע מלבקש אוכל, אף שאָחָזוּ בולמוס (ואפילו מוטב היה לו למות), כיוון שראה שם את דואג האדומי והיה לו לחשוש שמה ילשנו לשאלו ותיהרג נוב עיר הכהנים.

"וַיַּעְזְרוּ לוֹ אֲבִישׁוּ" בתפילה לַשְׁנוֹת העדפתו. "בר בך קירא ליזבון ואת לא תצטער". ואכן זרעו של דוד הושמד, כמובא בהמשך הסוגיה (צה:), בידי עתליה (ושוב בימי בוסתנאי, עי' סדר עולם זוטא; מעשה בוסתנאי, אוצר המדרשים עמ' 73), ונשאר רק יואש כפי שנשאר מכהני נוב רק אביתר. מדוע יש להעדיף לדחות את הפורענות אל הצאצאים? עי' **מהרש"א**, שספנתו של דוד עצמו חמורה ביותר לכלל העם: "ואמר: היינו דכתיב 'אז נשבעו גו' ולא תִכְבֶּה את יִרְיָאֵל, ר"ל שיותר יש לחוש שלא תִמְסָר ביד אויב מִשְׁכִּיָּלָה זרעך, שבמסירתך ביד אויב תִכְבֶּה נר ישראל, על שם המלכות או על שם תורה ומוֹצוֹת שהיו בו". ובתלמוד המבואר **מהדורת שוטנשטיין** ביארו (בהערה 49): מליצה היא בפי הבריות, ועניינה: אֵל לאדם להקריב את ההווה בעבור העתיד". ואפשר שיש לציין בדומה לזה להלכה הפשוטה שצום תשעה באב (או תענית אחרת) שחל בשבת נדחה לאחר השבת ואינו מוקדם לפניו, ד"אקדומי פורענות לא מקדמינן" (מגילה ה, ועי' ח' חת"ס שם). ונראה להוסיף, ע"פ דברי **המלבי"ם** (ישעיה לט, ח) בסיבת הדבר שחזקיהו נרגע מכך שהפורענות לא תבוא עליו אלא על זרעו: "וַיִּאָמֶר חִזְקִיָּהוּ אֶל-יְשָׁרְיָהוּ קוֹב דְּבִרְהוּ אֲשֶׁר דְּבִרְתָּהּ וַיֵּאמֶר כִּי יִהְיֶה שְׁלֹמֹה וַאֲמָתָה קְרָיָהוּ" (שם), שהוא מפני שנבואה טובה (שלום ואמת בימיו) ודאי תתקיים, ונבואת פורענות עשויה להיבטל אם זרעו ייטיב את מעשיו (כמבואר בהערותנו לעיל פט בס"ד). וה"ו, ייתכן שהטבת מעשי צאצאיו תסיר מעליהם קטרוג זה.

ובעניין המליצה "בר בך קירא ליזבון...", העיר **במרגליות הים** (כז) בשם **עין אליהו**, שהיא מכוונת לדברי רבי אילעא בר יברכיה בשלהי סוטה (מט:). "אלמלא תפלתו של דוד היו כל ישראל מוכרי רבב, שנאמר (תהילים ט, כא) 'שיתה ה' מוכר להם'".

צו. לחזרת האגרת הנשלחת לחזקיהו כדי להקדים בה את הברכה לקב"ה. שבתחילה כתבו ברכת שלום לחזקיהו, לירושלים, ולקב"ה; ונבוכדנצר ביקש להחליף: לקב"ה, לירושלים ולחזקיהו. העיר במרגליות הים (אות יא, ולעיל סט: אות טו): "אלא הכי כתיבו: שלם לאהא רבה, שלם לקרתא דירושלם, שלם למלכא חזקיה. הנה מקודם ערער אך על שהקדימו את חזקיה לשם ה'; ואח"כ אחרוהו בשתים, גם לאחר ירושלם! שאם לא יכלו להקדימו ראשון - שוב אחרון חביב".

"בן יבד אב". כאן נדרש באופן אחד. ובמקום אחר כתב רש"י שהפסוק נאמר על יותם בן עוזיהו (סוכה מה: ד"ה יותם).

צז. [המשיח נקרא 'בר נפלי' על שם "ביום שהוא אָקִים אֶת-סֵפֶת נְיָד הַנְּפִלָת" (עמוס ט, יא). בפסוק זה, בתיבת "הנפלת" הפ"א מנוקדת בקול למרות טעם האתנה שבה. וכיוון שפסוק זה הוא המקור לברכת "הרחמן הוא יקים לנו את סוכת דוד הנופלת" (הוספה בברכת המזון בחג הסוכות), ולשיר ידוע במלים אלו, הרי שיש להקפיד לומר "הנופלת" בקול כלשון הפסוק, ולא כמנהג רבים בקמ"ץ כצורת-הפסק].

בדור שיבאו בו המשיח וכו' נבואת עזות וחוצפה וכו'. "איך יכול להיות שדווקא בדור של גאולה וקיוּן גלויות יש כל כך הרבה התמודדויות רוחניות שלא היו בדורות עברו, ובלשון הגמרא 'חֻצְפָּא וְסָגִי'?" השיב הרב שמואל אליהו (בעלון קרוב אליך - עבודת ה' ברוח חסידית, גליון 375, פינחס ה'תשפ"א), דלעיל (צב); ביחס לתחיית המתים שאצל יחזקאל, אמר ר' יהודה "אמת מִשַׁל הִיא", ופרש"י שם (ד"ה משל ה'ה): "שהיה מִכְמָו להם על הגלות, כאדם מת שחזר וחי, כך ישראל ישובו מן הגלות". ומכאן שאף שבגלות היחידים חיים, העם אינו נחשב חי; וכשחוזרים ומתקבצים מן הגלות, הרי זו כמו תחיית-המתים של האומה. ולעיל (צא): אמרו לגבי תחיית המתים, ש"עומדין במומן ומתפאין"; וכתב, "על פי זה שמעתי הסבר, כי נשמות אנשי בית שני שנפטרו מהעולם במחלוקת ושנאת-חינים חוזרות כעת עם כל השנאת-חינים שהייתה להם. אבל בדור של תחיית האומה הם מתרפאים ממנה בזכות המים הטהורים שהשם זורק עלינו... שכל הנשמות שחוזרות שדורנו חוזרות עם המומים הרוחניים שלהם. רק שבדור ההוא לא הייתה להם תקווה והם מתו, אבל בדור שלנו השם זורק עליהם מים טהורים ואוויר של ארץ-ישראל מחכים אותם וכך הם חוזרים ומתרפאים". והסביר, שהקב"ה שמר את הנשמות הללו לדור הזה, שהוא כמו בית-רפואה לנשמות החולות מדורי דורות. "הרי זה כמו מי ששואל למה בבית-רפואה יש כל כך הרבה אנשים חולים ופצועים. והתשובה היא, כי פה יש רופאים. וככל שהרופאים יותר טובים, כך החולים המגיעים אליהם הם היותר קשים. וזה הדור שלנו".

ויש חולקים (על רב קטינא). להלן (צט). י"א שִׁמְיֵי המשיח 7000 שנה, וי"א כמאז הבריאה או המבול ועד המשיח; ומשמע שחולקים על האמור כאן מאת רב קטינא, תנא דבי אליהו ואב"י. וכ"כ ביד רמה (צט). ד"ה תני אבימי: "ומשמע דלית ליה להאי תנא הך דרב קטינא" (וראה במהדורת ר' יחזקאל זילבר, כסלו ה'תש"ס, הערה 366). אך במרגליות הים (להלן צט. אות יא) הביא מספר משמרות כהונה שאין מחלוקת, וכתב (למ"ה) שהימים עתידיים להתארך לשיעור כולל של 7000 שנה (ע"ש).

צז. 5000. דב"י רב אחא בריה דרבא. מה שפתבנו הוא ע"פ מה שביאר ביד רמה; אך מלשון הגמ' אפשר להבין שדברי רב אחא נסובים על חידוש העולם (לחלוק על הגורס במגילה המצוטטת "שבעת אלפים"). דועיין עוד במהדורת שוטנשטיין בהערה (20).

ואין לחשב הקץ. כתבנוהו כהמשך דברי רבי נתן, שהרי כך הוא פותח בברייא: "מקרא זה נוקב ויורד עד תהום: כי עוד חזון למועד ויפח לקץ..." (ערש"י ד"ה נוקב ויורד), ואח"כ הוא דוחה את הבנת התנאים בפסוקים שונים שכביכול נותנים חשבון לקץ, ולר' נתן אין בהם חשבון לקץ העתידי אלא חשבון שעיקרו תקופות שהיו בימי הבית (ערש"י ד"ה לא כרבותינו וד"ה עוד מעט), אלא "ויפח לקץ ולא יכזב" (ומפרש רשב"י בשם ר' יונתן וכו').

18,000. לפנינו נוסף בסוגריים: פרסא. אך בסוכה (מה): אינו, וכן משמע שם ברש"י (ד"ה סיב) וע"ש בתוס' (ד"ה סיב).

לפחות 36 צדיקים בדור מקבלים פני שכינה בחזקת האור וכו'. ובהערת השוליים הבאנו בקצרה הגמ' בחולין (צב), בזכות 45 צדיקים מתקיים העולם, והפסוק נזכר בגמ' לעיל צו: (והגמ' ביבמות (מט): כל הנביאים ראו באספקלריא שאינה-מאירה, ומשה ראה באספקלריא המאירה), והביאור בזה ע"פ ערוך לנו בסוכה (מה); סוגיה המקבילה לסוגייתנו). שמהרש"א בסוכה הקשה על סוגייתנו משתי הסוגיות הללו, וחילק בין צדיקים-חכמים (כאן) לבין נביאים (ביבמות), ש"חכם עדיף מנביא" (ב"ב יב); ועוד חילק בין "חכמים בעיני מושכלים" (כאן) לבין "צדיקים במעשים בעלמא" (בחולין). ובערוך לנו הנ"ל כתב שהחילוק בין חכם לנביא בזה "הוא דוחק לענ"ד לומר שיגרעו כל הנביאים ממעלת הצדיקים שאינם פחות בכל דור מל"ו"; וחילק בין הצדיקים שבזכותם העולם מתקיים (בחולין, 45) לבין מקבלי פני שכינה (כאן, 36 מתוכם); ובין קבלת פני השכינה (כאן, שאין בה ראייה אפילו לצד השכינה) לבין ראייה לצד השכינה (ביבמות; שראיית השכינה ממש אינה שייכת אפילו אצל משה, כדכתיב 'יִפְנֵי לֹא יֵרְאוּ'). ויש שנראה מדבריהם שזו מחלוקת, כמה צדיקים צריכים להיות בדור, 36 או 45 (תורת האדם לרבי יהושע פאלק זאב וולפסון, חלק ד, מאמר עיקרי האמונה לט, דף נא; ור' להלן בס"ד).

שם. עוד הבאנו בהערת השוליים דברי ר' יוחנן ביומא (לח:), ש"אפילו בשביל צדיק אחד העולם מתקיים". ההסבר הפשוט, כך נראה, שהס"הם דברי רשב"י "ראיתי בני עלייה והן מועטין... אִם שְׁנַיִם הֵם - אִנִּי וּבְנֵי הֵם", והיינו "דעיילי בלא בר"; ו"שנים" לאו דווקא; ואולי זה מה שאמר רשב"י (סוכה מה:) שיכול הוא לפטור את כל העולם מן הדין מאז שנולד (ע"ש). כ"כ רבי יוסף משאש בספר נחלת אבות חלק ו (דרוש תען, עמ' קס-קסא): "...והוא דלא נקט 'ואם אחד הוא' - לפי שהיו שנים הוא ובנו, ואין אחד במקום שנים; ואך אם היה רשב"י לבדו ודאי שהיה אומר: 'ואם אחד הוא - אני הוא', וע"ש. וכ"כ בהגדה של פסח שולחן הטהור (רב"צ הלוי, למברג, ה'תרס"ח; בביאור, דף יט ע"ד); והאדמו"ר מלובניץ בשערי המועדים ספירת העומר (פסח שני סי' נט, עמ' רמז); וכ"כ בפרדס התורה לרבי בן-ציון נסים פרדס (פרשת שמות עמ' קז). וכתב בבית שמואל אחרון תניינא לר"ש פאלקנפלד מפוזנא (לונדון ה'תשע"ב; דרוש ד לפורים, עמ' מט), שזו מחלוקת בין החכמים, האם העולם עומד על צדיק אחד או שצריך 36, ולדעת רשב"י די צדיק אחד; ותלמידי רשב"י במגילה (יב). הסתפקו בזה, עש"ב. ובספר תורת האדם לרבי יהושע פאלק זאב וולפסון, חלק ד (מאמר עיקרי האמונה לט, דף נא), כתב שהעולם צריך 36 צדיקים (וי"א 45, ראה לעיל), ובעת הדחק יוכלו לעמוד העולמות ע"י צדיק אחד.

רבי יהושע ושמואל: אפילו בלי תשובה מרצון אלא מכורח. ע"פ מהרש"א, ע"ש (ולכאורה צ"ל כן גם בדעת רש"י). ע"פ דרכו הסביר מהרש"א את דברי ר' יוחנן להלן (שהמשיח בא בדור שכולו זכאי או שכולו חייב) לפי שיטת רבי יהושע (ע"ש).

עוד שם. שמואל. בספר אִם הבנים שמחה (תחילת פרק ראשון, במהד' קול מבשר עמ' סט, ובמהד' קרן רא"ם עמ' 71 הערה 1) כתב: "ובדרשותי פירשתי בזה המדרש (עי' תו"ש במדבר כד אות קנט) בפסוק 'אִי מִי יִחְיֶה מִשְׁמֹו אֶל' (במדבר כד, כג), ואמרו במדרש: 'משומו אל - מִשְׁמוּאֵל, הדא הוא דכתיב (תהלים כה, יא) 'סלחת לעוונֵי כי רב הוא'; עכ"ד המדרש, והיא פלא. ונראה... וסובר המדרש דאין פלוגתא כלל בין רב ושמואל, דבלא גלות גם שמואל מודה דצריך תשובה, ואם יש צער גלות גם רב יִזְדָּה דכבר נסלח לישראל עוונם עם צער הגלות ונגאלין אף בלי תשובה. וזה שאמר המדרש 'אוי מי יחיה משומו אל - מִשְׁמוּאֵל', היינו אם יהיה הגאולה באופן שאמר שמואל ע"י צער גלות בלי תשובה דיהיה צרות רבות וגדולות; ועל זה אמרו מגדולי חכמינו ז"ל בש"ס (סנהדרין צח:) 'ייתי ולא אחמיניה'. הדא הוא דכתיב 'סלחת לעוונֵי כי רב הוא', היינו באופן זה גם רב מודה דכבר נסלח עון ישראל, וגם אליבא דרב הוא". עכ"ל.

צח. סימן מובהק לבוא הגאולה כשארץ-ישראל נותנת פרייה בעין יפה כאמור בנבואת יחזקאל (לו, ח) "וְאֵתֶם הָרִי יִשְׂרָאֵל עֲנַפְתֶּם תִּתְּנוּ וְיָרִיבֶם תִּשְׂאוּ לְעֵינֵי יִשְׂרָאֵל כִּי קָרְבִי לְבָאוֹ". ועיין מהרש"א; והבאנו התייחסות לזה בהערותנו לכתובות (קיא. על שלוש השבועות / פקידה) בס"ד, ראה שם.

"וליצוא ולבא אין שלום מן הצד" (זכריה ח, י). בחגיגה (י). דרשו את הפסוק אחרת, לעניין הוראה - רב: לגבי היוצא מִהַלְכָה למקרא; שמואל: מתלמוד למשנה; ר' יוחנן: מתלמוד-ירושלמי לבבלי. העיר על זה במסורת התלמוד והניח בצ"ע. ולכאורה עיקר הלימוד הוא המובאת כאן, שהרי קרוב

הוא יותר לעניין הפסוקים (הפסוק עוסק "לפני הימים ההם", לפני ייסוד ההיכל, ויש מקום ללמוד ממנו גם למצב שטרם הגאולה העתידה); ובחגיגה השיאוהו ללמוד ממנו בעניין אחר. כך סברתי לומר ע"פ לשון רש"י בחגיגה (ד"ה וליוצא: "מקרא הוא בזכריה, ודרשוהו כאן ליוצא מן התורה ובה לא לדברים אחרים"), שרמז שהפסוק נדרש גם באופן אחר - שהמובא בחגיגה היא דרשה, והמובא בסוגיין הוא בבחינת 'פשיטה דקרא במאי כתיב'. ודאתן עלה, נצטט מדברי מהרש"א בעניין הנאמר בסוגייתנו על פסוק זה: "...תלמיד'חכם שיוצא ונא במלחמתה של תורה, ודרכס להיות שלום להם בסופה, כדכתיב שלום רב וגו', כדדרשינן (קידושין ל:): 'את והב בסופה' שאינם זיזין משם עד שנעשים אוהבים - אמר שבקן מגולה לא יהיה כן, 'אלא' שלא יהיה ביניהם שלום, כדאמרינן בסוף מסכת כתובות (ק"ב): 'דור שבן דוד בא - קטיגוריא בתלמידי חכמים. ואמר: 'מפני הצר' - שהוא היצה"ר, כפירש"י (ד"ה מן הצר) בלישנא אחרינא, שהוא היצה"ר, המקטרג הגדול בין התלמידי חכמים באותו דור".

שיכלה מישאל אפילו שלטון עלוב. "מלכות הזלה", ע"פ פירוש רש"י (ד"ה עד שתכלה): "שלא תהא להם שום שולטנות לישראל, אפילו שולטנות קלה ודלה". ואולי, לשיטת רש"י, אפשר לפרש בכעין זה את דברי יהודה וחזקיה לעיל (לח). "...עד שיכלו שני בתי אבות מישראל, ואלו הן: ראש גולה שבבבל ונשיא שבארץ ישראל", ועיין מהר"ל (בחינושי אגדות שם, "ואין החומר מקבל צורה אחרת עד שיפשוט צורה הראשונה") ומהרש"א שם (סוד עיבור החדש וכו' שהלבנה מתמלאת ואח"כ נחסרת ואינה מתחדשת עד שנעלמת כליל, ע"ש"ב). יש בגאונים סי' א'קסה ומרגליות הים, ונגזי שטר) ובח"א למהרש"א פירוש נוסף ל"מלכות הזלה": מלכות אדום ("בזוי אתה מאד"; עובדיה א. ב. במקומות מסוימים הצנונה שבש"ה 'אדום' ל'ארם' [ראה גם להלן]). בן יהוידע - א: הכוונה למנהיגי הדור, יש מנהיגים זלים המולכים באלימות. ב: 'זלה' = 'ז' לה, שאין לה אלא 7 מצוות. אפיקי ים - ביאורי אגדות מרבי יצחק אייזיק חבר: מְבַזְיִת"ח שדבור (אחד השלבים בכליון הרע; ע"ש. וכתב שפרש"י דחוק). ויש שפירשו "מלכות הזלה" לאור דברי רש"י. בספר ויואל משה לאדמו"ר מסאטמר, רבי יואל טייטלבוים (הקדמה ד"ה זה ברור; שם, מאמר שלש השבועות א, ט): כל שלטון שהוא - המדינה, בעצם קיומה, מעכבת את ביאת בן דוד. מאידך, הרב יואל שוורץ, בספר ציפית לישועה (עמ' 61-62): הידללות עוצמת השלטון ומסירת חבלי ארץ-ישראל לערבים. הרב משה צוריאלי, בספר קוממיות לארצנו (מאמר צג, הערת אגב בעמ' 319): שם יש בזה רמז לתלותנו באומות העולם ומנהיגיהם הכובלים את ידנו מלפעול נגד הטרור כראוי. [והשתא דאתינן להכי, שמא אפשר לומר זאת גם כלפי שלטון הפקידים והמשפטים למיניהם (ובדומה לפירוש הראשון שבבן יהוידע), החוסמים בפועל את יכולת השליטה של המשלה].

שתלוט רומי הרשעה 9 חדשים וכו' (צח): בגרסתנו, "המלכות", נִבְרַת יד הצנזור הנוצרי; ואכן העיר על כך בדקדוקי סופרים (הערה ל). וביומא (י). נראה כי דפוס וילנא ביטל את המניח הצנזור, שגרסתנו שם "שתפשוט מלכות רומי הרשעה"; ואכן, בדק"ס שם העיד שהדפוס שלפניו נשא את הנוסח "מלכות ארם" לפי הוראת הצנזור (וע"ש הערה ז). בגרסת כתבי היד שהיו לפני בעל דק"ס שם ושם, לא נזכרה במפורש "רומי" (ואמנם בד"כ הביטוי מכוון אליה). עכ"פ, שינוי אחר - כאן גרסין שתפשוט "על ישראל" (בדומה ל"מלך שגזרותיו קשות כהמן" לעיל צז); אך העירו על הגליון שביומא הגרסה "בכל העולם כולו". בדק"ס העיר שיש כתי"ו ועדי נוסח כאן התומכים בגרסה דיומא (אך אין הערה מקבילה בדק"ס ביומא).

כשיכלו דיינים קעים יכלו נוֹגְשִׁים-גוּיִים. ל"גזירפטי" נקטתי לשון רש"י במסכת שבת (קלט. ד"ה גזירפטי: "נוגשי שוטרי גוים").

(השמטה, מפני שפָּלַג באמור לעיל צז). חֲכָה לו - אם ראתי דור שמתמעט והולך; שצרות רבות באות עליו כנהר.

צח: שמא יגרומ החטא. כפי שחשש יעקב. ראה הערתנו לעיל (פט): שם הבאנו תקציר מהספר ותשאני רוח (דברים, פרשת שופטים), ביחס למבחן הנבואה; ושם הוסבר (כפירוש אור החיים בראשית כח, כ), שיעקב הובטח במידת הרחמים וביקש לקבל במידת הדין. ובשובו ארצה פחד מֵעֵשָׂו, שמא יגרומ החטא, וביקש לזכות במידת הרחמים ובזכות אבותיו. ומהו אותו חטא שחשש ממנו? בספר ותשאני רוח, כרך בראשית (פרשת וישלח, 'אל תירא עבדי יעקב', עמ' 278-284), ביאר שיעקב חשש שההתחזות לעֵשָׂו לא התאימה למעלתו, ותימכין לחששו זה ראה בהתחזות לאה לרחל, שממנה - למרות ההבטחה והשמירה האלוקית המדוקדקת עליו מפני רמאויותיו של לבן - לא הצליח להישמר. אך באמת, פרשת רחל ולא שייכת לחשבון אלוקי מצד אחר ולא חטא יעקב בהתחזותו לעשו. ע"ש עוד.

שם המשיח וכו' מִנְחָם בן חזקיה. אך נביא מצאנו צִמְח שָׁמוֹ (זכריה ו, יב; ושם ג, ח; ובשני המקומות תרגום יונתן מתרגם "משיחא" תחת "צמח"); וכאן לא הזכירה דעה כזאת כלל. אכן בירושלמי (ברכות ב, ד), בדיון לגבי שמו של המשיח (ע"ש) - מובא כאן ביפה עיניים (שציין גם לאיכה רבתי) ובמרגליות הים (אות טו) - איתא: "רבי יהושע בן לוי אמר: צמח שמו; ר' יודן בריה דר' איבו אמר: מנחם שמו. אמר חנינה בריה דר' אבהו: ולא פליגי, חושבניה דהדין כחושבניה דהדין, הוא צמח הוא מנחם". וראה הערתנו לעיל (צד). לגבי משיחיותו של חזקיהו המלך. וכאן נוסף שהוא "בן חזקיה", ולא התברר מה משמעות הדבר; ובירושלמי (שם) מסופר על יהודי שהיה חורש, וגעה השור שלו געייה אחת, ואמר לו ערבי עובר אורח: יהודי! הַתָּר שוֹרְךָ וקִנְקַמְחֵרְשֶׁתְךָ (הפסק לחרוש), שהיום חרב בית המקדש! געה השור געייה שנייה; אמר לו: קָשׁוֹר שוֹרְךָ וקִנְקַבְךָ (והמשך לחרוש), שנולד מלך המשיח! "אל: מה שמייה? מנחם. אל: ומה שמייה דאבויה? אל: חזקיה. אל: מן הן (מאיזה מקום, פני משה) הוא? אל: מן בִּינְת מלכא, דבית לחם יהודה". ע"ש המשך המעשה. אך בספר הזֵהָר (במדבר, שלח דף קעג): מובא ששמו של המשיח הוא מנחם בן עמיאל; וכ"כ רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לזכריה (ג, ח): "צמח - הוא זרובבל... ומפרשים רבים אמרו כי זה צמח הוא המשיח, ונקרא זרובבל כי הוא מזרעו, כמו 'ודוד עבדי נשיא להם לעולם'. גם אני עשיתי דרך דרש כי 'צמח' בגימטריא 'מנחם', והוא בן עמיאל". מובא במרגליות הים; וע"ש (יד-טז) למקורות רבים נוספים.

שם המשיח וכו'. הביא במרגליות הים (אות טו): "ובלקוטים בשם הגר"א (קול אליהו, כאן) הובא: 'משיח' נוטריקון מ'נחם ש'ילה י'נון ח'זקיה'.

רב נחמן: כגון אני, ממשפחת ראש הגולה מבני דוד. מהרש"א (ע"ש).

צט. 3 דורות; 365 שנה. שני פרקייזמן אלו אמר רבי, בשתי ברייתות. ולכאורה תרי נְנָאֵי ואלביא דרבי; אך אפשר דאידי ואידי חד שיעורא הוא בקירוב, וכל דור 122 שנה חסר שלישי, והיינו בקירוב 120 שנה. וצ"ב. ובתלמוד המבואר מתיבתא (עוז והדר) כתבו שבמדרש תנחומא (סוף פרשת כי תצא) הסובר '3 דורות' הוא 'רבי יוסי' ולא 'רבי' (ובדק"ס כאן לא העיר בזה כלום), ע"ש; עי' מדרש שוחר טוב (מזמור צ) ששם יותר מפורש: "וכמה ימות המשיח... רבי יוסי אמר: ששים שנה, שנאמר 'ולפני ירח דור דורים'; דור כ' שנה, דורים מ' שנה, הרי ס" (וע"ש ובתנחומא (ורשה) עקב ז דעות שונות מבסוגייתנו). ולפי" ל"ק דרבי אדרי; אלא רבי לטעמיה, שִׁדְרָכו לְקוֹט מִידַת יְמֵי חַמָּה (ערכין לא. בבתי ערי חומה, ומשם לענייני בל תאחר ושנה של קרבן, ר"ה ו: יומא סה: רש"ש). ובשוחר טוב שם יש: 'ורבנן אמרי: שלש מאות וחמשים וארבע (שנה, ימ"מ), כמנין ימות שנת הלבנה שישאר מוֹנִין בהן, שנאמר 'ושנת גאולתי בא'".

כמון המבול עד בוא המשיח וכו' כמון הבריאה ועד בואו. "ועד עכשיו", פרש"י: "ימות המשיח". והיינו יַעַת בואו (אז מתחילים ימי המשיח בפועל), וכמתבאר מדברי מהרש"א ז"ל: "עד עכשיו כו' - ר"ל עכשיו אותו זמן שיבא משיח. ומיית ליה מדכתיב 'כימי שמים' וגו', דהאי קרא בלעתידי קמשתעי מדכתיב ביה 'אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם' וגו' ודרשינן לעיל (צ): 'לכם' אין כתיב אלא 'להם' כו'. וכן למ"ה כימי נח עד עכשיו - היינו עד זמן שיבא משיח. והענין בשניהם שלא יהיו ימי המשיח פחותים מימות עולם הזה".

7000 שנה. עמש"כ לעיל (צז). בהערתנו החיצונית על דברי רב קטינא (ומקורותינו ע"פ הציונים שבהערת מהדורת שוטנשטיין כאן).

ר' הילל: לא יהיה משיח לישראל אלא הקב"ה עצמו יגאל וימלוך שהנבואות קוימו בימי חזקיהו. ע"פ רש"י (ד"ה אין להם משיח; צח: ד"ה אין משיח לישראל), ותמך בפירושו מהרש"א בח"א. ובחינושי ר"ן ביאר יותר וז"ל: "אלא ר' הלל מְקַצֵּר בימות המשיח לומר שלא יהיו צריכין למלך המשיח לכבוש האומות, אלא מיד בצאתם מן הגלות כבוד י"י יִצְאֶה עליהם ויחיו המתים ויהנו מזי השכינה... 'שכבר אכלוהו בימי חזקיהו' ר"ל שעיקר הטובה הגופנית היתה בימי חזקיהו". וועי' כיו"ב בנצח ישראל למהר"ל מפראג (פרק מו). ורבי יהונתן אייבשיץ באהבת יהונתן (הפסרת אחרון של פסח,

ד"ה או יאמר (דנה) דייק בנוסח, ש"אין משיח לישראל" פירושו שביאת המשיח אינה בעיקר בעבור ישראל ("דודאי ישראל לא יצטרכו למלך, כי ה' הוא מלכם") אלא בעבור האומות, למלך עליהם ולגייסם לעבודת הקב"ה.

דברי רבי הלל נדחו, אך יש מקום להתבונן בהם. ונביא בקצרה מעט נקודות ממאמרו של הרב יצחק גינזבורג, "משיח לישראל ולאומות" (בעריכת הרב יוסף פלאי. גליון נפלאות 339, וארא ה'תשפ"ה, עמ' 19-25). לפי רבי הלל, חזקיהו היה דמות משיחית, כדלעיל, אך לא היה משיח בפועל כי לא אמר שירה (ר' הערותינו לעיל צד: בשם הרב גינזבורג), אך ע"כ בזה כבר אָכְלָה ישראל את הבטחת המשיח. לפי פרש"י, רבי הלל לא כפר ח"ו בגאולה העתידה; וכמבואר לעיל בדברי ר"ן, כוונתו שעם הגאולה תהיה מיד תחיית המתים ללא צורך ב'משיח בגשמיות' של 'עולם כמנהגו נוהג' (המתואר בדברי רמב"ם הל' מלכים יב, א-ב). ולכן הציפייה למשיח (לגאולה) אינה ממשית בתוך גדרי העולם (בחינת משיח בן יוסף, שלפי האר"י בליקוטי הש"ס היה חזקיהו), אלא מְעַבֵּר למציאות אחרת לגמרי ('גילוי אלוקות נטו' ללא מלך ומלחמות, בחינת משיח בן דוד) שאינה 'צומחת' מתוך המציאות הקיימת (ובדומה למתואר בסוף ספר דניאל). ומיהו רבי הלל? בשו"ת תשב"ץ (ח"א סי' קלו) כתב שאולי הוא הלל הנשיא מצאצאי רבי שתיקן את לוח השנה הקבוע כשראה שהסמיכה מידלדלת ועתידה להיפסק (עי' רמב"ן בהשגה לסהמ"צ ע"ה קנג). וכך נראה (והוא דור עשירי להלל הזקן, וכמו 10 דורות מאדם עד נח ומנח עד אברהם, העשירי הוא התכלית, בחינת משיח). ע"ד אז התאמצו להחזיק בשלשלת הסמיכה וקידוש החודש, בציפייה לגאולה במהרה; ור' הלל 'התייאש' מהגאולה. הלל לשון אור (עי' איוב לא, כו), אך בכתב מלא - הלל - אותיות 'לילה' (ועי' רש"י שיעה יד, יב). ונראה שרבי הלל 'לשיטתו' ש"אין משיח לישראל" והגאולה העתידה היא רק בצירוף רוחני שפעת אין לנו השגה בו, ויבנתיים יש להתנהל לפי 'כללי הגלות'. אך בסודו, 'לילה כיום יאיר' (ר"ת לכי, לכי ומעטי את עצמך חולין ס:); ותיקון הלוח ע"י סוד העיבור רומז למשיח הנמצא בעיבור בימי הגלות (והרב הביא בזה רמזים). ואמנם הפעולה החמישית של המשיח לפי רמב"ם (הל' מלכים יא, ד, ראה הערתנו לעיל צד. לגבי חזקיהו) - תיקון כלל-העולם לעבוד את ה' שכם אחד - לא התקיימה בחזקיהו; ר' הלל סובר שפעולה זו יכולה להתקיים ע"י הקב"ה בעצמו, וכפירוש בעל אהבת יהונתן שהבאנו לעיל. לפ"ז גם המקדש יהיה מסוג אחר; ואפשר שרבי הלל מבין שבגאולה העתידה גם ה"מצוות בטלות לעתיד לבוא" (נדה סא:); ועבודת הקרבנות כפשוטו בטלה ותהיה עבודת התפילה הרוחנית. ואולי גם מיד תתפשט א"י בכל הארצות (עי' ספרי דברים סוף פסקה א), וקדושתה תתפשט כך וא"צ בקיבוץ גלויות פיזי. עוד כתב שם, שאפשר לדרוש: "אין משיח לישראל" - אין משיח לישראל! כדרשת הבעש"ט לגבי "אין מזל לישראל" (בעש"ט עה"ת לך אות כו, ע"ש) - גילוי האין' האלקי בנשמת כאו"א מישראל - גילוי ה'חלק איה ממעל' ממש שבו, הוא ה'משיח' של ישראל וא"צ את התקופה הראשונה של המשיח, עם המלחמות בגשמיות. ה'יש' של המשיח הוא מה שאכלוהו בימי חזקיהו, ובעתיד יהיה האין' של המשיח - גילוי אלוקות, אין - שאין לנו בו השגה כלל. המשיח המצופה, בבחינת 'יש', כבר היה - חזקיהו (ר' בהערה לעיל צד: משיעור הרב גינזבורג על "הפחד בדרך לגאולה", שהיה פגם במשיחתו של חזקיהו בהרגשת ה'ישות'). במקום חזקיהו, יש לקיים "קנה אל ה' חזק ויאמץ לבך" והקב"ה בעצמו יגאלנו.

עכ"פ נדחו דברי רבי הלל, מפי רב יוסף (גימטריה: 'משיח!'); גם רב יוסף 'לשיטתו': הוא שאמר "ייתי ואחמיניה ואזכר..." היה סגינהור, והאמין שביאת המשיח יתראת ויראה את המשיח ממש, שיהיה משיח בגשמיות, שיבוא אחרי חבלי משיח ומלחמת גוג ומגוג בפועל. וכך רואים מנבואת זכריה שהוא מביא, "הנה מלך יבוא לך... עני ורוכב על חמור (חומר)", שמדובר ב'משיח בגשמיות ממש' (עי' מהרש"א ד"ה בימי חזקיהו). כ"ז ממאמרו של הרב גינזבורג; וע"ש עוד.

[א"ה. לגבי זהותו של רבי הלל. הנה רשב"ץ (בתשובתו הנז') ציין מקומות נוספים (פסחים קטו. ביצה כו. חגיגה ט: יבמות כא: ב"ב צח. ובמקומות אחרים) ולגבי כולם כתב "ושמא זהו הלל בנו של ר' נשיאה". בפסחים שיער כן הרב מאיר מאזוז מסברא דנפשיה (ארים נסי שם). ובחלק מהמקומות שציין רשב"ץ, הגרסה לפנינו "רב הלל", והוא במשאו'מתן עם אמוראים בבליים מאוחרים (בביצה בעא מרבא, ביבמות ובב"ב ובשבט קט. עם רב אשי, ושם אומר לו שלמד אצל רב כהנא). וכו' - וכאן - בפשטות, דברי ר' הלל הם המשך הברייתא (בדף צט:); כך נראה מן הלשון "אומר", אחרי דברי רבי. ולפ"ז נראה שהוא נכדו של רבי (בנו של ר"ג רבי, ועי' ב"ב פג: "בעא מיניה הלל מרבי"), וכמו שאחיו (ר"י נשיאה) נזכר במשנה לגרסתנו (ע"ז לה: וערש"י שם ד"ה ר' ובית דינו) ובברייתא ("רבותינו", שם לז), וכן נזכרים שניהם יחד בברייתא (פסחים נא:). ואח"כ ראיתי ש"כ"ב בתלמוד המבואר מהדורת שוטנשטיין (הערה 12), בשם תולדות תנאים ואמוראים. ונ"ל הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ) במהדורתו. ומש"כ הרב אבן-ישראל ש"א שהוא גם הלל שבמכתב אבות פרק ב (משנה ד) - כ"כ בתוס' יו"ט (שם) בשם רמ"ע מפאנו בס' עשרה מאמרות (מאמר חקור דין חלק ב פי"ט), "שהלל זה הוא בן בנו של רבי שרחץ בכבול עם יהודה אחיו, פרק מקום שנהגו... ואח"כ סמך להלל זה דברי הלל הזקן אבי היחס שאמר 'אין בור ירא חטא' (משנה ה), ושז"י הלכות לא דקדקו בזה ושונים גבי 'אין בור ירא חטא' 'הוא היה אומר". וכתב על זה בתו"ט: "ואם קבלה היא נקבל; ואם לדין - הנה רש"י כתב בהדיא שזהו הלל הזקן שבפרק הראשון, והרמב"ם כתב... ע"ש עוד.]

לימי המשיח, לבעלי תשובה, ולמְהַיָּה ת"ח מנכסיו. אין סתירה בין 3 המאמרים של ר' יוחנן; עי' מהרש"א ברכות (לד: סד"ה אלא למשיח) ועיון יעקב (שם). שימי-המשיח שווים לעוה"ז. וז"ל תוס' במסכת שבת (סג:). "אין בין העוה"ז לימות המשיח - אף על גב דהשתא אין ירושלים ואין בהמ"ק ואילו לימות המשיח יהיה הכל בני - צ"ל דהאי 'אין בין' לאו דוקא".

"דבריהן בָּה" וכו', האם לכל אלו אין חלק לעוה"ב? ומדוע לא נשנו במשנתנו (לעיל צ). האם רבי אלעזר המודעי (אבות ג, יא, מובא בסוגיינתו) חולק על משנתנו? כתבו מפרשים, שהם כלולים ב'אפיקורוס' (מאירי בראש הפרק; מדרש שמואל אבות ג, טו על משנת ר' אלעזר המודעי) או ב'האומר אין תורה מן השמיים' או ב'מגלה פנים בתורה' (מהר"ל, דרך חיים ג, סוף יא או יג בפירוש ראשון; ועי' חידושי אגדות שלו כאן). ולכאורה יש לעיין לגבי שלושת האחרונים הנזכרים בברייתא (בלבד, ואינם במשנה באבות) - ר"מ: הלומד תורה ואינו מלמדה; ר' נתן: אינו מחשיב את המשנה (במרגליות היס כו פירש: החֲזָקָה על תלמודו) לעיקר; ר' נהוראי: אינו עוסק בתורה אע"פ שיכול. האומנם אין להם חלק לעוה"ב? אכן כתב כאן המאירי: "כבר בארנו שכל חכם ראוי לו להשפיע מחכמתו לזולתו; דרך הערה אמרו: 'כי דבר ה' בזה' - זה הלמד תורה ואינו מלמדה, ויש אומרים כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק"; ומלשונו "דרך הערה אמרו" משמע שאינם ממש שוללים עוה"ב כמו האחרים הנזכרים (מהדורת שוטנשטיין הערה 60). מאידך, לכאורה י"ל, שלדעת רבנו עובדיה מברטנורה אכן אין לאלו חלק לעוה"ב, כמו האחרים המְנַיִיִם. וזאת, לאור פירושו לגבי הקורא בספרים החיצוניים: "ספרי מינים, כגון ספרי אריסטו ו'היני' וחביריו. ובכלל זה הקורא בספר דברי הימים של מלכי נכרים ובשירים של עגבים ודברי חשק שאין בהם חכמה ולא תועלת אלא איבוד זמן בלבד". הרי לנו שאף על שירי עגבים ודברי חשק אמר שאין לו חלק לעוה"ב, והטעמים זאת באיבוד זמן. וא"כ לא ייפלא על הכללת אלו המבטלים תורה מלמדה לאחרים (לר"מ) או מלעסוק בה ובמשנה כראוי (לר' נתן) או בכלל כפי היכולת (לר' נהוראי). והדבר צריך תלמוד. ולשון רמב"ם (הל' תשובה ג, יד), אחרי מְנוּתו 24 שאין להם חלק לעוה"ב: "ויש עבירות קלות מאלו, ואעפ"כ אמרו חכמים שְׁהָגִיל בהן אין להם חלק לעוה"ב וכדי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן...". הרי דהנך דסוגיין היינו בקבלי בהם. אך לא הזכיר שם רמב"ם מדברי ר"מ, ר' נתן ור' נהוראי; וייתכן שסובר בזה כמאירי.

ובתוס' בסוטה (ה. ד"ה כל אדם) הקשו, לאור האמור שם שמי שיש בו גסות-הרוח אין עָפְרוּ נְיָר (מקיץ בתחיית המתים - רש"י), "תימה אמאי לא חשיב האי במשנת חלק" (ע"ש עוד). וכתב בספר ילקוט ישעיהו על סוטה בשם ספר מצור דבש (לרבי דה צימרינג, ח"ב), שפיון שגס-רוח כאילו קָפַר בעיקר (סוטה ד:), הריהו בכלל האומר 'אין תורה מן השמיים' (וע"ש שישב בעניין דומה את שאר המקרים שהביאו בתוס' שם). ובהגות הרב יעב"ץ (שם) כתב, שגס-הרוח הנאמר שם נחשב בכלל עובד ע"י, שפופר בעיקר וראוי לגדעו כאשרה, וכירבעם וחביריו (שגם בירבעם היתה גסות הרוח, כדלעיל קא:), "ושמא לא אצטרך למימינהו התם כדלא אצטרך למנקיט לעובדי ע"י וכל דכוותיהו". ובגן יהודיע (שם) הקשה: "איך שבביל גאווה לא יקום בתחיית המתים? ואם כן לא שבתק חיי לכל בריה, דרוב בני אדם נכשלים בגאווה! ועוד, הוה ליה למימר 'אינו קם בתחיית המתים', ואמאי נקיט 'נעור'?" ועל כן כתב שהתחיה היא כמו קיצה מְשָׁנָה, "שאין מרגישים ואינם זוכרים צער המתה וחבטת הקבר

והנחתם בעפר כמה מאות שנים, אלא עומדים בריאים וחזקים בלתי הרגשת שום צער ושום מיוחד כלל, כאדם שישן וניעור משנתו בריא אולם, ובאופן זה יש להם נחת-רוח הרבה מאד". אך בני אדם שהיתה להם גסות הרוח ולא עשו תשובה על זה - "אע"פ שהם קמים בתחיית המתים... קמים כאדם חולה ממכה גדולה שהיה לו בבשר גופו, ואמר הרופא לקרוע אותה... ואחר שתצא ממנו התרדמה הוא עודנו חולה ומרגיש בחלישות גופו... ולזה אמר 'אין עפרו ננער', כי גופו שנעשה עפר וחייה עתה אינו עומד כאדם הניעור משנתו אלא כחולה המושכב על מטתו" (אמנם לכאורה אין זה ממש כדברי רש"י שם). וכתב בילקוט ישעיהו (על הגמ' שם) שבזו מתורצת קושית תוס' הנ"ל.

'אין כל התורה מן השמיים'. ומחלוקת התנאים לגבי 8 הפסוקים האחרונים שבתורה האם כתבם משה או יהושע אינה עניין לכאן, כן כתב הרב משה צוריאלי בספר **לקט פירושי אגדה** (כרך ד): "ואין קושיא ממה שאמרו מקצת חז"ל כי יהושע כתב שמונה פסוקים אחרונים של ספר דברים מן 'ימות שם משה' ואילך (בבא בתרא טו ע"א), כי גם אותם פסוקים הם מפי ה', שצויה ליהושע לכתוב, ולא אמר אותם מפי עצמו. ועוד, שהרי יש שם דיעה אחרת כי גם אותם הפסוקים כתב משה רבינו, אלא בדמעי; וכך נפסקה ההלכה".

נוהג לחלל קדשים או לזנות חוה"מ. מש"כ 'נוהג' ע"פ רמב"ם הל' תשובה ג, יד: "שהקגיל בהן"; וכנזכר לעיל).

ומבייש חברו ברבים. לשון **תול"ט** (אבות ג, יא): "ול"נ שהוא בכלל 'כי דבר ה' בזה', לפי שהאדם נברא בצלם אלהים, והרי הוא דבר ה', כלומר ענין ה' וצלמו".

ק. רשב"נ: לתואר פני ת"ח. ע"י מהרש"א. וכתבתי כאן דברי רשב"נ כהסבר נוסף, ע"פ הגהת רש"י, שמחק "מאי לתרופה" (אך ע"י בהערה שבדקדוקי **סופרים**, אותיות ת-א, שיש גרסה שלפיה מפרש את דברי ר' יוחנן). [וע"ד דברינו למסכת שקלים (זו)].

ק: דאָגן - אדיש (קא). פירוש ראשון ברש"י (קא). ד"ה שדעתו וד"ה רחבה). פירושו השני - לעניין רגזות; ובדומה לזה פירש רשב"ם בב"ב (קמה: ד"ה קצרה).

קא. הַשָּׂר פסוק אפי' משייר-השירים כמין זָמַר וכו'. כתבתי ע"פ פרש"י (ד"ה ה"ג הקורא שיר השירים), ד"אע"פ שמשיר-השירים הוא ועיקרו שיר - אסור לעשותו כמין שיר אלא בקריאתו. ובמסכת **כלה רבתי** מן המסכתות הקטנות (א, ו) מבואר טעם אחר לדין הברייתא: "כגון דזמיר ביה ודעתיה על הירחור". והעיר בזה הרב **חיים קניבסקי** בביאורו שם. וע"ע מה שהביא **במרגליות הים** (אותיות ב-ג).

ושם, 'עשוני בניך ככנור שמנגנים בו לצים'. ומצאתי בספר **ככר לאדן** מהרב חיד"א (ס' א - מסכת כלה), שכתב על זה: "מכאן תוכחה, ונשא"ו יגון ואנחה, ללומדי 'מסכת שפזרים', כי בודאי הוא עון חמור לחבר דברי ליצנות מעין דוגמה למשנה ותלמוד קדשי קדשים, ומביאין קצת פסוק ומקפכין דברי אלהים חיים לשחוק, וק"ו למי שחיבר כמו מקרא...".

היורק ולוחש וכו' ובהערת השוליים ולהתראפא בד"ת אסור וכו'. ע"ע מהרש"א לעיל (צד. ד"ה ליקרי).

בשבת סכים וממששים בבטנו של חולה בשינוי. מש"כ שמדובר בחולה - כ"כ רש"י (ד"ה וממששין במעיים). ועיין שבת (קמז). דתנן: "סכין וממששין אבל לא מתעמלין", ופרש"י שם (ד"ה סכין): "סכין שמן בשבת וממששין ביד על כל הגוף להנאה" (ובגמ' שם: איתא לברייתא דהכא, סכין וממששין בבני מעיים וכו'). וכתב כאן ביד **דוד**, דרש"י כאן לשיטתו (יבמות עד. ד"ה שמונת) ש'סיכה כשתייה' מדאורייתא, ועל כן פירש בחולה, שכיון שסיכה כשתייה אין איסור מצד רפואה, שהוא כשותה. וצ"ע ל"ב"ח א"ח ס' תריא (אות ב ד"ה גם הר"ן). ולדעת הסוברים דסיכה רק מדרבנן אין מפרשים דבחולה מיירי אלא בבריא, ומשום שהוא לתענוג מותר. עכ"ד יד דוד. ולפי זה יש לדון מדוע בשבת פירש רש"י המשנה בברייתא ולהנאה. ואולי י"ל שמשום שבגרסתו שם ליתא 'בבני מעיים'. וכאן פירש בחולה, דבברייתא גרסינן 'בבני מעיים'; ותו, דתניא הכא נמי 'ומעבירין כלי על גב העין בשבת', אלמא בחולה עסקינן. [וע"ע שעה"צ ס' תריא ס"ק ב. שמשלשון רש"י ביומא (עד. ד"ה שבתון) משמע דשאר עיניוים ביה"כ הם מדרבנן וקראי דהתם אסמכתא בעלמא. וע"י שיח יצחק יומא שם (ראה הערתנו ליומא עו. בס"ד)].

לא בכלי האסור בטלטול. כתב **בפרי מגדים** (או"ח אשל אברהם סימן שכח ס"ק נ), שמה שהתירו הוא מפני שאין ניכר שהוא לרפואה, שדרך העולם לשים כן; ומשום הכי כלי האסור בטלטול כי אם לצורך גופו אסור, שאז נראה כרפואה (והניח בצ"ע).

ולוחשים בשבת נחש ולעקרב שלא יזיק ואינו כצד. רש"י (ד"ה ולוחשין על נחשים). הקשה בספר באר שבע, ששינוי במסכת עדויות (ב, ה): "הצד נחש בשבת, אם מתעסק שלא ישכנו - פטור", ובמסכת שבת (קז). אמר שמואל שהוא מותר לכתחילה; וא"כ אף צידה ממש הותרה! עיין שם. וכתב הרב שמואל אליקים קדר **בתוספת אהל** (שבת חלק ב, בהערות על משנה ברורה, ס' שטז ס"ק כז), ע"פ דבריו בספרו אהלי שלמה (חלק ב, ס' ו פרק ד טע' ב), שזו מחלוקת שמואל (שבת קז), המתיר לצוד נחש שלא יישכנו, שאין זו צידה כלל) ורב (שם קז); שצידת נחש היא מלאכה שא"צ לגופה 'פטור' אבל אסור, ולא דמי להיתר צידת עקרב שהקז קרוב לוודאי יותר, והפנה לחידושי רע"א שבת קז). וכאן ביקש רש"י לבאר את הברייתא כפשטה והעמידה כשיטת רב. אך לשמואל יהיה ביאור הברייתא כאן שמוותר ללחוש על מקום הנשיכה (אחר שנשכו) ולא אסור משום שיחה-בטלה או רפואה בשבת, וכדכתבו בבאר שבע (בסוגיין) ובאליה רבה (או"ח שכח ס"ק נד) ע"פ רמב"ם וטור. מחלוקת רב ושמואל נידונה גם בהערותנו לשבת (קז), ראה שם.

עוד שם. לגבי דין הלחישה לנחשים בכלל, הקשו ראשונים מדלעיל (סה). שיש בזה משום "חומר חב"ר" ואף כשמתכוון שלא יזיקו (אא"כ הוא פיקוח נפש - רש"י שם ד"ה אסור). ולכאורה אין משמע כ"כ שבסוגייתנו מדובר בפיקוח נפש. עיין **רי"ף** (טז: בדפיו). ולשיטת רש"י תירצו לחלק בין חיבור ואיסוף, ובין עצירת נחש בודד (**מנחת חינוך**, **צפנת פענח**) או עיכוב (**רמ"ה**). ראה על כך בהערותנו לעיל (סה).

כשחלה ר' אֶלְיָעֶזֶר באו תלמידיו/זקנים לבקרו וכו'. ע"י לעיל ספ"ז (סח). "כשחלה ר' אליעזר נכנסו ר"ע וחביריו לבקרו..." בפטירת ר' אליעזר, ומשמע שרק אז נכנסו אצלו ולא קודם לכן ("ועד עכשיו למה לא באתם?"), וגם שם צוין שישבו במרחק 4 אמות (בגלל הנידוי). וע"י מרגליות הים (אות כז) שהעיר ממקומות נוספים. ושמא צ"ל שמעשה אחד היינו דהכא ודלעיל, ואכן ישבו ברחוק ארבע אמות. או שמא מעשה דהכא לא היה במחלתו האחרונה, אלא בחולי אחר שחלה עוד לפני הנידוי, ובאו לבקרו, ונרפא ממנו. ומשמע כאופן האחרון, שהרי כאן ר"ע אומר "כל זמן שאני רואה רבי שאין יינו מחמיץ... אמרתי חס ושלום שמא קיבל רבי עולמו, ועכשיו שאני רואה רבי בצער...", ואם היה אז מנודה הא אין צער גדול מזה.

קא: (השמטה. אבא שאול: ההוגה את השם באותיותיו, הבאנו לעיל בראש הפרק, צ. [וע"י כאן במרגליות הים אותיות ג-ד]).

3 מלכים ו-4 הדיוטות. במהלך הדפים הבאים עלו שמות נוספים לכך (עיין כל אחד במקומו) - אבשלום (קג); כל מלכי ישראל הרעים ואחז ואחזיהו (קג); מיכה בעל הפסל (קג); יהויקים (קד); אחז (קד); ר'עוד אחד (קד);.

קב. תורתו של ירבעם אין בה דופי. בסוטה (כא). א"ר יוסף: תורה אף בעידנא דלא עסיק בה אגוני מגנא, אצולי לא מצלא. ומפני כן כתב הרב חיד"א בספרו **מראית העין** (להלן קג: ד"ה ויש לחקור): "ושמא היה מתגאה בתורה וכמה דאמרין לעיל דגסות הרוח שהיתה בירבעם וכו', ונמצא שלא היה לשמה כדחזי, ובתחילה היתה תורתו בלי דופי, שהיה מכיין אל האמת, שעדיין לא נשתרש בגסות הרוח, ואח"כ היה הולך וגדל בגאוה ועבירה גוררת עבירה, ומעולם לא היה לשמה לגמרי, ולכן לא ניצול".

(מלהלן קג: ירבעם דרש 103 וכו' מנשה 55. לשון **מהרש"א** (שם): "אשמעינן דאין לאלו ג' מלכים חלק לעוה"ב, שהרי ידעו רבונם שפיר ומרדו בו. ונקט תורת-כהנים, שהיא כלל עבודה שיתקברו לשמו יתברך ע"י הקרבנות, והם רחוקו עצמן ממנו יתברך ברוך-הוא לקרב לעבודה זרה". וע"י **מראית העין** להרב חיד"א (קג): חלק מדבריו הבאנו בהערותנו החיצוניות לעיל לגבי ירבעם). למשמעות המספרים (55, 85 ו-103) עיין **בן יהוידע** (קג):.

קב: משתין בקיר. כאן **פרש"י** (ד"ה משתין בקיר): ת"ח, מְשִׁית בקירות לַפּו. אמנם בבבא בתרא (יט:): מבקש רבב"ח ללמוד מהפסוק שמוותר לאדם להשתין בצד קיר חֲבָרוֹ, ואיתותב, ולגבי פירוש הפסוק מסיקה הגמ': "התם הכי קאמר: אפילו מידי דדרכיה לאישתוני בקיר לא שביקנא ליה, ומאי ניהו?- כלבא". ורש"י בשמואל (א-כה, כב, לגבי נָבֵל) הביא שני הפירושים, ואת הפירוש שכתב כאן כתב בשם **תרגום יונתן**: "יונתן תרגם ידע מדע, "

משית קירות לבו. דבר אחר: אפילו כב שדרכו להשתין בקיר". והנה רד"ק (שבפירושו למלכיסא יד, י, לגבי ירבעם, ושם כא, כא לגבי אחאב, הביא את שני הפירושים) כתב על דברי הגמ' בב"ב שהם "על דרך ההפלה" או "דרך גוזמא" (ואין הכוונה ממש שגם הכלבים יישמדו). ובהגהות **בארות המים** (רבי משה מרדכי שטגר) בסוגיין הגיה בדברי רש"י "ת"י" במקום "ת"ח", כלומר - רש"י כאן מביא את הפירוש בשם תרגום יונתן (וכלשון רש"י במלכיסא יד, י, לגבי ירבעם). וואולי בחר כאן רש"י את הפירוש המתאים לרובד הדרשה הנזכרת כאן, "ועצור ועצור" - בעוה"ז ולעוה"ב. עיין במפרשי המקרא על הפסוק, שלפי פשוטו "עצור ועצור" הוא המשך של "והכרתי לאחאב..." במשמעות של ממון או אדם השייכים לו. וזה מתאים לרובד הפשוט הנלמד בגמ' בב"ב, ש"משתיין בקיר" "משתיין" כפשוטו ומדובר בכלב. אך ברובד הדרשה שבסוגייתנו, ש"עצור ועצור" אינו ממש כפשוטו אלא מתייחס לעוה"ז ולעוה"ב, נוח ג"כ לדרוש כתרגום יונתן ולא לפרש שהפסוק מתייחס לכלבים. ובספר **אבן יעקב** (בירורים בהלכות שמחות; עמ' 14 אות ג) הביא בעל ציץ אליעזר מדברי אביו (**הרב יעקב גדליהו וולדינברג**) בעניין זה, שרש"י כאן (לפי גרסתנו) ביקש להזכיר עונש נוסף לאחאב שנרמז כאן. דלעיל (פב). אמרו שענשו של הבעל גויה הוא "אם ת"ח הוא לא יהיה לו ער בחכמים ועונה בתלמידים", ו"ער - חריף להבין ולהורות בין החכמים" (רש"י שבת נה:). והרי אחאב נשא בת אל נכר - איזבל בת אתבעל מלך צידונים (מ"א טז, לא), וא"כ נרמז כאן העונש על כך, שנכרת ממנו ת"ח המשיח לקירות לבו להבין ולהורות.

תשובת מנשה. לרבנן גם הוא לא שב ממש אלא מחמת ירָאָה, שבא בעלילה ולא בלב שלם (כדאמרין, קא:). כ"כ **בתפארת ישראל** (על המשנה, אות יא). ועוד י"ל, שתשובתו של מנשה לא הצליחה (למרות מאמציו) להחזיר את העם למוטב ולתקן את מה שלימדו מנשה בשנותיו הרעות, ולכן גם לא נזכרה בספר דברי ימי העם - הוא ספר מלכים; כיוון שהעם המשיך בחטאי בעקבות מנשה 'הישן'. ורבי יהודה מכריע את דין מנשה לפי הפן הפרטי, שעשה תשובה ותיקן את מעשיו, אע"פ שבפן הלאומי נשאר בעיקר מורשתו הרעה. ע"פ מה ששמעתי **מהרב מנחם שחור**.

צדקיהו. ובהערת השוליים. בדברי חז"ל לא אחת נזכרת צדקותו. אך בפסוקים אין בתיאור כלפינו כל ביטוי צדקות; ואף להפך. וז"ל **תוס'** במו"ק (כח:): "צדקיהו מלך יהודה - צדיק גמור היה; אבל במקרא לא מצינו יותר כי אם שצָנָה להעלות ירמיהו מן הטיט" (והדברים אמורים ביחס לדברי ר"א בן עזריה שם, "שלא עשה אלא מצוה אחת, שהעלה ירמיהו מן הטיט"). ועיין על כך מאמרו של **הרב איתן שנודופי** (בשני חלקים, בבטאון שמעתין 161-162, סוף שנת ה'תשס"ה; ייתכן שנכנס אח"כ לספרו הדר הנביאים, וכעת אינו תחת ידי), שצדקיהו מבחינה פרטית היה צדיק, אך הנביאים מביטים על התקופה במבט לאומי של עם ישראל, ולמעשיו הטובים של המלך (שלא אזר כוח להתגבר על ההשפעה הרעה של השרים) לא היתה השפעה על מצבו הרוחני של העם. ע"ש באורך ובשילוב מקורות רבים. וכן ע"ל באורך במאמרו של **הרב יצחק לוי** - האחרון למלכי יהודה (המעין תמוז ה'תשל"ו), ובספרו פרשיות בספרי הנביאים - שמואל, עמ' שעד ואילך).

קג: אחזיה ואחז מיהודה וכו' לא יחיו ואין נידונים בגיהנם. עיין רש"י (ד"ה לא חיו וד"ה אחז ואחזיה). וכתב **ביד רמה**: "אלא הרי הן כרוחות שמנשין בעולם, שאין להן לא הנאה ולא צער. ויש לפרש דלא סגיגא דלא הוי צערא כי קיימי בהאי עלמא תתאה ובעו למיסק לעלמא דאתי מיניה ולא שבקי להו; אבל צערא דגהינם לא, והכי מסתבר. וכי תימא: מה טעם אינן נידונין? לפי שנשתדלו בהצלת נפשות ונלחמו מלחמת חובה ונצטערו בצערן של ישראל".

(קד.) לאחז יש חלק לעוה"ב, שכן מזכה אביו. ובהערת השוליים. הוקשה לי, שלכאורה לא היה צורך בזה, שהרי חזקיה גירר עצמות אחז אביו במיטה של חבלים, ופרש"י (בפסחים נו. ד"ה גירר עצמות) שהוא משום כפרה, ולקידוש השם שייסרו הרשעים. ובחיפוש באוצר החכמה, מצאתי כי בספר **אגדת אליהו** על אגדות הירושלמי, לרבי אליהו הכהן מאיזמיר (יצא הראשונה איזמיר, ה'תקט"ו / סלונקי, ה'תקפ"ה; מהד' חדשה ח"ג) במסכת פסחים (פרק ט סימן ב) עמד על כך, ונביא מעט מלשונו: "דהנה פירש (רש"י) תחלה 'משום כפרה', ואם תאמר: הרי הפן הצדיק מכפר על אביו ולא היה לו צורך לזה לכפר עליו - לזה חזר לומר: 'מפני קידוש ה', שיתגנה הרשע וינסרו הרשעים'. כלומר - אין, הכי נמי, דצדקות בנו היה מכפר עליו; עם כל זה גיררו במטה של חבלים, כדי שיראו בגנות הרשע וינסרו הרשעים. ואם תאמר: וכיון שלא היה ממש משום כפרה, שהרי הוא מכפר עליו, כמדובר - למה הזכיר 'משום כפרה'?, לימא 'גירר עצמות אביו משום קדוש ה' שיתגנה הרשע וינסרו כל הרשעים'; יש לומר: הזכיר 'משום כפרה' תחילה - ללמדך בעלמא שאם לאיזה רשע שאין לו בן צדיק לכפר עליו - אם יקברוהו בבזיון כזה יש לו עם זה כפרה; ודוק. ובמסכת ברכות פרק ראשון (י:): הובא מאמר זה, ולא הזכיר רש"י 'משום כפרה', דאי משום זה לא הוה צריך, דכיון שהוא צדיק היה מכפר עליו, כדפרישית...". אך **בחתם סופר** בפסחים כתב שעצם הביזיון הזה שלאחר המוות אינו מכפר אלא בתוספת קידוש השם שנגרם מזה אצל אחז: "נראה דרצה בזה דבזה לא ה"ל כפרה, א"כ כל הרשעים יתגנו אחר מותם ויתכפרו; ומה איכפת לעצמות היבשים במטה של חבלים? - אלא ע"י שנתקדש השם וינסרו הרשעים ויהרהרו תשובה ע"י ה"ל קצת כפרה שזכה הרבים ולא גרע מעובדא דר"ע שלמד קדיש לְכָן הָרָשָׁע וזכה על ידו (מובא בספר קב הישר פרק פ, ע"ע תנא דבי אליהו זוטא ס"פ יז, כלה רבתי רפ"ב ו' הערתנו שם בס"ד) כמבואר". ולכאורה, יהויקים שאני, שהתכפר לו אחרי מותו, שבזיונו באייקבורתו לאורך דורות גדול לאין ערוך מבזיונו הזמני טרם קבורתו. אמנם עדיין ייתכן שלא היה צריך אחז לכך, והיה מתכפר אף ללא גרירת עצמותיו; אלא שמא י"ל שחזקיהו עשה כן בתחילת מלכותו, ועדיין לא היה בטוח בצדקותו לתלות בזכות עצמו שתכפר על אביו.

אך אין אב מְזַכֵּה את בנו (מלהלן קד.). ובהערת השוליים הובא **משו"ת רשב"א** (ח"ה ס' מט). נביא מעט מלשונו הזהב: "והאב מוליד לבנים, והבן חֶלֶק מהאב בגוף - הבשר והגידין והעצמות, והאם נותנת אודם שבפנים. אך הנפש חלק מחלק הקדוש ברוך הוא, ואינה נמשכת מאב לבנים. והוא אמרם ז"ל (נדה לא). האב נותן בשר וגידין, והאם נותנת אודם ושחור שבעין, והקב"ה נותן לו נשמה. וכשאדם מת הקדוש ברוך הוא נוטל את שלו ומניח לאב ואם חלקם, שנאמר 'וישוב העפר אל הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה'. ולכן שכר העוה"ז הוא גופני נמשך מאב לבנים, והוא כלל מה שאנו אומרים 'זוכר חסדי אבות'; ולא תמה זכות אבות להיטיב את בניהם בעולם הגשמי וכתוב ועושה חסד לאלפים וכו'. אבל מה שאמרו בְּרָא מזכה אבא ואבא לא מזכה ברא', הוא בעולם הנשמות...". ע"ש. ולגבי דוד שהתפלל על אבשלום (סוטה י:): והעלה מהגיהנם (וי"א שאף לעוה"ב) - כתב **רשב"א** שהוא משום שהתפלל עליו אחרי מותו: "אמנם מי שעושה צדקה או תפלה בעד מי שכבר מת - מועיל למת, והוא מאמרם בדרד מלך ישראל שאמר בני בני וכו' (במס' סוטה דף י' ויע"ש בתוס' ד"ה דתאי); וזהו מה שנהגו ישראל בצדקות וניחות נפש". אך **במרגליות הים** (אות ט; ע"ש) כתב, שדוד התפלל מפני שאבשלום נענש על ידו, וְעֵנֹשׁ לְצַדִּיק לא טוב' (משלי יז, כו) ומי שחברו נענש על ידו אין מניסין אותו במחיצתו של הקב"ה (שבת קמט:), ולכן הועילה תפילתו (משמע שכונתו שהתפלל דוד על עצמו להינצל מדבר זה), וממילא אבשלום זכה.

אין אברהם מציל את ישמעאל (קד.). מכאן שישמעאל מת ברשעו. וכו"נ ברש"י במגילה (ריש יז.). אך בב"ב (טז:): אמרין שישמעאל עשה תשובה! **יד דוד**: אמוראים חלוקים בכך (ע"ש, וראה הערתנו בב"ב).

יהויקים. יש לו חלק לעוה"ב כי לא נקבר (קד.). ע"י לעיל (מז:): "סימן יפה למת שנפרעין ממנו לאחר מיתה, מת שלא נספד ולא נקבר...". ועיין **מהרש"א** (להלן קד.), שהסביר כיצד ענשו הוא מידה כנגד מידה.

אבשלום. עיין **תוס'** בסוטה (י: ד"ה דקרב), שלר' מאיר אמנם בתפילת דוד עלה מ-7 מדורי גיהנם וקרב גופו אל ראשו, אך לא זכה לעוה"ב; והוא מאלו ש'אין חיים ואין נידונים' כאחזיהו ואחז ומלכי ישראל שעשו הרע, והאי דלא חשיב ליה בהדיהו - דלא חשיב הכא אלא מלכים. ולגבי עצם העלאתו ע"י דוד אביו, ראה הערתנו לעיל בסמוך.

אבשלום. ע"ע יומא (סו:): ברש"י (ד"ה פלוני מהו), בר"ח ובתוס' רא"ש (ובשא"ד).

מְקַרְבֵּת, יתרו. זכה ויָשָׁבוּ בניו בלשכת הגזית (גמ', קד.). עיין **מהרש"א**, דלהלן (קו). נָאֵמַר שהוא בזכות שברח מעצת פרעה. וכתב, שבזכות "קראן לו" זכה לבוא בקהל, ובזכות בריחתו זכה ללשכת הגזית (וכשרותו לבוא בקהל אֲפָשָׁרָה לזה להתרחש). ע"ש.

קד. דינם של אחז, אמון ויהויקים שולב סמוך למעשיהם שהבאנו בדף הקודם.

ומעשה ב-2 שבוים. עיין דקדוקי סופרים להמשך המעשה (שלחלק ממנו התייחס רש"י קד"ה דף).

איכה. כאן נדרשים פסוקים ממגילת איכה, בעיקר מפרק א. בתחילה סברתי להוסיף בהערת השוליים כל דרשות איכה מן הבבלי, אך ראיתי שרבות הן. ולכן בהערת השוליים יצינו רק חלק (בעיקר העוסקות בעניין החורבן). וכאן מצורף מפתח לאיכה לתלמוד בבלי, מסודר לפי פרק ופסוק - ע"פ פרויקט השו"ת. המעין ימצא שלא כל ההפניות אכן עוסקות בדרשות שיש להן קשר ברור אל החורבן (למשל: יבמות סג: "נתנני ה' בידי לא אוכל קום" זו אשה רעה וכתובתה מרובה), ולעתים אלו אִזְכּוּרִים בלבד. פרק א. (א) תענית כ. מועד קטן כו. סנהדרין קד. (ב) מ"ק כו. סנהדרין קד. (ג) מ"ק כו. (ד) ברכות כח. מ"ק כו. (ה) מ"ק כו. גיטין נו: סנהדרין קד. (ו) שבת קט: יומא נג: (ח) יומא נד: (ט) יומא נו. בבא קמא נה. (י) יבמות טז: (יב) סנהדרין קד: (יג) סנהדרין קד: (יד) יבמות סג: (טו) פסחים עז. תענית כט. סנהדרין צו: סנהדרין קד: שבועות י. (טז) גיטין נח. סנהדרין צח: (יז) תענית כ. יבמות טז: קידושין עב: (יח) תענית כב: פרק ב. (א) חגיגה ה: (ב) גיטין נו. (ג) גיטין נו. (ח) פסחים פו. (ט) סוטה ט. בבא קמא נה. (י) נדרים סה. (טז) סנהדרין קד: (יט) תמיד לב: (כ) סנהדרין ז. יומא לח: (דואג בן יוסף) פרק ג. (ו) נדרים סד: סנהדרין כד. עבודה זרה ה. (ח) ברכות לב: בבא מציעא נט. (ט) ראש השנה כג: (נסתתמו הדרכים) (יז) שבת כה: (כג) חגיגה יד. (כה) סנהדרין לט: (כט) חגיגה ד: (לא) חולין ז. (לג) מגילה יב. (לט) קידושין פ: (מ) ברכות ה. (מא) תענית ח. תענית טז. יבמות קה: (מד) ברכות לב: (נא) סוטה מט: גיטין נח. בבא קמא פג. (נג) ערכין טו: פרק ד. (ב) גיטין נח. (ג) חולין סד: (ו) סנהדרין קד: (ח) כתובות י: (ט) בבא בתרא ח: (י) סנהדרין קד: (יא) בבא קמא ס: (יט) ראש השנה כא. (כ) תענית כב: (יאשיהו) (כב) ברכות נו. פרק ה. (ד) יבמות קח: (יא) יבמות טז: קידושין עא: (יד) סוטה מח. (בטל השיר). ועוד בענייני החורבן, עיין בהרחבה גיטין (נה--נח). ובמה שצינו שם בס"ד.

יש שדרשו: כל האמורים באים לעוה"ב וכו'. "דורשי רשומות" (דורשי פסוקים, רש"י ד"ה דורשי רשומות, ועי' מרגליות הים אות יז). ובמרגליות הים (אות יח) דקדק בלשון האמורה כאן "כולן באין לעולם הבא" ולא "יש להם חלק", שדורשי הרשומות לא חלקו על המשנה (צ). שפנתה את אלו כמי ש"אין להן חלק לעולם הבא"; והחילוק - כמו שהסביר שם לגבי דור המדבר (קח). אות ב, מובא בהערתנו להלן קי: בס"ד) - ש"אם כי לכל אחד מישראל מובטח חלק לעוה"ב, הנה הם לא לקחו חלק ונחלה רק כל אחד כפי שזכה" (ראה הערתנו להלן שם). ועי' מש"כ עוד במרגליות הים כאן בשם רבי צדוק הכהן מלובלין בספרו **מחשבות חרוץ** (אות יא), "...ואבל כשיגלה אורו של משיח, שהוא שער הפניסה על ידו לעולם הבא - יתגלה אור התי"ז דפירושו רושם, שהוא אור הַרְשִׁימוֹ שהיו דורשי הרשומות מפירים גם על פושעי ישראל דכולם יש להם חלק לעולם הבא (סנהדרין ק"ד ב), דאף דניתק כל האור עדיין נשאר רושם, וכל שרישומו של אות ניכר הרי יש צורת אות עליו...". וכל זה רק בזרע ישראל, שלא ידח מהם נדח, משא"כ בבבלעם (מחשבות חרוץ ט).

עלי להשלים בינם לבין דוד (קה.). עי' להלן (קו): "אמר הקב"ה לדוד: ניתי דואג לעלמא דאתי" וכו'.

קה. קוסם באמתו כשהסתלקה נבואתו. להלן (קו.), "בתחילה נביא ולבסוף קוסם", ופרש"י (שם ד"ה ולבסוף): "ולבסוף - שנתן עיניו לקלל את ישראל ניטלה ממנו נבואה ונעשה קוסם". והקשה **בבן יהודע**, שהרי בפרשה אמרו מנבואותיו, וזה אחרי שנתן עיניו לקלל! לכן הכריע כפירוש **יד רמה**, שהוא: מאז שניעץ בבלק. וּבַדְעַת רש"י, לכאורה אפשר שכוונתו אינה שבזמן שנתן עיניו הסתלקה הנבואה מיד, אלא שפסיבת זה הסתלקה אחרי פרשת הברכות. אך אפשר להבין דברי רש"י כפשטם, ולא פירש כיד רמה - מפני שכאן אמרו שהיה קוסם באמתו ומקרא ד"נופח וגלוי עינים" שנאמר טרם יעץ בבלק; ובעל-כרחנו היה קוסם טרם העצה. ולגבי הקושיה על פירושו, מ"מ, ייתכן ששבה אליו הנבואה רק לברכות האמורות ותו לא. [אמנם יש לעיין מה כוונת רש"י שנתן עיניו, אם בהסכמתו ללכת עם שרי מואב, או כשעמד מול המחנה ופתח פיו כדי לקלל].

קה: רגע כעסו וכו'. נקטנו כאן המספר המובא בברכות (ז). אך בע"ז (ד). המספר מעט שונה. ומ"מ בספר הישר שם (מהד' ירושלים ס' תרצא) הגיה **רבנו תם** ע"פ תוספתא: אחד מ-13,824, והם 24 בחזקת 3 (שהשעה מחולקת לעונות, והן לעתים, והן לרגעים; ע"ש). וב**תוס' רבנו אלחנן** שם כתב: "וא"צ להגיה, דהרבה ענינים רגע הם...". ע"ש. ראה הערתנו למסכת ע"ז בס"ד.

ושם. הקשו **בתוס'** (ברכות ז. ד"ה שאלמלי; ע"ז ד: ד"ה רגע כמימרא): מה היה בלעם יכול לומר בזמן פה קצר? (לשם השוואה, הזמן הקרוי כיום 'שנייה' הוא 1/3600 בשעה!) ותירצו בשני אופנים: "ויש לומר: היה אומר 'פֶלֶם'! והקב"ה הפכו ואמר 'מלך', כדכתיב 'ותרועת מלך בו'. ורבי אליהו היה מפרש שאין צריך, רק להתחיל קללתו באותו רגע; תדע שהיה רוצה להאריך בקללתו, כדאיתא בחלק: מברכותיו של אותו רשע אתה למד מה היה בלבבו" (מתוס' בע"ז; ובברכות כתבו בקיצור). ביחס לתירוצם הראשון, אמר לי **הרב יאיר הס**, שהבחין כי שלוש הברכות של בלעם לישראל (ללא דברי הפתיחה שלהן, וכך ציין אותן מהר"ל, נצח ישראל ס"פ נט, בהקבלה לאבות) - "כי מראש צָרִים" (כג, ט), "לא הביט אָוֶן" (שם, כא) ו"מה טבו אהלֶיךָ" (כד, ה) - ראשיהן הם אותיות כל"ם, והנראה מזה שבלעם הכניס את כוונת פֶלֶם' בתוך ברכותיו.

קה: כשישכחנה וכו' 3 מלאכי-חבלה - השכיחו תלמודו שרפו נשמתו ופזירו עפרו בבתי כנסת ומדרש. הדברים מבוארים **בתורת חיים** (הביאו במרגליות הים אות יט): "דאי לאו דשכח תלמודו תחילה - לא היתה האש שולטת בנשמתו, כדאמרין בפ"ג דחגיגה (כו): תלמידי חכמים אין אור של גיהנם שולטת בהן ק"ו מסלמנדרא...". "ואחד שפזר עפרו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות - להיות מדרס לכף רגלי הצדיקים וכדאמרין בפ"ק ד"ה (ז): פושעי ישראל בגופן לאחר שנים עשר חדש נשמתן נשרפת ורוח מפזרתן ונעשין אפר תחת כפות רגלי הצדיקים...".

אחיתופל. לא התפרש בגמ' המקור לכן שאין לו חלק לעוה"ב. וב**תוספות יום טוב** כתב: (א) הפסוק "אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם" (תהלים נה, כד) נדרש על דואג ועל אחיתופל כאחת (סט: קו:), ומזה מוכח שהם שווים. (ב) "יוחנק וימת ויקבר" (ש"ב יז, כג), "יוחנק" בעוה"ז "יומת" לעוה"ב. **מרגליות הים** (לעיל צ. אות כא; ע"ש): כדין המאבד עצמו לדעת.

שָׁאֵלוּ 400 שאלות. בחגיגה (טו): הגרסה 300; והגיה שם בדקדוקי סופרים כסוגייתנו.

קה. דוד ביקש וכו'. סוגיות רבות בתלמוד הבבלי עוסקות ב**דוד המלך**. בהתאם לסוגייתנו, ננסה להתמקד בביקורת של רז"ל על מעשים שלו. בבירור זה מטרותנו להבין את דברי חז"ל ב**תלמוד הבבלי** בנושא, תוך בירור היחס בין הסוגיות השונות שבו (אין כוונתנו לעסוק בדברי הנביא כלשעצמם, אלא באופן הבנתם בעיני חז"ל בתלמוד הבבלי; ולא בכל המדרשים, אלא בתלמוד הבבלי, למרות מובאות מעטות שנביא מחוצה לו. יצוין כי בנושא זה נכתבו דברים רבים, בהבטים שונים; במסגרת זו אין ביכלתי לעיין בכל הדברים שנכתבו בנושא זה, אלא בעיקר בתלמוד הבבלי עם המפרשים המקובלים והנפוצים). **הדיון המלא בנושא ארך מאוד, ובגרסה זו של הקובץ נביא רק את סיכומו; הדיון במלואו מובא בסיעתא דשמיא בקובץ השלם שלנו על מסכת סנהדרין.**

טז) לסיכום. במקומות רבים בתלמוד הבבלי דנו רז"ל במעשיו של דוד המלך. במספר מקומות נידונו חטאיו, המובאים בפסוקים. לגבי **מניין ישראל**, רב הונא (בהשוואתו בין שאול לדוד) הזכיר אותו כאחד משני החטאים שעליהם לא נענש דוד באיבוד המלוכה. בברכות הוזכר מעשה זה כעונש על שהתבטא כלפי הקב"ה בלשון הסתה. בפסוק במלכים לא הוזכר, ובמפרשים נאמר שהיה זה 'כעין שוגג או אנוס'. לגבי **קבלת לשון הרע** על מפישות מאת העבד ציבא, לדעת רב חטא בזה (בגמ' בשבת הניחו בקישיא' ממאמר אחר של רב), ומזה נוצרו והתגלגלו פילוג הממלכה והגלות. ולשמאל לא חטא, כי 'דברים נְקָרִים ראה בו'. חלקו מפרשים והאם גם רב מסכים שלא היה זה חטא גדול כל"כ כי 'דברים נְקָרִים ראה'. רב הונא לא הזכיר חטא זה, והגמ' מסבירה שסבר כשמאל שאינו חטא, והאם סבר כרב כרב נפרע בפילוג הממלכה. לגבי **הריגת אוריה**, הפסוק במלכים (בימי אַבְנִים), ובעקבותיו רב, מנקה את דוד מן הכל חוץ מזה. רב הונא מונה אותו לאחד משני חטאי דוד שלא נפרעו מגופו. רבי מצמצם את הטענה כלפי דוד לעניין הַמְנִיחֵתִי - 'שהיה לך להרגו בסנהדרין'. אף שנעשה זה על ידי שליח, נתבע עליו דוד; ולדעת שמאי יש שליחות לדבר עברה, וחלקו תירוצים בגמ' האם אכן למד מכאן והאם לכל התורה או רק לרצח, והאם רק דיני שמיים (וחכמים מחייבים דיני שמיים בגורם בלבד) או אף דיני אדם. מן המפרשים יש שכתבו ששונה דין שליח אצל מלך, והמלך מתחייב. לגבי **בת-שבע**, יש אריכות בבבלי. לפי הסוגיה

בשבת - רשב"י ורבי רוב - דוד לא חטא באשת איש, שלא ייתכן שמלך קדוש ובעל השראת-שכינה כמוהו היה נתון לתאוות היצר, והסובר ששני הדברים ייתכנו באדם אחד "אינו אלא טועה"; אלא היה גט (לרש"י על תנאי, ולר"ת ללא תנאי). נראה שזו הדעה המרכזית בבבלי. כך סובר ר' יוחנן בב"מ. וכך סוברת הסוגיה בע"ז (ריב"ל, רשב"ל) ש"לא היה דוד ראוי לאותו מעשה" אלא היה 'נזר מלך' כדי להורות דרך תשובה. בכל הבבלי אין חולק במפורש על שיטה זו; ו'חטא' שנזכר במספר סוגיות ביחס למעשה זה אינו בהכרח אשת איש. בשלוש סוגיות משמע שיש חולקים: הסוגיה בימא בעת רב הונא; תירוץ-ראשון בכתובות; מחלוקת התנאים בב"ב האם לא שלט יצר-הרע בדוד. עם זאת, הראיות משלוש סוגיות אלו ניתנות לדחייה, אמנם בדוחק מסוים. ונראה שיש מן המפרשים שהבינו שאין מחלוקת בין הסוגיות. הסוגיה הארוכה בסנהדרין לא הזכירה כלום מדברי הסוגיה בשבת; אך אין בזה כדי לומר שהיא חולקת. נקודות המבט של שתי סוגיות אלו שונה לחלוטין, וכל אחת ממוקדת ברובד אחר של העניין: בסוגיה בשבת נידון היבט המשפטי, והסוגיה בסנהדרין מלנה את התהליך בהיבט המוסרי-הרוחני שלו. על כן, נראה לומר שהסוגיה בסנהדרין (והסוגיות והמדרשים הרבים ההולכים בדרכה) נועדה ללמד אותנו מוסר ממעשה דוד - אל יביא אדם עצמו לידי ניסיון; צניעות; הפקרת דרכי היצר וערמתו; גם דבר המיועד לאדם עשוי להגיע אליו ע"י כישלון (השתדלות יתרה); אי-מחיקת חטאי אדם גדול; וידוי; קבלת הדין; התשובה, עומקה ועוצמתה; קבלת ייסורים; תפילה; דאגה לכבוד שם שמיים. לעומתה, הסוגיה בשבת באה ללמד מעט את המבט, וללמדנו שלמרות המוסר הרב שעלינו ללמוד מְחַטְאֵי הגדולים, כל נשכח את הפער הבלתי-ניתפס בין מעלתם ובין מעלתנו. הסוגיה בשבת היא כעין תזכורת: הקב"ה מדקדק עם הצדיקים; ותיאור חטאיהם, כפי שהוא בכתובים, נועד בעיקר בשבילנו - כדי לקרב את מעשיהם להבנתנו, על מנת שנוכל לקחת מהם מוסר; אך בעצם החטא אין כלל וכלל מקום להשוואה בינם ובינינו. נראה כי גם היחס הפמטני בין הסוגיות (הסוגיה בשבת, וכנגדה כמעט כל שאר הסוגיות) בא ללמד במה עלינו להתמקד בפרשה זו - המוסר הרב הנלמד בעקבות המעשה, והתהליכים שליוו אותו (לפניו ולאחריה), ובעיקר - התשובה לַחֲלָקָה.

קז: יחזי נענש שקרא לרבו בשמו (לעיל ק). [עייני מרגליות הים שם אות ה]. רמ"ה ומהרש"א (לעיל) כתבו שחטא זה הוא הסיבה לכך שאיבד את חלקו בעולם הבא. ובעיני עקב (על עין יעקב, לעיל) כתב, שהכוונה שזהו החטא שהכשיל אותו בחטאים החמורים אחר"כ, שבגללם איבד עולמו הבא. ומהר"ל מפרגא (חידושי אגדות, לעיל, ע"ש) כתב שמפני חטא זה לא הועילה זכות אלישע רבו להגן עליו.

על הַמֵּת 42 הילדים. ע"י סוטה (מו-מז).

חולה שנרפא, שאלישע הוא הראשון. ע"י תוס' בבבא בתרא (טז: ד"ה שכל חולה), שמדובר בחולי של מיתה. וכן אמרו שם, שהיו שנפצעו והחלימו.

לדור המבול אין חלק לעוה"ב ואינם קמים לדין. ז"ל יד רמ"ה: "לא ידון רוחי באדם לעולם" - לא תשוב רוחם לגופם לחיות לעולם; ומאחר שאין רוחם שבה לגוף נמצא שאין עומדין בדין, שאין הנפש והגוף נדונים אלא כאחד דרך קלקולן, כמו שפירשנו בתחילת פרק זה (צא:). ומפני מה אינן עומדין בדין לקבל עונשן? לפי שד"ק (ימים) בעונש שקבלו בעה"ז שהביא הקדוש ברוך הוא עליהן את מי המבול. אנשי סדום אין להם חלק לעה"ב - בטובה הצפונה בו לצדיקים שנקראת 'עה"ב' סתם; אבל עומדין לקבל עונש, אע"פ שקבלו מקצת עונשן בעה"ז, שהמטיר המקום עליהן גפירת ואש מן השמים; לפי שהרבו להרשיע יתר מדור המבול, כדכתיב 'זעקת סדום ועמורה כי רבה וחטאתם כי כבדה מאד' וראויין היו ליענש בעה"ז ובעה"ב.

"וימח... וימחה" בעוה"ז ובעוה"ב. יש מקום להעיר על שינוי בין שני הביטויים - בראשון המ"ם רפה, ובאחרון דגושה. והסיבה, שהראשון, "וימחה", הוא מבניין קל של שורש מח"ה, והוא מקוצר מתיבת "וימחה" (מקובל בגזרה זו, כמו "ויבן" מן ב"ה). הנושא של המשפט אפוא הוא הקב"ה, אשר מְחָה את כל היקום וכו'. לעומת זאת, באחרון המ"ם דגושה - "וימחה" - אותו השורש אך כאן הבניין הוא נפעל (נמחה), והדגש במ"ם משלים את הנז"ל הנופלת במקובל בכחאי גוונא (כגון: ויבנו); וכאן הנושא של המשפט הוא "כל היקום... מאדם עד בהמה...". לכן על הקורא להקפיד להרפות את המ"ם בראשון (שלא יישמע מְחָה ח"ו כהופך את התיבה לבניין נפעל). ע"פ רש"י ע"פ (בראשית ז, כג) וההערה שבתיקון קוראים איש מצליח.

אין נשמתם חוזרת לנְדָנָה (קח. "דבר אחר"). דהיינו, "נְדָנָה הוא לשון נרתיק, ור"ל: הגוף הוא התיק ונרתיק לקבל בו הנשמה", ולפיכך כוונת הפתוח ע"פ ש"הנשמה שראויה לחזור להיות חיה בתוך הגוף, כמ"ש ואת רוחי אתן בקרבכם וגו' - בקרב אלו לא ידון". מהרש"א.

נשמתם (דור המבול) תשוב לגופם והיא תשרפם. "נשמתן קשה להן בגיהנם"; רש"י (ד"ה נשמתן קשה): "נשמת עצמן שרפתן". ופירש מהרש"א: "לזמן התחייה, שיחזרו שאר הנשמות תוך הגוף - נשמתן של אלו קשה להן לָבֵא תוך הגוף, כי הנשמה בעצמה נעשית אש ושורפת את הגוף; וז"ש 'תהרו חשש תלדו קש' - שהגוף נעשה דבר המבעיר, דהיינו חשש וקש, והנשמה נעשית אש ותאכל הגוף".

קח. גם על נח נגזר. מש"כ שנלמד מ"ולא נה בהם", כן מפורש בגרסתנו (במשפט שהוסגר בסוגריים), וכן משמע ממה שלא פירש רש"י מהו "נה". אמנם בפרש"י (ד"ה כי נחמתי) הוסיף ללמוד מהסמיכות של "כי נחמתי כי עשיתם ונח" (ואפשר שתנא דבי ר' ישמעאל לומד משם ולא מהפסוק ביחזקאל).

"וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ" כלומר, שהטביע אותו במבול ושיקע אותו בארץ. כך נדרש כאן הפסוק - מהרש"א; וזו לשונו: "ומה שלא פירש כמשמעו, שהיה מתחרט על שעשאו בארץ - דלא איצטריך ליה, דכבר כתיב 'כי נחמתי כי עשיתם'. ואף על גב דהאי קרא קודם אבדן כתיב - 'יתכן לומר שהיה מתחרט על שגזרה גזירה על אבדן; וע"ל דאין מוקדם ומאוחר בתורה".

קח: "ויאל-אמה תכלנה מלמעלה" שתהיה יציבה. יד רמה, "...שאלו היה רחבה מלמעלה כרחבה מלמטה לא היתה יכולה לעמוד במים, אלא היתה מתהפכת לכאן ולכאן".

בהערת השוליים. משפטם שנה. תנן בעדויות (ב, י): משפט דור המבול שנים עשר חודש. ולפי המתבאר שם בדברי המפרשים, הכוונה לשנת חמה, שהרי החל המבול ב"ז במרחשון והסתיים ב"ז במרחשון שלאחריו; וכפי שנקט רש"י בפירושו לתורה (בראשית ח, די): "בשבעה ועשרים - וירידתן בחדש השני ב"ז, אלו אחד עשר ימים שהחמה יתירה על הלבנה, שמשפט דור המבול שנה תמימה היה". וכפי המבואר במדרש (בראשית רבה נח ס"פ לג; ילק"ש נח רמז טו). ועייני עלי תמר על הירושלמי (פאה א, א, סד"ה אמר ר"א פטור): "ואמנם מדברי הר"ש ושאר מפרשים בעדויות סוף פ"ב מבואר שאף דתנינן במתניתין 'משפט דור המבול יב' משפט רשעים בגיהנום יב' ח" - מ"מ לא דמי להדי, שמשפט רשעים בגיהנום הם רק י"ב חודשי לבנה, שנאמר 'והיה מידי חודש בחודשו' וכו', ואלו במשפט דור המבול יש להוסיף על י"ב חודשי לבנה עוד י"א יום ששנת החמה יתירה על הלבנה; עייני שם" [ראה גם הערתנו לעיל צד. לגבי משפט המצריים].

3 שימשו וכו' העורב, יורק הזרע לפיה (ע"פ רש"י ד"ה רק, ועי' מרגליות הים אות יז). עולה מכאן שתשישו פנים כנגד פנים. הוקשה לי, שבבכורות (ח). אמרו שרק 3 משמשים פנים כנגד פנים - אדם, דג ונחש; ואילו עורב לא הוזכר! ושמה כוונת רש"י, באמרו שהעורב רוקק הזרע מפיו אל פי הנקבה, לפיה של מטה, והיינו פנים כנגד אחר. אך זה דוחק גדול. ואולי בבכורות לא נמנו אלא אלו שמאז הבריאה משמשים פנים כנגד פנים, לאפוקי העורב שהוא מאז המבול. וצ"ע.

האריה חלה. ע"י מהרש"א (סד"ה למשפחותיהם) ותורת חיים.

קט. כגון בבל ובורסיף. מדובר כאן בעיר בבל, הסמוכה למקום המגדל, ולא בארץ בבל. הערים בבל ובורסיף דרומיות לסורא (בסביבתן הקרובה נרש וכפרי). וביחס לזה ראה הערתנו למסכת שבת (לו). בס"ד, על מה שאמר שם רב אשי ששמות בבל ובורסיף התחלפו. [ביחס לדור הפלגה ע"פ מהרש"א].

תוספת לגבי מגדל בבל. במסכת ע"ז (נג): איתא דע"ז שנטשוה עובדיה בעת שלום - ודאי ביטלוה. רב: וכן 'בית נמרוד', אף שנפוצו כבמלחמה, יכלו לחזור. ופרש"י: "בית נמרוד - מגדל שבנו דור הפלגה לעבודה זרה, ונמרוד היה מלך עליהם". כלומר, זהו מגדל בבל. והקשה שם בתוספות ר"ד מדברי הגמ' כאן (ר' ירמיה) שהכת שאמרה לעבוד ע"ז בלל ה' שפתם; ולא התפזרו כאמור בע"ז! והשיב: א. רב חולק על ר' ירמיה וסובר שכולם עשו לעבוד ע"ז (כר' נתן כאן). ב. הכת שעבדה ע"ז הופצה בנוסף לבבילת הלשון. ג. 'והנכון בעיני לומר ד'בית נמרוד' אינו המגדל, אלא בית ע"ז שלו

שהיה לו בבבל, כדכתיב 'ותהי ראשית ממלכתו בבל', והוא היה עובד ע"ז, כדכתיב 'הוא היה גבור ציד לפני ד' ודרשו חכמים (ע"י ב"ר לז, ב וילק"ש בראשית סב) שהיה צד את הבריות וממירדן לבורא".

"רעים וחטאים". בתוספתא (פרק יג) הגרסה: "רעים וחטאים" בעולם הזה, "לה' מאוד" בעוה"ב. ורש"י העדיף גרסה זו, שלפיה רב יהודה והתנא מפרשים את הכפילויות ודורשים כל מילה לעצמה. ובדק"ס יש גרסה "ר' יהודה אומר" במקום "אמר רב יהודה", ולפיך זהו המשך הברייתא.

העובר במעבורת. מש"כ שהאורח משלם כפול, הוא כתירוץ הראשון בדברי רש"י, ליישב בין שני התעריפים שהוזכרו בגמ'. בתירוץ שני שם כתב שהדיינים קט: העלו את המחיר.

כשבא עני נותן לו כל אחד דינר וְשָׁמוּ כתוב עליו ואין נותנים לו לחם וכשמת לוקח כל אחד דינר. נ"ל דהיינו דתנן (אבות ה, י): "האומר 'שלי שלי ושלך שלך'... ויש אומרים זו מדת סדום". [וע"י רשב"ם ב"ב (קסח). ד"ה לימא בכופין וד"ה ומשנינן], דתנן סתמא כהך "יש אומרים דאבות].

"ויקח קרן" לקח מקח רע. בספרים מדרש סגולת ישראל (פירוש והשלמה למדרש הגדול) לרבי ישראל הכהן (תימן, ה"פ לערך; ד"ה ד"א ויקח קרן מה לקח) והמדת ימים לרבי שלום שבזי (ה"ת"ו לערך; ד"ה ואם בריאה), מובא בזאת: "ויקח קרן - אמר ריש לקיש: שלקח מקח רע לעצמו. מאי מקח רע? ר"ל אשה רעה לקח, אחות דתן ואבירים, כדי שיתחברו עמו. כתיב הכא 'ויקח' וכתב התם 'ויקח בועז את רות': מה להלן אשה, אף כאן אשה".

לקח מקח רע, קטטה. איך קרן הגיע למצב כזה שהוא חולק על משה רבנו? עם כל זה ש"עיינו הטעתו" (כנזכר בסוטה ט: ומבואר ברש"י במדבר טז, א), וכי לא ידע מעלתו, ושהשכינה מדברת מרגונו? והיאך העיז לפתוח במחלוקת? והנראה, שכוננתו בתחילה היתה לשם שמיים, אלא שבמקום להתרפז בעבודה שלו הוא היה עוסק בהתבוננות על אחרים ועל תפקידיהם, ומזה הידרדר לקנאה ולמחלוקת - וע"י רמב"ם בהל' כלי המקדש (ג, יא): "לויים שעבדו עבודת הכהנים, או שסייע לוי במלאכה שאינה מלאכתו - חייבין מיתה בידי שמים, שנאמר 'ולא ימותו'. אבל כהן שעבד עבודת לוי - אינו במיתה אלא בלא תעשה" (ומה שקשה בזה מערכין יא,; ראה הערתנו שם בס"ד); מפאן רואים שחמוקה יותר קפיצה לדרגות גבוהות (לוי בעבודת כהן במיתה), מאשר ירידה בדרגה (כהן בעבודת לוי, אינו במיתה אלא באזהרה). מהרב חיים ידידיה פליסר.

אשת קרן שהמרידתו. בית היתר, קנטרה על התגלחת. קרן השיב: גם הוא גלח! הסיבה לו: כדי להפיס דעתכם ולהשתלט עליכם. ויש מקום להטעים בדבריה, דה"ק: הרי גם פרעה כך עשה, "שהביאו מלבן ותלו לו לפרעה בצוארו, וכל אחד ואחד מישראל שאמר להם 'איסטניס אני' - אמרו לו: 'כלום איסטניס אתה יותר מפרעה?'" (סוטה יא).

ק. דתן ואבירים וכו' "ואם בריאה" וכו'. מדוע האדמה פתחה את פיה דווקא במעשה דתן ואבירים? הביטוי "זבת חלב ודבש" מופיע בתורה 15 פעמים; תמיד הוא מכוון לארץ ישראל, ורק בדברי דתן ואבירים "המעט כי העליטנו מארץ זבת חלב ודבש" הוא מכוון למצרים! כשהאדמה שמעה זאת היא 'מוכרחת להתפוצץ' ולבלוע אותם. מדברי הרב צבי יהודה הכהן קוק (שיחות לספר במדבר, פרשת קרח, עמ' 178-180, 196-201, ע"ש"ב. ועשו בזה חילול השם, שם דברים עמ' 567); ועיין בדבריו שביאר בארוכה מדוע שבח זה של אל"כ כ"כ מהותי (ראה הערתנו לכתובות קיא:).

המחזיק במחלוקת עובר בלאו, ראוי לצרעה. לדיון האם הדרשות חולקות ביניהן, עיין תורה תמימה (במדבר יז, ה הערה ו).

החולק על רבו. (השמטה) רב יוסף: כל החולק על מלכות בית דוד ראוי שיכשנו נחש ("ויזבחה אדניו... גם אָבֵן הַזֶּהָלָה" חֲתָם יִחְלֵי עֶפְרָה"). ע"כ.

החולק על רבו. פרש"י ("ד"ה חולק): "חולק על ישיבתו". לשון מהרש"א: "ומייתי מקרן שהיה חולק על שררה של משה ובכללו על תורתו של משה". ובבאר שבע העיר על דברי רש"י: "דבריו סתומים וחתומים, שלא פירש היאך חולק על ישיבתו". וע"ש שהאר"ך, ובביאור דברי רש"י הציע תחילה: "וכבר היה אפשר לפרש שרצה לומר: אף על פי שאין עיקר מחלוקת שלו על רבו גופיה, רק על ישיבתו, כלומר תלמידיו, כעין מחלוקת קרן ועדתו דמייתי ראיה מיניה, שלא היו חולקים על נשיאותו של משה גופיה שנתמנה מלך, רק על הכהונה של אהרן ועל נשיאותו של אליצפן בן ציאל". ומיד כתב: "אמנם יותר נכון בעיני לפרש דברי רש"י, שרצה לומר כדפירש הרמב"ם בפ"ה מהלכות תלמוד תורה (הלכה ב') וז"ל: 'איזהו חולק על רבו? זהו שקובע לו מדרש ויושב ודורש ומלמד שלא ברשות רבו ורבו קיים, אף על פי שרבו במדינה אחרת' כו', עכ"ל". ושלל פירוש אחר - "אבל אין לפרש דברי רש"י שרצה לומר שחולק על רבו באיזה פסק או הוראה, כי כבר פסק מהרא"י [תרומת הדשן] בפסקיו סימן רל"ח שמתורגלם לתלמיד לחלוק על רבו באיזה פסק או הוראה אם יש לו ראיות והוכחות לדבריו שהדין עמו, וכתב שכך היתה דרכה של תורה מימי התנאים, רבינו הקדוש חלק בכמה מקומות על אביו ורבו רשב"ג...". אך הביא מרש"י בקידושין (סוף לא: על ברייתא שם) בעניין מורא אב: "ולא מקריעו - אם היה אביו וחכם אחר חלוקין בדבר הלכה לא יאמר נראים דברי פלוני". וע"י משכ"ב בבאר שבע מדברי הפוסקים ומה שכתב הוא לבאר בזה. ומובא (בקיצור) במרגליות הים (אות ח), ע"ש.

ומהרהר אחריו. מש"כ 'מרבה לתבוע', ע"י רש"י ("ד"ה מהרהר) ומהרש"א על כך.

אחת ל-30 יום וכו' ונשמע קולם 'משה ותורתו אמת והן בְּדָאִים'. בכל ראש חודש (רשב"ם ב"ב ע"ד. ד"ה כל תלתין). ליקוטי מוהר"ן (תורה י, ט; ע"ש עוד): שראש-חודש הוא שורש התשובה, כאמור 'הביאו עלי כפרה', ולכן "גם קרן ועדתו מוכרחים לאיזה חרטה בר"ח". ועוד, שראש חודש נקבע בידי בית הדין, ו"אם בָּאִין אָנוּ לְדוֹן אַחַר בֵּית דִּינֵנוּ שֶׁל רֵבֵן גַּמְלִיאֵל, צָרִיכִין אָנוּ לְדוֹן אַחַר כֵּל בֵּית-דִּין וּבֵית-דִּין שְׁעֵמֵד מִימֹת מֹשֶׁה וְעַד עַכְשֵׁיו... שֶׁל שְׁלֹשָׁה וְשִׁלְשָׁה שְׁעֵמֵדוּ בֵּית דִּין עַל יִשְׂרָאֵל הֲרֵי הוּא כְּבֵית דִּינֵנוּ שֶׁל מֹשֶׁה" (ר"ה כה). ועל כן, למי שערער על סמכותו של משה זה הזמן להכריז "משה ותורתו אמת והן בְּדָאִין". לוח דבר בעתו (ל' בסיון ה'תשע"ח; בשם הרב שמעון פוגל. הראני ידידי ר' אליעד קורנברג). עוד על כפירת קרן ועדתו בתושבע"פ, ועל הקשר בינה ובין כבוד ת"ח וכפיית ההר כגיגית, ראה מה שהבאנו בס"ד בהערותנו לשבת (פח. לגבי כפיית הר כגיגית).

שם. 'משה ותורתו אמת והם בְּדָאִים'. ע"פ פשוטו, בלשון סגי נהור והכוונה 'אנחנו בדאיים' (כן פירש, לדוגמה, בביאור חברותא). ובספר שמן אפרסמון (לרבי יעקב טננבוים; סוף פרשת קרן), כתב: "ומה שאמרו 'משה ותורתו אמת והן בְּדָאִין' ולא 'אנחנו' בדאין, לפי הלשון 'ושמעית דהו אמרין' שהם אמרו דְּבָרִים אֵלֶּה, הֵיךְ לֹא לֹמַר 'אנחנו'! אך לפי הנ"ל אמרו זאת בני קרן על דתן ואבירים, שהצו אש המחלוקת"; ע"ש.

ק. דור המדבר. באמרי צבי (לרצ"ה קאהאן; קח). הקשה, שהרי היו בדור המדבר צדיקים רבים (וע"י לעיל כ). "שקר החן' זה דורו של משה". וכתב שבאמת לא א"ר עקיבא על כל הדור אלא על המתלוננים והמרגלים (מובא במרגליות הים קח. אות ב, וע"ש). עוד כתב במרגליות הים (שם): "איתכן עוד שר"ל דאם כי לכל אחד מישראל מובטח חלק לעוה"ב אפי' מי שלא זכה על כל זה לא ידח ממנו נידח וסוף סוף יחזור לשורש נשמתו, הנה לדור המדבר - דור הראשון עצמו, שנולדו לפני מתן תורה - להם לא היה עוד חלק מובטח מראש לכל אחד כמו לכל תינוק שנולד אחרי מתן תורה (ע"י להלן ק"י סע"ב) כי אם למי שזכה וכפי שזכה, וע' כלבו ס ק"כ...". והיינו, שיש להם חלק לפי ערך מעשיהם אך לא לפי החלק הקבוע שניתן לכל נפש מישראל (שם), לעיל קד: אות יב ריח); וציין לדברי "החכם ר' עזרא" המובא בפירוש רבי נחמן ריקאנטי לשמות (לג, ט): "תמצא במקומות רבים בדברי רז"ל אין לו חלק לעולם הבא", ר"ל אין לו בית בפני עצמו, אוצר שהוא ברשותו והוא מושל עליו, וזהו (שבת קנב). 'עושיין לו מדור לפי כבודו', ומי שאין לו זכות הוא עומד במקום שעומדים רבים". ראה גם הערתנו לעיל (קד: בס"ד).

עשרת השבטים. אותו דור שגלה בידי סנחריב. רש"י במשנה בפירוש השני, בשם רבב (ד"ה כיום הזה, ורש"י כתב שיש בתוכו דיבור נפרד מהמילה 'אין' המוסגרת). וכן מש"כ שהדון הוא לעניין העולם הבא, כפשט הלשון בברייתא, כפירוש זה ברש"י, וכן בחידושי ר"ן וראשונים נוספים; ולא כפירוש הראשון (רש"י ד"ה אין עתידים לחזור, וד"ה תנו רבנן בשם 'אית דמפרשי') לימי המשיח שלא יקבלם עם שאר הגליות. וע"י תוס' יו"ט (י, ג), וע"י תפארת ישראל (אות כו).

עשרת השבטים. בהערת השוליים: לאן גלו וכי אפריקי, הרי סלוג (מהגמ' לעיל צד, וע"ש ברש"י). מלשון הגמ' הזו משמע שלמקומות אלו הגלה את עשרת השבטים. אולם בקידושין (עב) וביבמות (טז): מובאים שמות אחרים של מקומות, ביחס לפסוק "וינחם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי" (זכמובא בהערת השוליים עצמה). ובמהדורת שוטנשטיין (לעיל צד. הערה 46) ביארו ע"פ ירושלמי (שביעית ו, א) ומדרש רבה (ויקרא יז, ו) שיש להסביר כאן: לאן אמר שיגלה את יהודה; וכן עולה מפירושה בן יהודה (לסוגיה לעיל, ד"ה להיכא אגלי להו), ע"ש. אכן בדברי רש"י מפורש שלא כן, ע"ש (צד). להיכא אגלינהו; קי: ד"ה וישליכם). ולשיטתו, על כרחו "אפריקי" ו"הרי סלוג" באים לתאר ג' את המקומות המוזכרים במס' קידושין ויבמות לזיהויים של חלח, חבור, נהר גוזן וערי מדי (שמקובל לזהותם באזור מדי ובצפון המזרח התיכון). ולכאורה, מפי שאין כאן זיהוי צמוד-מילים (לא אמרו "חלח" זו... "חבור" זו...), ייתכן שהזיהוי כאן הוא כללי יותר, אם לא שנאמר שהוא משקף מסורת אחרת לגבי מקום הגלות. וראה להלן. [עוד יש להעיר כי אין מסתברת גרסת הדפוסים כפי שהיא, שמר זוטרא חולק עם ר' חנינא, וכ"ש שרבי חנינא מופיע אחרון. ואולי זהו רב חנינא (חנינא) מסורא, שמצאנוהו חולק עם מר זוטרא (נדה סז); עיין תולדות תנאים ואמוראים בערכו ("ח"ב עמ' 499)]. לגבי זיהוי המקומות, כתב מהר"ל מפראג (נצח ישראל פרק לד) לחד פירושו: זו אפריקי אחרת, מאחורי הרי החושך. ולגבי הרי סלוג כתב (חידושי אגדות, צד): הרי שלג רחוקים מאוד. התייחסות מפורשת לקושי שהצגנו מצאתי בס"ד בספר שבטי יעקב ונצורי ישראל, מאת החוקר והנוסע צבי כשדאי (חיפה, ה'תרפ"ח). לגבי זיהוי המקומות נקט שם (עמ' 24-36) ש'אפריקי' אצל חז"ל היא ארצות קוקוז, בייחוד גרוזיה-איריה-איריקה (הק' הגיעה מהמבטא הרומיווני; ובנוסף חילופי ב'-פ'); 'הרי סלוג' = שלשלת הרי-השלג שלאורך חופי הים השחור (שם; עמ' 53-56); ומר זוטרא ור' חנינא אינם חולקים, "אלא שזה מ'מדי' וזה מ'מדי'ן, כאמור". [ובמילואים, שם עמ' 190, הוסיף שיתכן שחילופי ש-ס שלג-סלוג מקורו בבני אפרים, ראש ממשלת עשרת השבטים, וכדמצינו בספר שופטים (יב, ו)]. ובאשר ליחס בין שתי הסוגיות בעניין זה (סוגייתנו בסנהדרין מול קידושין ויבמות ה"ל) - כתב (עמ' 56): "...הדבר פשוט, מחמת שב'אלה המקומות בקוקוז (כרך, מושכי, הוסק, גוזיק וחדייב) כבר נכללה גם אפריקי-איריקה-גרוזיה וכי, כדאמרן". ובספר יהדות אתיופיה, מאת מיכאל קרוינאלדי (ירושלים ה'תשס"ה; עמ' 42), כתב: "לפי הספרות התלמודית-מדרשית גלו עשרת השבטים לאזורים שונים בקצווי העולם הידוע באותו זמן ובכלל זה גם ליבשת אפריקה" (נקט שם "הרי החושך" הם באפריקה). ובספר שבטי ישראל האובדים והנחיים, מאת הרב אליהו אביחיל (ירושלים, ה'תשמ"ז; עמ' 85), ציין את דברי כשדאי הנ"ל ביהוי המקומות, וסיים: "למרות האמור לעיל, שמקום הגלות הכללי הוא לארץ אשור וסביבתה, יתכן שחלק קטן מן השבטים גלה, אמנם, מעבר להרי כוש, ובמיוחד מסורת כזאת נתקבלה באומה לגבי שבט דן" (וציין לסיפורי אלדד הדני). ובספר שערי תורת בבל (ר' זאב וולף רבינוביץ; תמיד לב). הצטרף לדברי האומרים ש'אפריקי' דן אינה יבשת אפריקה של ימינו, וזו שיטתו שם: 'אפריקי' - מדינה בהודו המזרחית (והרי החושך = המיליה, שבין הודו ואפגניסטן); 'הרי סלוג' - ההרים הנ"ל, על שם השלג הנצחי המכסה אותם (מדבריו משתמע שיש הבדל בין הסוגיה בקידושין ויבמות לבין הסוגיה כאן, והמקומות הנזכרים כאן רחוקים יותר מזרחה).

איזה קטן יחיה בתחיית המתים. ע"פ חידושי ר"ן (בשם 'איכא מ"ד'), וציין לירושלמי שביעית (ד, ח [יג, ע"ש]), "מאימתי קטני ישראל חיין". וקצת משמע כן ברש"י (ד"ה זרע יעבדנו).

ממצרים יצאו רק 600,000². כתב באמרי צבי (לרבי צבי הירש צלאל יכין קאהאן), ומובא במרגליות הים (אות ט), שמה שאמרו שנשאר מיוצאי מצרים רק 2 לאו דווקא הוא, שהרי השתיירו יותר מ-15,000 שהיו אמורים למות בשנה האחרונה ולא מתו (עיין ב"ב קכא); ומי שיצא ממצרים מתחת לגיל 20 או מעל גיל 60 (שם): וכן שבט לוי (שם, ראה שם בהערותנו בס"ד). "אלא נראה דנקט שנים משישים ריבוא משום דיהושע וכלב כתוב וידעינן מספרם; אבל השאר לא ידעינן, ולכן נקט מספר הידוע" (בלשון בעל מרגליות הים: "שנים - היינו הידועים בשם").

זקן מצרי הרָאָה. כתב מהרש"א שמתברר שהראהו ספר זכרונות של המלך.

משה התרעם ונענש. עיין מהרש"א, שהאריך בעניין זה במספר נקודות. בין היתר כתב: "הנראה דנָדָא ידע משה שנגזר עליו שלא ינס לארץ, אבל חשב משה שאפשר לבטל הגזירה בתפלה, שלא היה באותה גזירה שבועה; אבל בגזרת מי מריבה היה בו גזר דין שיש עמו שבועה, כפירש"י בפרשת חקת". ובבאר שבע כתב בעניין זה: "אין זה סותר מאמר יען לא האמנתם בי להקדישני לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ" (במדבר כ, יב), דמשמע שלולי אותו החטא היו מביאים את ישראל אל הארץ; כי יתכן שהיו מביאים אותם אל הארץ, אבל לא היה זוכה לראות העשוי למלכי ז' האומות, שהיה מת קודם מלחמתן".

"ארץ אפים" אף לרשעים. וזו לשון תוס' (ב"ק נ:): "ארץ אפים לצדיקים ולרשעים - בעושי פסין (עירובין דף כב. ושם) משמע 'לרשעים' להאבידם מן העוה"ב; ובחלק (סנהדרין דף קיא.) משמע לטובה! וי"ל: כשאינו סופו לעשות תשובה הוא לרעה, אבל בסופו לעשות תשובה הוא לטובה".

קיא: "יהיה ה' צבאות לעטרת צבי" וכו'. עיין מהרש"א. במסורת התלמוד צוין למגילה (טו:), תוך הערה על "כמה שינויים ועי' בפירש"י שם". הבאנו את הדרשה יותר בפירוט, בהערותנו למגילה (טו). בס"ד, ושם הערנו על השינויים, ראה שם.

לאנשי עיר הנדחת אין חלק לעוה"ב. כתבו בתוס' (לעיל מז. ד"ה ואמאי, ובתורא"ש שם) ע"פ הגמ' שם, שאם נהרגו בב"ד זו כפרתם, ומשנתנו כשלא נהרגו. ובהגהות ריעב"ץ כאן כתב שזה מתאים לרבה שם, אך לאבבי הנהרג מתוך רשעו לא התכפר וצ"ל שלא התודו. עוד תירץ ריעב"ץ, שאין מדובר במשנתנו בכל יושבי העיר (שלא שנינו 'יושבי עיר הנדחת'), אלא במדיחי העיר הנדחת, שהחטיאו את הרבים. ובמרגליות הים (אות ה-ו; ולעיל מז. אות כ) הביא לתירוץ זה סיוע מלשון הכתוב, שם משתמע בידול בין הביטוי 'אנשי העיר' לבין הביטוי 'יושבי העיר' (דברים יג, יד): "יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידיחו את יושבי עירם"; וא"כ 'אנשי עיר הנדחת' דנתן היינו המדיחים כלישנא דקרא. ובחידושי ר"ן כתב (כאן ולעיל מז.) שאין גורסים "אנשי עיר הנדחת אין להם חלק לעוה"ב", ונָדָא כיון דאיסטול והתנדו וקבילו דיניהו והיא להו כפרה עם הקבורה כמו בשאר חייבי מיתות ב"ד, וכדאיתא בפרק נגמר הדין; והסביר שזו הגהה ע"פ פירוש רש"י שסובר שפְּשָנָה זו היא מְעַנְן הפרק, העוסק באלו שאין להם חלק לעוה"ב.

הדחו מאליהם - לא נפש (קיב). כך נראית מסקנת הסוגיה. ובערוך לנו כתב שהוא תלוי בשאלת 'בעינין קרא כדכתיב' (לעיל מה:), ולכן פסק רמב"ם (הל' ע"ז ד, ב) שאינה נעשית עיר הנדחת אלא הם בסקילה. ובאמרי צבי כתב שאכן יש לפשוט מהברייתא הממעטת שלוחים ומדיחי-יחיד (ומה שהגמ' לא פשטה, צריך לדחוק שהסתפקה בהבאת הסיפא ודחייתה, ופשט שמהירשא נפשט שאינה נעשית עיר הנדחת). וכתב שעל כן פסק רמב"ם כך. ובכסף משנה כתב שרמב"ם נקט שדחיית הגמ' את הָרָאָה היא דיחוי בעלמא ("ואף על גב דמשמע דדחוייה היא פסק רבינו כוותה משום דטעמא דמסתבר הוא"), וכ"כ במשנה למלך, ועי' גם לח"מ שם.

קיב. במובא מלעיל (טו:): "עד כמה עושי עיר הנדחת? רבי יאשיה: בין 10 איש ל-100 בלבד; רבי יונתן: בין 100 לרוב השבט. ופרש"י שם דעת ר' יאשיה: 'מעשרה ועד מאה - בציר מעשרה לא מקרי עיר, וטפי ממאה נפקא מתורת עיר, והווי להו ציבור, ובציבור לא כתיב סיף" (וכי"ב ביד רמה שם). משמע שמדובר במניין תושבי העיר. ונראה ברור יותר בלשון המאירי שם: "עיר הנדחת יש לה שיעור למטה ויש לה שיעור למעלה, ושעורה למטה עד מאה - ר"ל שפל שאין שם מאה איש אינו נקרא עיר אלא כפר...". אך רמב"ם כתב (הל' ע"ז ד, ב): "ועד שידחו רובה, והיו המודחין ממאה ועד רובו של שבט...". והעיר שם בצפנת פנח (וצוטט במרגליות הים שם אות יט): "הנה רבינו שינה מלשון הגמרא, דבגמרא בסנהדרין דט"ו ע"ב מבואר דפליגי כמה יאה בעיר, לא כמה יהיו הנדחים, וא"כ אם העיר היתה מאה או היתה רובו של שבט - אף שלא נדחה כל כך אז היה זה הדין; ורבינו נקט שיהיו הנדחים כך, והנה לפשטות הגמ' דאמה ר"ל כל העיר".

לא נפשט האם שחיטת בהמת עיר-הנדחת מועילה לטהרה מדין נבלה. לאור זאת כתב המאירי: "בהמת עיר הנדחת שנשחטה - הואיל ואינה עומדת לשחיטה הדבר ספק אם הועיל לה שחיטתה לטהרה מידי נבילה אם לא; והולכין בה להחמיר. וכן יראה לי בשור הנסקל ששחטו לאחר שנגמר דינו. אבל

חולין בעזרה וקדשים בחוץ התבאר במקומו ששיטתם מטהרתם מידי נבילה. אך רמב"ם לא הזכיר ספק זה (עי' הל' ע"ז ד, יב), "ומדקדקתם משמע דס"ל שמהני לה שחיטה וכלל בהמה" (עינים למשפט). וכן העיר בערוך לנר ז"ל: "לא ראיתי להרמב"ם ז"ל שהביא דין זה, ולא ידעתי למה השמיטו, דכיון דספק דאורייתא הוא ה"ל לפסוק להחמיר דנעשית נבילה". והנה בתוס' בחולין (קמ. ד"ה למעוטי) הסתפק: "וצ"ע בהמת עיר הנדחת אם עבר והקריבה אם הוא קרבן כשר, כיון דלשפ"ה קיימא" (ועי' מהרש"א שם). ותמה בערוך לנר כאן: "גם ק"ל אָמָה שכתבו התוס' בחולין (קמ א.)... ואיך ס"ד דכשרה למזבח, כיון דהכא מספקא ליה ולא איפשטו אי בהמת עיר"נ שנשחטה לא הוי נבילה! וצ"ע". וכתב בערוך לנר לתרץ הקושיה האחרונה: "אכן זה יש לתרץ דמה דמסופק הכא - היינו בבהמה שהיא חולין, אבל ספק התוס' הוא אם עבר והקדישה אחר שכבר נעשית בהמת עיר"נ, אי מקרי גם בזה 'שלל שמים' להיות הקרבן כשר", עכ"ל ערוך לנר (עי' מהרש"א בחולין). ולדברי רבי אברהם משכיל-לאיתן, בפירושו נחל איתן על רמב"ם (שם), יש לתרץ את התמימות אלו באלו: תוס' בחולין למדו בסוגיה שם שלגמ' פשוט ששיטה מטהרת מידי נבילה, ולא כסוגייתנו שנשארה בספק. ומזה גם מקור לדברי רמב"ם שפ"תם בזה. ומניין משמע זה בסוגיה שם? "דמוקי רב נחמן בר יצחק קרא דכתיב גבי צפורי מצורע 'חיות' למעוטי צפורי עיר הנדחת שלא יביא מהן צפור השחטה. ומזה מוכח דפשיטא ליה לרב נחמן בר יצחק דשחיתות בע"ח דעיר הנדחת מטהרת מידי נבילה עכ"פ, ואת"כ לא הוה כפ"תה, ומש"ה איצטריך קרא למעוטי; דאי איתא דשחיתותה הוי כאילו מיקטלא משום דלפי חרב' אמר רחמנא - לא איצטריך כלל קרא למעוטי, דפשיטא דפסולה לצפור השחטה, כיון דשחיטה לא מהני בה, ואנן שחיטה בעינן, ד'ושחט את הצפור... על מים חיים' כתיב, ובעינן עכ"פ שחיטה המטהרת מידי נבילה...". ובמרגליות הים כאן (אות כג) הביא מדברי הרב נצ"ב בהעמק שא"לה (פרשת מצורע, שאילתא פח אות כ), שהעיר מהסוגיה בחולין דפשיטא לה דמהניא שחיטת צפורי עיר"נ (מלשון העמק שאלה: "וכן בחולין דף ק"מ פשיטא לרב פפא (וצ"ל רנב"ז, ע"י חולין שם - ימ"מ) דמהני שחיטת צפורי עיר"נ, ומש"ה בעי קרא לפוסלן למצורע", ועי' מה שהקשה). וצ"ע (במרגליות הים). לתוס' בחולין שפ"תם יש ללמוד כן; דאי אינה מטהרתה מידי נבילה, הלא תיחשב שחיטה לקדשים! ועי' שצ"ע לספרים רבים (בראשם סדרי טהרות לאדמו"ר מראדזין, כלים יח: ד"ה בעי רב חסדא, ע"ש שהתקשה בדברי תוס'). ע"ש; ועי' עינים למשפט. ועי' בירור הלכה כאן.

לא נפשט האם ניצולת עמה כבגדה. בסוגייתנו פשוט שלבוש הצדיקים ניצול עמם. אולם כתב רש"י בערכין (ז: ד"ה שער) ובכרתות (כד. ד"ה אחריני) שהצדיקים שבעיר "יוצאין ממנה ערומין וממונם אבד"; אלמא אף לבושם נשרף! במרגליות הים (אות כז-כח) הביא מה שכתב על כך בערוך לנר שצ"ל "דלאו דוקא קאמר ערומים ממש בלא מלבושין שעליהן; אלא משאר נכסים יוצאים ערומים". אך בשו"ת בית יצחק (לרבי יצחק יהודה שמלקיש, ה'תקפ"ה-ה'תרט"ה; או"ח סי' יד אות ז) כתב שפ"תם פולחן לשונן של רש"י מוכח שאין לפרש דבריו כן; אלא רש"י הסיק שהסוגיות חלוקות (עי' שהאר"ך והסביר במה חלוקות). ובמרגליות הים המשיך והביא דברי מנחת חינוך (מצווה תסד), שדברי ר' שמעון בברייתא - "פני מה אמרה תורה נכסי צדיקים שבתוכה יאבדו? מי גרם להם שידורו בתוכה - ממונם, לפיכך ממונם אבד", הודורש טעמא דקרא (רש"י ד"ה אמר ר"ש), בא ללמד הלכה מסוימת ולא אמר דבריו לחנם. וההלכה היא: לבוש הצדיקים. לפי טעמו של ר"ש אין לאסור את לבוש הצדיקים, שהרי לא הוא גרם להם לדור בה, שהרי בכל מקום שידורו יהיו לבושים. ובזה חולק ת"ק ואוסר. ובעיני דסוגיין, לגבי פאה-נכרית של אשה צדקנית התלויה על יתד, אליבא דר"ש היא, האם ניצולת עמה כבגדה; "אבל לת"ק, דמלבושים ג"כ אסורים - א"כ בכל עניין, אפי' מחובר בגופה, אסור, ומכ"כ דתלי בסיתא". ועיין עוד מרגליות הים בשם רבי אברהם אזולאי בספר בעלי בית אברהם, ועיין שו"ת הרב"ז (לרבי בצלאל זאב שאפראן, ח"א סי' פא סוף אות ז), ש"ערום" (ע"פ הפסוק בישעיהו כ, ב-ד) = ללא בגד עליון, או: בבגדים בלויים וקרועים (וכדאיתא יומא עז).

קייב: אין ירושלים נעשית עיר הנדחת, שלא התחלקה לשבטים, ור' יהודה חולק. ומתבאר אשמעתין, שהרי לפי זה בסוגיין, כשהוקשה מירושלים שאינה נעשית נידחת, הו"ל לגמ' לתרץ דאתא כר' יהודה! ושמה זו דעת יחיד דלהדיא אינה מקובלת בין החכמים ודוחק לומר דסתם לן תנא כוותה. ובגורת ארי ביומא (יב. ד"ה ר' יהודה) הקשה קושיא זו (ע"ש), ותיירץ, שמשום שפ"תם לן דתנא בנגעים (יב. ד) כרבנן, עדיף לדחוק ולא להעמיד סתמא אחרת כר' יהודה, דלא תקשי סתמא אסתמא. ובעיקר הדין וטעמו, עיין רש"י ע"ה"ת (דברים יג, יג), נקט את דרשת הספרי (דברים צב) 'לְשִׁבְתָּ שָׁם - פרט לירושלים שלא ניתנה לדירה' - והביאו באנציקלופדיה תלמודית ערך ירושלים (ע"ש בעניינינו, ציונים 287-295) - וגם זה טעמו לפי שלא נתחלקה לשבטים (שם בשם רבנו הלל בביאורו לספרי). והוסיפו דעה חולקת בביאור דרשה זו: "ויש מפרשים שאמרו כן אף להסובר שירושלים נתחלקה לשבטים, שלשבת שם' משמע שעיקרה לבית דירה, פרט לירושלים שהיתה מיוחדת לקדשי גבוה, לאכילת קדשים קלים ומעשר שני וכיוצא", וצ"ע על זה (הערה 295): "ספרי דבי רב על הספרי שם. ועי' עמק הנצ"ב שם שפי' כן, ע"פ מה שהוכיח שלד' הספרי ירושלים נתחלקה לשבטים". וראה הערתנו לזבחים (ג: בס"ד).

"שְׁלָלָה". הוא "ואת כל שללה" בתרא, כמופיע במשנה. אמנם לעיל (קייב) בברייתא נראה שהוא "שללה" קמא. ולגבי הגרסה ברש"י שם (ד"ה ה"ג), עיין אגרות משה ח"א (קדשים כז ענף ד ד"ה ורש"י סובר).

קדשי בדיק הבית ייפדו. לשון רש"י (ד"ה מאן אמרו): "ייפדו - כלומר אין נשרפין, אלא הרי הם כשאר הקדש שצריך פדייה כ"ש, דשלל שמים הם". בפענוח אותם ראשיתבות כ"ש, הביא במרגליות הים (קיא: אות יט, ועי' אות יז-יח) מספר חמדת ישראל (לרבי מאיר דן רפאל פלוזקי; לד. מדפי הספר), שהוא: כל שהוא; והקשה: מה 'כל שהוא' דנקט רש"י? הלא לכתחילה צריך לפדות בכדי דמי! וכתב דכוונת רש"י דכיון דעכ"פ צריך לפדותו בשווה-פרוטה - א"כ יש בתוכו משלל שמיים, לכן אין שורפין קודם פדייה; אך כיוון דמה"ת יכול לפדותו בפרוטה - הו"ל כאלו יש להקדש רק שעבוד פרוטה עליו אבל עצמות הדבר אינו הקדש, לכן פודין אותו ואח"כ שורפין וכו', וכשיטת רמב"ם (הל' ע"ז ד, יג; ועי' בראב"ד, שחולק). אך בחידושי ש"ס לרבי ישעיה פיק ברליון (ג"ז הביא במרגליות הים שם) הביא ששאל כמה בעלי תריסין, אשר יש שפענחו לו כנ"ל, ויש שפענחו: כדי שווייה (ונראה שפן דעת בעל מרגליות הים, שהביא מדבריו עד כאן ולא המשיך להביא את דעתו של ר' ישעיה עצמו). אך הוא עצמו פענח: כך שמתע; וכתב שרש"י בא לאפוקי משיטת רמב"ם הנ"ל ולצדד בשיטת רב"ד, שאין שורפים אף לאחר פדיון.

רבינא: בעלי מומים. אך תמימים ימותו משום "זבח רשעים תועבה" (מהרש"ל בחכמת שלמה). ומה שהתבאר ששומאל סובר כר"ל, אלא שלדעתו חולק ר"ש על ת"ק בדין קדשים קלים (לדעתו אינם ממון בעלים), הוא ע"פ רש"י (ד"ה מאי קאמר ה"ק וד"ה וכל שקרב) וכפי שיבאר מהרש"ל (ע"ש). ובכלל, בחשבון הדיעות בסוגיה והשוואת מחלוקות התנאים ואמוראים בדעתם, עי' בהערות שבתלמוד המבאר מהדורת שוטרשטיין.

שומאל: תמימים. מבואר בסוגיין שלשומאל בכור תמים ביד הכהן נחשב ממונו. לכאורה שלא כרב נחמן בתמורה (ז:); ראה הערתנו שם.

תרומה תרקה, מעשר שני ייגזו. בטעם השינוי ביניהם כתב בתוס' יו"ט, שבמעשר-שני (וכתבי הקודש) לא התירו להניחם שירקבו כמו בתרומה, משום שמעשר שני וכתבי הקודש מותרים לכל חששו שיהנו מהם בינתיים ויעברו על איסור ההנאה מרכוש עיר הנדחת; מה שא"כ תרומה דליתא אלא לכהנים, וכהנים זריזין הן ולא ייהנו ממנה. בערוך לנר (קיא: במשנה) כתב על כך שהוא דוחק, ולא נאמר 'כהנים זריזים הם' אלא בעניין עבודתם, אך בחשש אכילה אין חילוק בינם לבין ישראל. וכתב, שבמעשר-שני נקטו לשון גניזה בגלל שכלול בזה כסף מע"ש ששייכת בו לשון גניזה; ואכן פירות מע"ש עצמם ירקבו בתרומה. אך כתב שבלשון רמב"ם (הל' ע"ז ד, טו: 'מעשר שני וכסף מעשר שני וכתבי הקודש שבתוכה - הרי אלו יגזו') אין נראה כן. ובדי רמה (קייב). כתב: "וכי תימא: מאי שנא גבי תרומות דקנת 'רקבו' ומאי שנא גבי מעשר שני דבעי גניזה? משום דתרומה עדיפא טפי, שהרי אסורה לזרים וטעונה רחיצה ידיים ורגלים והערב שמש, וכיון דשייכא בה קדושה טפי - בעיא יקָאָ טפי". כל זאת הביא במרגליות הים (קיא: אות כ).

מעשר שני ודברי רב חסדא שגבולין הפל מודים שעיסת מעשר-שני פטורה מן החלה. רש"י (ד"ה אבל בגבולין) פירש בשני אופנים: (1) בגבולין, שאין למעשר היתר אכילה כלל - מודים חכמים (= ר' יהודה במשנה בקידושיני נב:) שהוא ממון גבוה. (2) בגבולין אין היתר אכילה בעת שחל חיוב

החלה (בעת גלגול העיסה), ולכן אינו נקרא "ראשית עריסותיכם". וביאר הראש"צ מהרי"ט אלגאזי (על הלכות חלה לרמב"ן, בכורות דף כד. בדפי ההלכות, אות ב): "יוצא מדבריו דלשון ראשון נראה דס"ל דבגבולין אפילו לר' יהודה ממון גבוה הוא לכל דבר, וללשון שני נראה דס"ל דלר' לעולם ס"ל דממון הדיוט הוא אפי' בגבולין, אלא דפטורה מן החלה בגבולין מטעם דבגבולין אין לה היתר אכילה בשעת חיוב חלה ולא קרינן בה 'עריסותיכם'". ובהמשך הסוגיה רש"י סתם (ד"ה ואם איתא) כפירוש הראשון. "ולפי לשון שני מאי דפריך התם מההיא דמעשר שני וכתבי הקדש יגנוז, צ"ל דעל דרך זה פריך, דאם איתא דלענין חלה מודה ר' מטעם דלית בה היתר אכילה - א"כ גבי עיר הנדחת דדרשינן 'שללה' ולא שלל שמים - מעשר שני בגבולין נמי אף דממון הדיוט הוא ולענין ממון קרינן ביה 'שללה' מ"מ בעינן שיהיה שללה הראוי לכם לאכילה, ומעשר שני בגבולין כיון דאינו ראוי לאכילה לא קרינן ביה שללה" (מהרי"ט א). המקור לפירושו הוא בדברי תוס' בב"מ ובכורות שזכיר להלן בס"ד). וכתב מהרי"ט אלגאזי: "ונראה דהעיקר כלשון שני שכתב רש"י, דלעולם לר' אפילו בגבולין ממון הדיוט הוא, כמו שמתבאר ממתניתין דפרק האיש מקדש (דף נ"ב ע"ב), דלר' אם קדש במעשר שני במזיד מקודשת ואפילו בגבולין, ועש"ב. וצ"ע שבשיטה לא נודע למי בקידושין (נג: ד"ה איהו לא ניחא ליה) כתב בשם רש"י שם דבריו בפירושו הראשון כאן (ערש"י שם ד"ה משום אונסא, וכדקדוק תוס' שם ד"ה איהו: 'משמע מתוך פירושו שלא יחולו הקידושין במזיד עד שיהו בירושלים'); ושכתב (בשיטה שם): 'ויש ר'איה לדברי רש"י ז"ל מהא דגרסינן בפרק חלק...'. וכן נקטו בתוס' בסוכה (לה. סד"ה לפי שאין, וכן בתורא"ש שם) בסתם, בהתייחסם למחלוקת ר' אסי ור' חייא בר אבין שם (זו"ל: 'והוה מצי למימר נמי מעשר שני בגבולין ואליבא דכולי עלמא, כדמוכח בסוף חלק שהוא ממון גבוה'); בניגוד למסקנתם במקומות אחרים (קידושין שם ד"ה איהו; ב"מ צ. ד"ה כאן; בכורות ט: ד"ה ותנן). גם בשו"ת שאגת אריה (סי' צז ד"ה אלא שק"ל) הכריע כמהרי"ט אלגאזי, כלשון השנייה של רש"י (ע"ש). עכ"פ, פטורות סוגיותיו כפירוש הראשון של רש"י, כפי שהבינו בתוס' בכ"מ שהוצרכו להקשות מכאן ולבאר את הסוגיה כאן על דרך שהבאנו לעיל בשם מהרי"ט אלגאזי (ולחדש בזה את הדרשה מ"שללה" שאינה מפורשת בסוגיין).

והנה פסק רמב"ם (הל' מעשר שני ג, יז): "מעשר שני ממון גבוה הוא, כרבי אמר; שכן פסק רב נחמן ע"פ סתם-משנה בעדויות (קידושין נד:). ולכן המקדש אשה במעשר שני אינה מקודשת (הל' אישות ה, ד). מאידך, פסק רמב"ם (הל' ביכורים ו, ד) שעיסת מעשר שני חייבת בחלה, והיינו כרבנן ולא כר"מ! ועוד פסק (הל' חמץ ומצה ו, ח): "וכן יוצאין במצה של מעשר שני בירושלים, והרי הא בהא תליא כדאיתא בסוכה (לה: ע"ש ובפסחים לח.)! תירצו מהרי"ט קורקוס (בהל' ביכורים) ובכסף משנה (שם ובהל' חמץ ומצה), שרמב"ם פסק כדעת ר' חייא בר אבין בסוכה (שם), שלרבי מאיר מעשר שני בירושלים, אף שממון גבוה הוא, היתר האכילה הוא הקובע לענין חלה (וכן ע"ש רש"י לד: ד"ה אם נטל כשר); ולא כר' אסי (שם לה, שהשייכות הממונית הכרחית) ורב חסדא (דסוגיין, הסובר כרב אסי). [תחילה תירץ ר"י קורקוס, שכיוון שהפסיקה כר"מ המבוססת על המשנה בעדויות היא נגד הכלל שהלכה כר' יהודה - פוסקים כמותו רק במה שמפורש בעדויות]. וע"ע שם. ובענין מצה, כתב בתורה תמימה (שמות יב, כ, הערה קעח), שיש ריבוי מיוחד (פסחים לו: מ"תאכלו מצות): "ופסק הרמב"ם בפ"ו ה"ח מצה כחכמים, ותמהו המפרשים, דבעלמא פסק כר"מ מעשר שני ממון גבוה, וא"כ הו"ל לפסוק כאן דאין יוצאין במעשר שני עיין שם שנדחקו בישוב הענין. ולי נראה פשוט דפסק כן משום דהדרשה שלפנינו מרבה ביחוד מעש"ש, ואין זה ענין כלל למה דקיי"ל בעלמא מעש"ש ממון גבוה הוא, אחרי דבעינן זה בפירוש רב"ה התורה להיתר". והראש"צ מהר"ם בן-חביב הקשה בכפות תמרים (סוכה לה:): על תירוץ ר"י קורקוס וכס"מ, שהסוגיה שם (והברייתא המסייעת שם) יש להסיק שאף רב חייא בר אבין מודה לענין חלה "משום דכתיב 'עריסותיכם' תרי זמני, כדאשכחן בברייתא דתני בהדיא דעיסה של מע"ש פטורה מחלה לדעת ר"מ!" (ולעיל מינה שם נקט שגם במצה מודה מגז"ש מחלה, ודייק מרש"י שם סד"ה אלא ודאי). ובאמת שיש להקשות גם בסוגיא אחר (אם לא נלמד ככפות תמרים שהאמוראים שם מודים בענין חלה): כיצד פסק רמב"ם כר"ח בר אבין, כאשר מסקנת הסוגיה שם נראית כר' אסי, שהרי תנא מסייע ליה? ותו, הן רב חסדא בסוגיין סובר כר' אסי! אכן כתבו ר"י קורקוס ובכס"מ שמהברייתא בסוכה אין קשה, ש-2 ברייתות שונות בתוספתא (חלה פרק א) ובספרי (פ' שלח, פיסקא קי) שאף לר"מ עיסת מעשר שני בירושלים חייבת בחלה (אע"פ שהיא ממון גבוה, הרי יש בה היתר אכילה, והיינו כר"ח בר אבין). אך עדיין יש לברר (כפות תמרים שם): "מ"מ קשה, דטפי הו"ל לסמוך אברייתות דמייתי התלמוד דר"מ פוטר מחלה! ונראה דטעמו דכיון דברייתות נחלקו בזה ס"ל להרמב"ם סמי ברייתא חדא דמייתי תלמודא מקמי תרתי דהיינו ברייתא דתוספתא ות"כ. ותו, דהני להחמיר בשל תורה. ותו, דהכא בגמרא משמע דטעמא דהך תנא דס"ל דאליבא דר"מ עיסת מע"ש פטורה היינו משום דכתיב 'עריסותיכם' תרי זמני; והך טעמא לא מכרעא, דהרי אשכחן במנחות (דף סז.) דאמר רבא אליבא דר"מ דהתי 'עריסותיכם' אצטריכו לר"מ חד ללמד כדי עריסותיכם וחד למעוטי עיסת גוים והקדש; ואלו מע"ש לא קאמר דאתי למעוטי, אלא מוכח מתלמודא דידן דר"מ ס"ל דעיסת מע"ש חייבת בחלה; והיינו ודאי משום דידע התלמוד דאיכא תנאי דס"ל כן לדעת ר"מ, ובכן סלקו דברי הרמב"ם כהוגן" (ולפי דקדוק זה ממנחות, טפי יש לפסוק כרבא דהוא בתרא לגבי ר' אסי ולגבי רב חסדא. וצ"ב בפסחים לח.). אך ע"י מעשה רחא (ביכורים שם) שפקק בכל זה. וע"י אריכות בשו"ת בית הלוי (ח"א סימן כה). וכתב שם (סוף אות ח): "ויוותר נראה דהרמב"ם ס"ל כפי' הראשון של רש"י דסנהדרין". ושם ביאר, שללשון השנייה של רש"י רב חסדא דהכא ור' אסי בשיטה אחת עקרונית, וללשון הראשונה יש מקום לבאר שרב חסדא סובר כר"ח בר אבין דמשום היתר אכילה מיקרי שפיר 'שלכם', וע"ש מה שביאר בזה בדעת רב חסדא, באופן שונה קצת מן הנ"ל. וע"ע בירור הלכה (פסחים לו: לח., סוכה לה: ציזן ז-ח).

קיג. אפילו מזוזה אחת. לשון רש"י לעיל (עא. ד"ה ואפילו): "וכל שכן אחד מן החומשין, או ספר מכל הנביאים, שאזכרת השם כתובה שם ולא קרינא ביה את כל שללה... ושרפת".

יריחו. חיאל בנה עיר אחרת בשמה. כתב רש"י (ד"ה את יריחו): "ולא אתפרש הא מנלן". וכתוב אצלי: אולי מדכתיב 'יריחה' בה"א (לעומת העיר הידועה הנכתבת בוי"ו). וזיכני בזה הקב"ה לכוון למובא במרגליות הים (אות יז) בשם מדרש חסרות ויתרות (לונדון ה'תרע"ז, אות ק): "כל יריחו' כתיב ו', ובר מן אחד כתיב 'בימיו בנה חיאל גו' את יריחה' (מ"א טז, לד), מלמד שלא הָנִית יריחו אלא קרייה ושמה יריחו". עוד הביא במרגליות הים (אות יח), שהן דרשות בתוספתא כאן (פרק יד) כמובאת בירושלמי (ב, ח), המקשה: מה לאחאב מלך ישראל עם יריחו הנמצאת בממלכת יהודה בראשות יהושפט, ומדוע הכתוב קושר ביניהם? "הלא חיאל מיהושפט ויריחו מִשְׁלַב בנימין, ולמה ניתלה באחאב? - מלמד שתולין חובה בחייב" (ומובאת הדרשה על יהונתן נכד משה כדאיתא ב"ב קט; וברייתא דאבירם ושוגב דסוגיין), "רבי שמעון בן אלעזר אומר: לא אותה בנה, אלא אחרת בנה". והביא בשם משך חכמה בפרשת ראה (דברים יג, יז), שר"ש בן אלעזר נסמך על קושיית ת"ק; וז"ל משך חכמה: "ונראה, משום דמקשה שם דיריחו היא מן בנימין בחלק יהודה, ולמה נקט 'בְּיָמָיו' על אחאב? ולכן משני דעיר אחרת בחלק יוסף או בשבט אֶחָר בנה על שם יריחו, שזה היה תלוי באחאב".

ואחאב התיירס. יד רמה. אך בדק"ס מובאת גרסה שלפיה חיאל הוא שהתיירס (גרסת כת"י מינכן. מהד' שוטנשטיין הערה 30. בעקבות הערת אחי, רבי אהרן).